

MİXAİL YEVQRAFOVİÇ SALTIKOV-ŞEDRİN

**SEÇİLMİŞ
ƏSƏRLƏRİ**

**“ŞƏRQ-QƏRB”
BAKI-2006**

Bu kitab "M.Y.Saltikov-Şedrin. Seçilmiş əsərləri" (Bakı, Azərnaşr, 1954) və "M.Y.Saltikov-Şedrin. Hekayələr, oçerklər, nağıllar" (Bakı, Gənclik, 1977) nəşrləri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır

Rus dilindən tərcümə edənlər:

Beydulla Musayev
İsmayıl Vəliyev
Elçin Cabbarov

891.7/33-dc22

AZE

M.Y.Saltikov-Şedrin. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006,
240 səh.

Görkəmli rus yazıçısı, satiriki və nağıl ustası kimi tanınan, rus ədəbiyyatında tənqidi realizmi daha da inkişaf etdirən M.Y.Saltikov-Şedrinin zəngin yaradıcılıq fəaliyyətində hekayələri, oçerkləri və nağılları xüsusi bir yer tutur. Yazıcının əsərlərində təhkimçi mütləqiyyət üsuli-idarəsi, bürokrat hökumət memurları və onların havadarları kəskin ifşa edilir, o vaxtkı rus cəmiyyətinin dözülməz sosial ziddiyyətləri, dvoryanlığın mənəvi iflası qabarıq şəkildə işıqlandırılır.

ISBN10 9952-34-062-1
ISBN13 978-9952-34-062-4

© "ŞƏRQ-QƏRB", 2006

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İLHAM ƏLİYEVİN
"Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında"

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

ÖN SÖZ

Həyatı sevmək, onu duyaraq yaşamaq, duyduqlarını, dərk etdiklərini qələmə almaq sənətkarlara xas olan xüsusiyyətdir. Həyat həqiqətlərini əks etdirmək, hadisələrin düzgün qiymətini vermək, adamların şüurunu, fikrini istiqamətləndirmək, adi həyat həqiqətlərindən müdrik nəticələr çıxarmaq isə yalnız ustad sənətkarlara nəsib olur.

Elə sənətkarlar var ki, onlar həyatın yalnız görünən, üzde olan cəhətlərini qələmə alaraq müəyyən süjet daxilində hadisələrin mahiyyətini açır, oxucunu kifayət qədər məlumatlandırır. Lakin əsil ustad yazıçılar təkə həyatın görünən cəhətlərini deyil, görünməyən, hamıya məlum olmayan xüsusiyyətlərini öz şəxsi müşahidələri əsasında araşdırıb üzə çıxarıb, oxucunun diqqətini daha ciddi məqəblərə, hadisələri doğuran səbəblərə cəlb edir, onun ictimai fəaliyyətinə istiqamət verir, cəmiyyətdə mövqeyini daha da artırır. Belə sənətkarlar həyatın ağrı-acısını, əyər-əskiyini yaxşı duyur və onu yüksək bədii ustalıqla canlandırırlar. Onlar həyatdakı bəlalara, bədbəxtliklərə sosial ədalətsizlik kimi baxmır, onu bu günə salanlara, daha geniş mənada desək, məhz ictimai quruluşun özünə qarşı ədəbi ittihamlar yürüdürlər. Bu ədəbi ittihamların gücü isə yana-yana yazılmalarındadır.

Bu cür yana-yana yazan sənətkarlardan biri də XIX əsrin görkəmli rus yazıçısı Mixail Yevqrafoviç Saltıkov-Şedrin (1826-1889). Şedrin (Saltıkov onun familiyası, Şedrin isə təxəllüsüdür) – satirik yazıçıdır, lakin komik yazıçı deyil. O, həyatın dərdli və cansızıcı tərəflərini, acı gülüşə layiq anlarını qələmə alır, sadə yazır, satirik bəzəmələrlə, bənzətmələrlə yazır, lakin gülə-gülə yazmır. Onun sarkazmı o qədər ciddi və ağırdır ki, “yumşaq” yumoristik priyomlar, komik bədii vasitələr oxucunu güldürmür, əksinə, düşündürür, dəhşətə gətirir. Bu hər yazıçıya, özü də hər satirik yazıçıya məxsus olmayan cəhətdir.

Şedrinin bədii təsvirində çox zaman fantastik-komik boyalardan istifadə olunsada, təhkiyəsində ciddilik, həyatın köklü məsələlərinə diqqət onun üslubuna təmkinlik və ağırlıq gətirir. Çünki o, daha çox həyatın “xırda” deyil, qlobal məsələlərinə – sosial-siyasi tərəflərinə toxunmağa çalışır.

Şedrin, hər şeydən əvvəl, siyasi satira ustasıdır. O, inqilabçı-demokratların silahdaşlarından və bu mənada dövrünün görkəmli siyasi xadimlərindən biridir. Turgenev vaxtilə onun yaradıcılığında bu xüsu-

siyyəti qiymətləndirərək yazırdı: “Satirik kimi onun tayı-bərabəri yoxdur. Hərdən mənə elə gəlir ki, indi bizim ədəbiyyatımızın bütün ağırlığı onun çiyinlərinə düşür”.

Şedrin zəmanəsinin ciddi, sanballı yazıçısı olub. O, nə sərt sensor nəzarətindən, nə də dövlət təqiblərindən çəkinib. Öz dövrünün siyasi hadisələrinə vaxtında və cəsarətlə münasibətini bildirib. Hadisələrin mürəkkəb gedində belə ona düzgün qiymət verməyi bacarıb. Bir sənətkar kimi o, siyasi hadisələrə, ictimai münasibətlərə ayıq gözlə baxır, sinfi bərabərsizliyi görür, haqsızlığı və təhkimçiliyi cəsarətlə qamçılıyırdı.

Şedrin görkəmli publisist və redaktor kimi də məşhurdur. O, “Оречественные записки” kimi inqilabi-demokratik jurnalın redaktoru olmuşdur. Çoxlu povest, hekayə və roman müəllifidir.

* * *

Mixail Yevqrafoviç Saltıkov-Şedrin 1826-cı il yanvarın 26-da Tver quberniyasının Spas-Uqol kəndində mülkədar ailəsində anadan olmuşdur. O, elə uşaqlıqdan zəhmətkeş kəndlilərin əzab çəkdiyinin, nahaq yerə zülmərə düçar olduğunun, onların haqsız və hüquqsuzluğunun şahidi idi. “Bu günü əlindən alınmış və gələcək barədə xoş xəyalları belə olmayan, əzablar içində yaşayan və bir kimse tərəfindən müdafiə edilməyən, həmişə söyülüb təhqir olunan” xalqın həyatı Şedrin üçün yaradıcılıq mənbəyi olmuşdur.

Balaca Mixail uşaqlıq illərindən mütaliəni çox sevmiş. Moskva Dvoryan İnstitutunda təhsil alarkən Jukovski, Qriboyedov, Lermontov kimi sənətkarların yaradıcılığında bəhrələnmişdir.

O da bir çox yaşdaları kimi yaradıcılığa seirle başlamış və ilk yaradıcılıq nümunələrini ağa-sıta “Библиотека для чтения”, “Современник” jurnallarında dərc etdirmişdir. On ilə qədər (1858-1868) dövlət xidmətində çalışan Şedrin sonralar “Современник” jurnalının redaksiya heyətinə daxil olmuş, senzura təqiblərinə məruz qalmasına baxmayaraq, redaksiyadaxili çəkişmələrdə jurnalın redaktoru Nekrasovla birlikdə Çerışevski və Dobrolyubov kimi inqilabçı-demokratların siyasi baxışlarını müdafiə etmişdir.

Şedrin 1857-1863-cü illərdə yazdığı “Nəsrə satira”, “Günahsız nağıllar” kimi silsilə hekayə və məqalələrində Rusiyanın təhkimçi-sənəddli rejiminin çürüməkdə olduğunu ilkin göstərənlərdən idi. “Zamanın xüsusiyyətləri”, “Əyalət haqqında məktublar” satirik oçerklər silsiləsində Şedrin Rusiyanın mütərəqqi fikirli adamlarını xalqın siyasi tərbiyəsi ilə məşğul

olmağa səsleyirdi, onların sinfi idrakını, “yatmış” aqlını oyatmağa çalışırdı. O yazırdı: “Rus kəndlisi, doğrudan da yazıqdır, həm də bütün yazıqların yazığıdır”. Şedrin göstərirdi ki, rus kəndlisinin yazıqlığı, bədbəxtliyi bir də ondan ibarətdir ki, onlar bədbəxt və yazıq olduqlarını hələ dərk etmirlər.

“Современник” jurnalı dövlət tərəfindən bağlandıqdan sonra Nekrasov kimi o da “Отечественные записки” jurnalına keçərək, taleyini axıra kimi bu jurnala bağlayır. Şedrin 1868-1881-ci illərdə yaradıcılığının yüksək zirvəsinə qalxmış, “Bir şəhərin tarixi”, “Pampadurlar və pampadurşalar”, “Cənab daşkəndlilər”, “Peterburqda əyalət gündəliyi”, “Mədəni adamlar”, “Cənab Qolovlyovlar”, “Mokreponun sığınacağı”, “Xaricdə”, “Müasir idilliya” və s. məşhur satirik əsərlərini yaratmışdır.

Şedrin satirik очерк, xronikal romanlarla yanaşı, çoxlu satirik nağıllar, hekayələr də yazmışdır. Onun hekayələri siyasi satiranın ən gözəl nümunələrindən hesab edilir. Sənətkar sadə, anlaşılıq xalq dilindən, nağıl üslubundan və formasından məhəretlə istifadə edərək çox tutumlu və koloritli hekayələr yazmışdır.

İsmayıl Vəliyev

PODYAÇİNİN¹ BİRİNCİ SÖHBƏTİ

Təzə rəvayətdir, ancaq adam çətinliklə inanır...

– ...Yox, indi işlər keçmişdəki kimi deyil, keçmişdə adamlar sadə idi, mehribandı. Mən onda, indiki kimi Zemstvo məhkəməsində iclasçı idim, üç yüz manat əskinas alırdım, ailəm çox böyük idi, amma başqalarından pis yaşamırdım. O zaman başa düşürdülər ki, məmura da yemək-içmək lazımdır; ona elə yer verirdilər ki, başını dolandıra bilsin... Bu niyə belə idi? Ona görə belə idi ki, hamıda bir sadəlik vardı, rəislər də güzəştə gedirdilər, – bəli, onda belə idi!

Qulluğunuza ərz olsun ki, mənim həyatımda çox maraqlı əhvalatlar olmuşdur. Bizim quberniya uzaq quberniyalardandı, dvoryan deyilən şey də orada yox idi, biz də kefi kök, damağı çağ yaşayırdıq. Düşəndə ildə bir dəfə quberniya şəhərinə gedərdik, səxavətli böyüklərimizə Allah yetirdiyindən aparıb, təzim edərdik, sonra kefirmiz istəyən kimi dolanardıq. Daha nə məhkəməyə düşmək vardı, nə təftiş-filan görərdik, – hər şey öz qaydası ilə gedirdi. Amma siz cavanlar yəqin elə fikirləşirsiniz ki, indi ondakından yaxşıdır, camaat guya indi az əziyyət çəkir, düzgün işlər indi çoxdur, məmurlar Allahdan qorxmağa başlayıblar. Qulluğunuza ərz edirəm ki, belə fikirlər nahaqdır: məmurlar yenə də həmin məmurlardır, ancaq daha usta, daha hiyləgər olublar... İndikilər iqtisadiyyatdan, ümumun xeyrindən ki danışmağa başlayırlar, onlara qulaq asanda, az qalır ki, acığımdan ürəyim partlasın.

Bəli, biz də alardıq, bu doğrudur, axı kim Allahın hüzurunda günahkar, padşahın qabağında təqsirkar deyil? Bir də, axı pul alıb iş görmək yaxşıdır, ya almayıb iş görməmək? Elə ki pul alırsan, onda adamın işləməyə də həvəsi olur, iş də yaxşı gedir. Amma indi mən baxıb görürəm ki, hamı söz-söhbətlə məşğuldur, söhbətin də çoxu öz xeyrini güdməmək üstə gedir, ortalıqda bir iş də görünür, mümkün də sağalıb ayağa qalxdığını eşidən yoxdur, o indi əvvəlkindən daha artıq hıqqıldayıb-nıqqıldayıb, ah-vay edir.

O zaman biz məmurlar bir-birimizlə çox mehribandıq. Nə bir-birimizə paxıllıq edərdik, nə böhtan atardıq, bir-birimizə yaxşı məs-

¹ Qədim Rusiyada dəstərxana mirzəsi

löhətlər verərdik, kömək edərdik. Görərdin ki, ittifaq düşdü, bütün gecəni qumar oynadın, pullarını uduzdu, qaldın lüm-lüt, nə eləyə-sən? Gedərdin polis müdirinin yanına, deyərdin: “Ağa, Demyan İvaniç, başıma belə bir əhvalat gəlib, kömək elə!”

Demyan İvaniç da bir rəis kimi gülüb deyərdi: “Ay it uşağı, siz pul yığmağı bacarmırsınız, olinizə düşəni meyhanada xərcləyir-siniz, qumara qoyursunuz!” Sonra da əlavə edərdi: “Yaxşı da, çana əlac nədir, get Şark nahiyəsindən töycü yığı!”

Sən də gedib töycü yığmırdın, amma uşaqlara süd pulu düzəl-dərdin...

Bu da çox asanlıqla başa gəlirdi! Heç kəsə əzab-əziyyət ver-məzdin, zorlamazdın. Eləcə gedib camaatı yığdırardın, deyərdin: “Camaat, kömək eləyin! Padşahımıza pul lazımdır, töycüləri verin!”

Amma özün düşdüyün evə qayıdardın, pəncərədən durub baxar-dın, görərdin ki, adamlar durub peysərini qaşırır, fikirləşirlər. Sonra da onların arasında hay-küy qopardı: birdən hamısı danışmağa baş-lardı, əl-qolunu atardı. Bu qayda ilə bir saat keçərdi. Sən də ki evdə oturub onlara gülərdin. Bir saatdan sonra yüzbaşını onların yanına göndərərdin. Deyərdin: “Get, denən danışdıqları bəsdir, ağanın acığı tutur”. Yüzbaşı gedib bunu deyəndən sonra hay-küy daha da artardı. Sonra başlardılar püşk atmağa, – rus mujiki bunsuz iş görə bilməz. Elə ki püşk atmağa başladılar, – deməli, iş yoluna düşür: bu qərara gəliblər ki, mənim yanıma adam göndərsinlər, xahiş eləsinlər: “Olmazmı ki, bizə rəhm eləyəsiniz, pul qazanana kimi gözləyəsiniz?”

Sən də onlara deyərdin:

– Onda bəs axı padşahın halı necə olsun? Ona axı pul lazımdır. Sizin, heç olmasa bizə, öz böyüklərinizə yazığınız gəlsin!

Bu sözləri də çox mehribanlıqla deyərdin, daha heç kəsin ağız-burnunu əzməzdin, saçından tutub sürüməzdin. Deməzdin ki, siz onu bilin ki, mən necə ki məhkəmədə, burda da rüşvət-filan almı-ram... Belə mehriban-mehriban, yazıq-yazıq danışb onların ürəyini yumşaldardın, elə sözlər deyərdin ki, lap yeddi qatından keçsin!

– Ağa, olmazmı ki, Pokrova kimi gözləyəsiniz?

Sən də ki, əlbəttə, yola gələrdin.

– Niyə olmaz, gözləmək də olar, hamısı öz əlimizdədir, ancaq bir özünü fikirləşin: mən axı böyüyümüzün yanına nə cavabla gedim?

Onlar yığıncığa gələn camaatın içinə gedərdi; danışardılar, götür-qoy elərdilər, sonra da dağılıb evlərinə gedərdilər. İki saatdan sonra bir də görərdin ki, yüzbaşı sənə, bu gözləməyinə görə adambaşı iki şahı yığıb gətirdi. Nahiyədə də dörd min adam yaşayırdı, bu da eləyirdi dörd yüz manat, hələ bir az da çox... Sən də ki, kefi kök, damağı çağ evə qayıdırdın.

Bundan başqa, bizim ayrı bir kələyimiz də olardı: bu da ucdan-tutma axtarış idi. Bunu biz yayda, işin lap qızgın vaxtında elərdik. İstintaqa gedərdik, bir-birinə yaxın kəndlərin camaatını bir yerə yığdırardıq. Bir nahiyə azlıq eləyə, o biri nahiyəyə əl atardıq – deyərdik ki, hamısını yığın gətirin! Yüzbaşılar da diribaş, dünya-görmüş adamlardı, əllərindən hər nə desən gələrdi. Görərdin ki, üç yüz adam yığdılar. Bunlar da günün altında qalardı. Bir gün qalardı; iki gün qalardı, axı onlardan eləsi vardı ki, evdən gətirdiyi çörəyi qurtarırdı; amma sən düşdüyün evdə oturardın, özünü elə göstə-rərdin ki, guya işlə məşğulsan. Elə ki görərdilər vaxt gedir, çöl işi tökülüb qalıb, başlayardılar yüzbaşını sənənin yanına göndərməyə: “Olmazmı ki, ağa zəhmət çəkib buyursun, görək bizi niyə çağır-dır?” Sən də o saat başa düşərdin ki, iş nə yerə gəlib çatıb: əgər yumşalıblarsa, niyə onlara bir yaxşılıq eləməyəsen... Yox, əgər dirənib-dursaydılar, onda bir-iki gün də gözlərdin. Burda əsas məsələ adamın dözümlü olmasında idi: görək işsizlikdən danıxma-yaydın, kəndli daxmasında qalmaqdan, bir də ki, qatıq yeməkdən iyrenməyəydin. Elə ki onlar gördülər sən işbacaran adamsan, yola gələrdilər, özü də necə gələrdilər! Əvvəl ola bilsin ki, sən onların hərəsindən iki şahı istəyəcəkdin, amma indi, xeyr, daha elə zarafat yoxdur! Adambaşı üç şahı, bundan aşağı olmaz, bunu heç xəyalınıza da gətirməyin! Bunu qurtarandan sonra hamısından birdən soruşardın:

– O Trifon Sidorov deyilən ki var, o necə adamdır? Bic, haram-zadanın biridir?

– Bəli, ağa, buna heç söz ola bilməz: bic-haramzadanın biridir.

– Mokeyin atını oğurlayan o deyilmə? Camaat, o deyilmə?

– Ağa, yaqın ki, odur.

– Sizin içinizdə savadlı varmı?

– Yox, ağa, savadlı hardandı!

Görəcəkdin ki, mujiklər daha həvəslə danışrlar; deməli, bilir-lər ki, indi bu saat onları buraxacaqdılar.

– Di yaxşı, çıxın gedin! Amma bir də belə itifaqlar düşəndə ağıllı tərpenin.

Yarım saatdan sonra buraxardın gedərdilər. Əlbəttə, bu iş çox uzun olmurdu, cəmi bir neçə dəqiqə vaxt aparırdı; amma özünü bir fikirleşin görün adam nə qədər əziyyət çəkirdi: üç gün heç əlini ağdan–qaraya vurmazdın, turşumuş çörək gəvələrdin... ayrı adam olsaydı, buna heç dözdərdimi? – Bütün ömrü boyu buna lənət oxuyardı, onda əlinə də heç bir şey keçməzdi.

Belə işlərdə bizim müəllimimiz, yol göstərənimiz qəza həkimi idi. Bunu da sizə deyim ki, o doğrudan da, fəvqəladə bir adamdı, əlindən hər iş gələrdi, gördüyü işləri də çox məharətlə yerinə yetirərdi. O ki elə ağıllı idi, əslində gerek nazir olaydı! Ancaq onun birce qüsuru vardı: içkiyə yaman həvəskardı. Həvəskar nədi – içki düşkünü idi! Qrafində arağ görəndə bütün bədəni tir–tir əsirdi. Əlbəttə, biz də vurardıq, amma qaydasız: işsiz–filansız oturub bolluca içərdik. Amma qulluğunuza ərz olsun ki, o daha ölçü–zad bilməzdi, lap ağıllı itirənə qədər içərdi.

Hər də deyərdi: “Mən lap körpə olanda, dayə qaşığıla boğazıma arağ tökərmiş ki, ağlamayım. Yeddi yaşında olanda atam gündə mənə bir stəkan arağ verərdi”.

Bax belə bir haramzadanın birisi bizə yol göstərirdi.

– Qardaşlar, – deyirdi, – mənim sizə tapşırığım budur: heç bir işi, lap müqəddəsdən də müqəddəs olsa, müftə eləməyin; lap iki şahı da olsa qoparı, əldən buraxmayın.

O elə kələklər qurardı ki, adam donub qalardı! Birisi çayda boğuldumu, ya zəng qülləsindən düşüb öldümü – onun kefi idi. Bir də ki, o zaman ayrı zamandı: indi belə hadisələr üstündə iş açmağa heç icazə vermirlər; amma o zamanlar meyitdən əl çəkmirdilər. İşdi, düşüb olurdu da, birisi çayda boğulurdu, bir başqası yıxılıb ölürdü; belə baxanda burada mənfəət götürüləsi bir şey yox idi, bundan axı adam öz xeyri üçün necə istifadə edə bilərdi? İvan Petroviç bundan istifadə etməyi bilirdi. Kəndə gedərdi, suda boğulmuş adamı yarmağa başlardı. Təbii ki, şahidlər də burada olardı, feldşer də; bu feldşer İvan Petroviçin özündən də haramzada idi.

İvan Petroviç bu şahidlərdən birinə deyərdi:

– Adə, Qrişuxa, sən bu meyitin burnundan tut ki, mən onu yaxşı yara bilim.

Qrişuxa şahidlərdən biri idi, meyitdən yaman qorxardı, heç ona yaxın gələ bilməzdi.

– İvan Petroviç, mənə bundan azad elə, mən meyit görəndə pis oluram, ürəyim bulanır.

İvan Petroviç də onu azad edərdi, ancaq bunun üçün ondan halına görə pul alardı. Sonra bir ayrısını meyitin içəlatını tutmağa məcbur edərdi. Bir fikirleşin, axı kim belə murdar şeyi əlində tutmaq istər? Sonra bir başqasını... Onlar da pul verib canlarını qurtarardı. Bir də görərdin ki, İvan Petroviç on manata qədər pul yığdı, özü də nədən, boş bir şeydən!

Ancaq Allahdan da bir balaca qorxardı: adam öldürəni ört–basdır eləməzdi.

Görərdin deyərdi ki, qardaşlar, sizə belə şeydən ötrü özünü günaha batırmayın, bunun üstündə adam məhkəməyə düşə bilər. Siz o adam öldürəni tapın, amma özünü də yaddan çıxarmayın.

Biz də soruşardıq:

– İvan Petroviç, bunu axı necə eləmək olar?

Deyərdi:

– Bax, belə eləmək olar. Qatil bir adamdır, amma axtarsan, görərsən ki, bütün qəza onun dost–aşnası, qohum–əqrəbasıdır. Sən də get, onun bütün bu dost–aşnasını, qohum–əqrəbasını tap, yoxla, qatilin də başını tovla ki, o çox adamı yalandan qələmə versin: sən filan saatda filan kəndlinin yanında olmusanmı, sonra onun yanından filan kəndlinin yanına getməmişənmi? Vaxtı da elə seç ki, işə yarasın... Bu qayda ilə adamları bir–bir işə cəlb elə. Əgər başında ağıl varsa, özün də işi bilirsənsə, onda xeyli Allah bəndəsini dolaşdırıla bilərsən. Sonra da bu dolaşdırdığın adamları bir–bir saldığın tordan aç, burax. Əlbəttə, bu adamların yalandan qələmə verilməsi boş şeydir, bu bir nəticə verməyəcək, amma sən öz işini görürsən, mujikləri də böhtandan qurtarırsan, özün də bol–bol təşəkkürlər alırsan, qatili də tapıb ortaya çıxarırsan.

Bizim başqa üsulumuz da olardı: bir məsələ üstündə istintaqa başlardıq, elə tutaq ki, at oğurluğu üstündə; oğru ki ələ keçdi, onu yaxşıca soymalayıb buraxardıq. Görərdin bir aydan sonra yenə oğurluq eləyib. Yenə də onu soymalayıb buraxardıq. Bunu o qədər elərdik ki, axırda o oğruda sağ–islahat qalmazdı, lap lüm–lüt olardı. Onda deyərdin ki, daha bəsdir, dost, elədiyən oğurluq üstündə buyur, həbs–

xanaya get. Siz deyirsiniz ki, oğrunu ört-basdır eləmək pis şeydir, mən də sizin qulluğunuza ərz edim ki, bu, oğrunu ört-basdır eləmək deyil, bəlkə, misal üçün desək, vəziyyətdən istifadə eləməkdir. Biz axı bilirik ki, o bizim əlimizdən qaçıb qurtara bilməyəcək, belə olan surətdə niyə axı onu əyləndirməyək?!

Bizim qəzada yekə bir tacir yaşayırdı, özü də milyonçu idi, qumaş fabriki vardı, əlindən böyük işlər gəlib keçərdi. Nə qədər çalışır-dıqsa, ondan bizə bir xeyir olmurdu ki, olmurdu! Yamanca ayıq şeydi, onunla heç bacarmaq olmurdu! Ancaq hərdən bizi ya çaya qonaq elərdi, ya da bir yerdə bir şüşə sərən şərab içərdik, – ondan götür-düyümüz xeyir də bununla qurtarardı. Biz çox əlləşərdik, çox götür-qoy elərdik ki, haramzada taciri bir işə salaq, mümkün olmurdu, bu bizi lap acıqlandırardı. Tacir də bunu başa düşürdü: o bizə gülməyinə gülmürdü, amma özünü elə tuturdu ki, guya heç nədən xəbəri yoxdur.

Siz bilən, bunun axırı nə oldu? İndi siz dalısına qulaq asın. Bir gün mən İvan Petroviçlə istintaqa gedirdim. Fabrike yaxın yerdə bir meyit tapılmışdı. Biz fabrikin yanı ilə gedə-gedə, bu haramzada taciri, nə qədər əlləşək də tora sala bilmədiyimizdən danışırıq. Bir də gördüm ki, İvan Petroviç fikrə getdi. Mənim ona çox böyük etiqadım vardı; dedim, o ki fikrə getdi, bir kələk düzəldəcək, lap yəqin düzəldəcək! Düzəltdi də! Ertəsi gün səhər oturub, sərxoş-luqdan sonra kefirmizi duruldurduq.

Birdən qayıdasan:

– Mənə bax, tacir sənə iki min manat versə, onun yarısını mənə ötürərsənmi?

– İvan Petroviç, sən nə danışırısan, ağlın başındadırmı, o iki min pul verər?

– Verər, indi görərsən. Otur yaz:

“Svinoqorsk sakini 1-ci gild taciri Platon Stepanoviç Troyekurova. Təliqə. Filan və filan kəndlinin (çox adam yaz) verdiyi ifadəyə görə, yuxarıda qeyd olunan meyit, sübut olunur ki, zorlama öldürülmüş, bədəninə də vəhşicəsinə endirilmiş zərbə yerləri vardır; özü də bu şeylər bir canı tərəfindən edilmişdir və həmin meyit keçən gecə sizin fabrikin gölməçəsində batırılmışdır. Buna görə də icazə verin, həmin gölməçədə axtarış aparaq”.

– İvan Petroviç, sən nə deyirsən, meyit ki yol qırağındakı komadadır!

– Nə deyilir, onu yaz!

O ancaq xoşladığı havanı fit ilə çalardı: “O qız yol qırağında durmuşdu”. Özü də yaman həssasdı, bu havanı eşidən kimi ağlardı, odur ki, elə o saat gözü yaşardı. Sonra eşitdim ki, doğrudan da yüzbaşılara əmr eləmiş, meyiti aparıb, müvəqqəti olaraq, dərədə gizlətmişlər.

Saqal¹ bizim təliqəni oxuyanda donub qalır. Biz də təliqənin ardınca heyətə girdik. O bizim qabağımıza çıxdı, rəngi ağappaq ağarmışdı:

– Bəlkə buyurub çay içəsiniz?

İvan Petroviç də ona belə dedi:

– Ay kişi, çay nədir! Bu, çay içmək məsələsi deyil, sən get gölməçənin suyunu qurut.

– Ay balam, insaf eləyin, niyə axı mənə məhv edirsiniz?

– Məhv etmək nədir? Görürsən ki, istintaqa gəlmişik, buyruq var.

Axırda tacir gördü ki, bu oyun o oyundan deyil, iş əngəldir, doğrudan da gölməçənin suyunu qurutmalı olacaq: üç min manat verib canını qurtardı. Sonra biz qayığa minib bir balaca gölməçədə dolandıq, qarmaqla gölməçəni axtardıq, məlum şeydir ki, heç bir meyit-filan tapmadıq. Sonra qonaqlıq oldu; biz hamımız içib keflənmişdik; birdən İvan Petroviç əhvalatın hamısını açıb tacirə deməsinmi! İnanırsınızmı, tacir elə hirsələndi ki, bütün bədəni qıclaşdı.

Bu İvan Petroviç çox qəribə adamdı. Nədən yapışsa, işi elə düzəldirdi ki, adamın lap xoşu gəlirdi. Belə baxanda çiçək döymək nədi axı, amma o bundan da pul qoparırdı. Görərdin ki, çiçək döyməyə gəldi, bütün karastılarını açıb tökdü: burda tornaçı dəzgahı da vardı, cürbəcür mişar da, yeyə də, burğu da, zindan da, bıçaq da... bıçaqlar da elə yekə idi ki, lap öküz də kəsmək olardı! Ertəsi gün arvadları uşaqları ilə bərabər yığıdırıb gətirdərdi: bütün bu dəmədəsgahı da işə salardı: bıçaqlar itilənər, dəzgah guruldar, uşaqlar ağlaşar, arvadlar fəryad edərdi, elə bir həngamə qopardı ki, deyərdin məhşər ayağıdır. Amma İvan Petroviç bunları heç vecinə də almazdı: otaqda təşəxxüslə o baş-bu başa gəzişərdi, çubuq çəkərdi, hərdən də bir qədəh ara q vurardı, feldşerlərin üstünə çıxıb deyərdi: “Bıçaqları yaxşı itiləyin!” Avam arvadlar da bunu görüb daha bərkədən fəryad qoparırdı.

¹ Məmurilər tacirlərə həqarətlə belə deyirdi.

– Xalacan, bir ora bax, bu yekəcə bıçaqla o sənın balanın lap kələyini kəsər... Özü də gör necə keflidir!

Arvadlar ağlayırdı, fəryad qoparırdı, axırda görürdün ki, pıçıl-daşmağa başladılar: yarım saatdan sonra bir də baxardın ortaya belə bir qərar çıxdı: kim bir manat versə, evinə gedəcək, kim verməsə, qolu yerli-dibli kəsiləcək!

Ya da cənab, vəba xəstəliyini götürün. O zamanlar həmin xəstəlik birinci dəfə idi ki, bizə qonaq buyururdu. Ancaq Allah onu bizim quberniyadan sovuşdurdu. Biz də quberniya şəhərindən buyruq aldıq ki, bəli, ayıq olun, ciddi tədbirlər görün. Biz də çox fikirləşdik, axı necə tədbir görək? Fikirleşdik, fikirleşdik, heç bir tədbir görə bilmədik, böyükklərin də buyruğuna əməl etməmək olmazdı. İvan Petroviç bizə dedi:

– Siz hamınız axmaqısınız! İndi görün mən necə tədbir tökürem! Ertəsi gün birbaş qəzaya getdi: özü ilə də heç bilirsiniz nə apardı? Yox, nə apardığını tapa bilməzsiniz! Qoy mən özüm deyim, özü ilə cənab, klistir¹ apardı!!! Hansı nahiyəyə gedirdisə, camaatı yığıb deyirdi:

– Bilirsiniz, camaat, nə var: vəba sizin aranızda gəzir: böyükklərimiz də buyruq verib ki, sizi bu xəstəlikdən sağaldam. Hamınız soyunun!

– İvan Petroviç, bizə rəhmin gəlsin, biz hamımız sağ-salamatıq.

– Ey, yekəsaqqal, nə axmaq-axmaq danışırın! Buyruğu görürsən?!

– Görürəm, cənab!

– Ey pravoslavlar, bunu da görürsünüz?

Klistiri göstərdi.

– Bu elə şeydir ki, bunu böyüyümüz özü sizin üçün göndərib. Kim dərmandan ötrü bir abbası versə, ona bunun ancaq ucunu qoya-cağam, kim verməsə, hamısını yerləşdirəcəyəm. Başa düşdünüz?

Mujiklər fikirləşdilər ki, bəlkə bu həkim bizi ələ salıb, gördülər ki, yox, ələ-zada salmayıb, kağız göstərir, özü də ağ kağız deyil, yazılı kağızdır. Bu məsələ də həmişəki kimi qurtardı. Bu qayda ilə o bütün nahiyələri gəzdi. Qayıdıb gələndə də özü ilə o qədər pul gətirdi ki, bunun daha haqq-hesabı yox idi. Sonra da bizi ələ salıb gülürdü!

¹ İmalə cihazi

Siz elə bilməyin ki, bu şeylər gedib böyükklərin qulağına çatmırdı, çatırdı, cənab, çatırdı, hətta onu tutmağa da çalışırdılar; amma Petroviç quyuq ələ vermirdi; böyükklərin gözü qabağında elə şeylər edirdi ki, adam lap gülməkdən uğunurdu. Bir gün bizdə əsgər yığmaq elan olundu. İvan Petroviç də, aydın şeydir ki, bu işdə çox böyük həvəslə iştirak elədi. Bunu da sizə ərz edim ki, belə təsadüflər onun üçün çox faydalı olurdu: əsgər yığmağı o gülə-gülə “xırmanüstü” adlandırırdı. O zaman quberniyanın elə bir rəisi vardı ki, deyirdin lap yırtıcı heyvandır! (Qədim zamanlarda da belə adamlar özünü işə soxa bilirdi.) Bəli, həmin bu rəis İvan Petroviçi cinayət üstündə tutmaq fikrinə düşür; birisini öyrədir ki, “sən həkimin yanına get, denən ki, mənə əsgər aparmaq istəyirlər, amma bu haqsızlıqdır, mənim ailəm böyükdür, mənə atahq qayğısı göstərin, mümkün olsa, mənə bu işdən sovuşdurun”. Özünə də bir neçə qızıl beşlik veririlər ki, həkim bunu görəndə özünü saxlaya bilməsin; çəpər dälində də bir neçə şahid qoyurlar. İş elə qurulardı ki, deyərdin İvan Petroviç məhv oldu! Amma xeyirxah bir adam belə bir kələk qurulduğunu qabaqcadan ona xəbər verir. O da sakitcə oturub gözləyirmiş, guya belə bir şeydən heç xəbəri yoxdur. Doğrudan da, həmin adam onun yanına gəlir, məsələni açıb deyir, qızilları da çıxarıb stolun üstünə qoyur. O adam sözünü deyib qurtaran kimi İvan Petroviç elə qəzəblənir ki, gəl görəsən.

– Ne-c-ə?! Mənə rüşvət vermək istəyirsən? Yoxsa mən yalan yərə and içmişəm? Yoxsa mən öz-özümün düşməniyəm, mən cənnətə getmək istəmirəm?!

Yumruğunu stola elə vurur ki, qızilları yərə dağılır: özü daha bərkdən çıxıra-çıxıra deyir:

– Rədd ol gözümdən, məlun! Qovun onu, yumruğu təpəsinə ilişdirin!

Adamı qovurlar, ertəsi gün də dəftərxanada onu əsgərliyə ötürürlər. Qızilları da yerdən yığışdırırlar! Sonra buna o qədər gülmüşük ki!..

Evlənməsi də çox qərribə olmuşdu. Qayıması əvvəl ona beş min manat pul vəd eləmişdi. Kəbin kəsilib, iş qurtarandan sonra pulu vermirdi. Desək ki, pulu yox idi, ona görə vermirdi, yox, pulu vardı, ancaq xəsisdi, puldan ayrılmaq istəmədi. İvan Petroviç bir ay gözləyir, iki ay gözləyir, hər gün də arvadını döyürdü, qayımasını söyüb biabır eləyirdi, amma bunlardan heç bir şey çıxmırdı. Pulu vermirdi

ki, vermirdi. Bir gün eşitdik ki, İvan Petroviç bərk naxoşlayıb, dəli kimi hamının üstünə atılır, əlinə bıçaq keçsə, lap elə bil ki, adamı bıçaqlar da. Heç demə, o özünü bicliyə qoyubmuş. Bəli, cənab, bu komediyanı o elə məhəretlə oynayırdı ki, bizim hamımızın ona yazığı gəlirdi. Arvadını əvvəlkindən də bərk döyürdü, özünü pəncərədən bayıra atırdı, çıl-çılpaq, biabırçı halda küçə ilə qaçırdı. Qorodniçi onun lap yaxın dostu idi, hətta onun üz-gözünə, bıqlarına da pis-pis şeylər sürtmüşdü. Bu qayda ilə bir həftə o yan-bu yana qaçdıqdan sonra bir gün gecə hər əlində bir tapança, düz qayınatasının evinə girir, deyir:

– Hə, indi pulları gətir, yoxsa, vallahı bu saat gülləri ağzına çaxacağam.

Qayınatası bərk qorxuya düşür.

– Sən elə bilirsen ki, mən doğrudan da dəli olmuşam?! Yox, bunun hamısı kələkdir. Gətir deyirəm pulu, yoxsa işini bitirəcəyəm! Məni dəli olduğum üçün tövbə eləməyə göndərəcəklər, şahidlər var ki, mən dəliyəm, amma sən qəbirə gedəcəksən.

Əlbəttə, burada danışmağa daha yer qalmır; qayınatası onu söysə də, namusuna toxunsa da, pulları gətirib verir. Ertəsi gün İvan Petroviç şəhərə çıxır, elə bil ki, ona heç bir şey olmayıbmuş. Bu sirri bizdən uzun zaman gizlətdi. Bir gün oturub punş içəndə bütün əhvalatı açıb bizə danışdı. Arvadını sevmirdi, lap doğrusunu desək, onu evdəki qab-qacaqdan biri hesab eləyirdi. Deyirdi ki, qardaşlar, mən yazda evlənmişəm, yazda da, özünüz bilirsiniz ki...

İvan Petroviç bir elə özünü deyil, biz Allahın günahkar bəndələrini də dəfələrlə dardan qurtarmışdı. Bir gün bizim qəzaya bir adam gəlib çıxdı, – təftişə yox, elə beləcə, baxmağa gəlmişdi.

Amma camaat həmişəki kimi, yenə də ərizəbazlığa başladı, cürbəcür böhtanlar deyildi, hamıdan da çox bir nəfər iclasçıdan şikayət olunurdu. Gələn yaxşı adam idi, amma bu şikayətləri eşidib bərk acıqlandı, dedi:

– O iclasçıyı gətirin bura!

O da, xoşbəxtlikdən, İvan Petroviçlə bərabər qəzaya, istintaqa getmişdi. Biz onlara xəbər göndərdik ki, sabah zati-aliləri sizin yanınıza gələcək, bunu nəzərdə tutun, əhvalat ayrı cürdür, filan-filan məsələlər var, zati-aliləri çox qəzəblənib.

İclasçı bərk qorxuya düşdü, elə qorxdı ki, qarnı da sözünə baxmadı.

İvan Petroviç ona dedi:

– Nə verərsən, səni bu xatadan qurtarım?

– İvan Petroviç, Allah xatirinə, məni bu işdən qurtar, lap canımı da istəsən, səndən əsirgəmərəm.

– Sənin canın mənim nəyimə lazımdır? Söz danış, söz olsun. Bu xatadan qurtarmaq istəyirsən – qurtarım, istəmirsən, özün bil, necə bacarırsan özünü qurtar.

Onlar danışib müəyyən qərara gəlirlər. Ertəsi gün tezdən zati-aliləri ora gəldi. Biz hamımız, yəni bütün zemstvo məhkəməsi, məlum şeydir ki, oradaydıq. Hamı mundirini geymişdi. Ancaq birçə lazım olan iclasçı yox idi.

Zati-aliləri soruşdu:

– İclasçı Tomilkin hanı?

İvan Petroviç yerindən qalxıb dedi:

– Mən zati-alilərinin hüzurundayam!

Zati-aliləri də onun əynində mundir olmadığını heç görmürdü (İvan Petroviç onu elə tanıyırdı ki, heç mundirini də dəyişməmişdi): görünür, gözləri pis görürmüş.

Zati-aliləri sözə başladı:

– Sizdən çox şikayət var; hətta elə şikayətlər var ki, sizi bu gördüyünüz iş üstündə asmaq da azdır.

– Allah bilir ki, mənim heç bir günahım yoxdur, düşmənlərim mənim bəremdə zati-alilərinə böhtan söyləmişlər. Acizənə rica edirəm ki, məni dinləyəsınız, əminəm ki, mən tamamilə təmizə çıxacağam, ancaq ki, adam içində danışmaqdan çəkinirəm.

Zati-aliləri onun xahişini qəbul elədi, o biri otağa keçdilər. İvan Petroviç düz bir saat orada danışdı: nə dediyini heç kəs bilmədi. Ancaq zati-aliləri oradan çıxanda çox məhriban idi, hətta İvan Petroviçi Peterburqa, öz yanına qulluğa dəvət etdi; lakin İvan Petroviç öz təvazökarlığını, paytaxt təhsili olmadığını onun nəzərinə çatdırıb, bu təklifi qəbul etmədi.

Burası da var ki, zati-alilərinə izahat verdiyi işləri o heç yaxşı bilmirdi, ancaq öz məzəliliyinə arxalanırdı, nahaq yerə də arxalanmırdı.

O çox böyük bir günah iş tutmuşdu, başqa millətlərdən olan birisini məhv etmişdi. Bu əhvalat belə olmuşdu: ağalar, siz özünüz bilirsiniz ki, bizim qəza başdan-başa meşədir, burada ən çox başqa millətlər yaşayır. Özləri də çox sadələvhüdlər, amma varlı adam-

lardır, çox da pintidirlər. İqlərində də elə bir xarici xəstəlik əmələ gəlmişdir ki, nəsildən-nəslə keçir. Baxırsan ki, dovşanı vururlar, dərisini soyurlar, amma qarnını yarıb içalatını təmizləmirlər, eləcə qazana atıb bişirirlər; qazan da elə bulaşlıq olur ki, heç elə bil ona əl vurulmayıb. Ondan elə bir üfunət qalxır ki, adamın ürəyi bulanır. Onlar heç bunu duymurlar, oturub iştahla hamısını yeyirlər. Bir cəhətdən baxanda bu heç əhəmiyyət verilesi bir camaat deyil: axmaq-durlar, cahildirlər, pintidirlər, heç bir şey də qanmayırlar. Bir gün bunlardan biri dələ vurmağa gedir. Necə olursa tüfəng əlində açılır, çiyinini yaralayır. Bəli, istintaq başlanır. Burada axı nə eləmək olar: tüfəng əlində açılıb, özünə deyib! Qeza məhkəməsi bu qərara gəlir ki, məsələni Allahın hökmünə buraxsın, mujiki də müalicə üçün qeza həkiminə tapşırınsın. İvan Petroviç məhkəmənin qərarını alır; ancaq yol çox uzaq imiş, can sıxanmış, yaralının yanına getmək istəmir. Sonra eşidir ki, həmin mujik varlı adamdır. Üç həftə gözləyir; bir gün elə olur ki, o tərəflərə yolu düşür, həmin kəndlinin də yanına gedir. Kəndlinin yarası təmiz sağalıbmış. Gəlib məhkəmənin qərarını oxuyur, deyir:

– Soyun!

Kəndli də ona deyir:

– Ağa, mənim çiyinim çoxdan sağalıb. Beş həftədir ki, sap-sağlamam.

– Bunu görürsənmi? Görürsənmi, bütperəstin biri bütperəst! Bu, əlahəzrət imperatorun fərmanıdır. Görürsən, əmr olunub ki, səni müalicə edim!

Kəndli baxır ki, əlac yoxdur, soyunur, İvan Petroviç başlayır sağalmış yaranın yerini qurdalamağa. Axmaq mujik ağrıdan səsi yetdikcə böyürür, amma İvan Petroviç gülür, əlahəzrət imperatorun fərmanını göstərir. Axırda kəndli üç qızıl beşlik verib güclə canını qurtarır.

– Yaxşı, – deyir, – çıx get.

Sonra İvan Petroviçə nə vaxt pul lazım olsa, həmin varlı kəndlinin yarasını “müalicə etməyə” gedirdi. Bu qayda ilə mujikə bir il olmazın əzab verdi, bütün pullarını əlindən aldı. Yazıq mujik yemirdi, içmirdi; ariqlayıb çöpə dönmüşdü, gecə də həkim yuxusuna girirdi, onu vahiməyə salırdı. İvan Petroviç baxdı ki, mujikdə daha qoparılası şey qalmayıb, ondan əl çəkdi. Mujik də yavaş-yavaş özünə

gəldi, kefi açıldı. Bir gün yoldan ötən bir məmur kəndin yanından keçəndə birisindən həmin mujikin halını soruşur (onu qonaqpərəstliyinə görə çox məmur tanıyırdı). Gedib ona xəber verirlər ki, səni bir məmur soruşdu. Heç bilirsinizmi, cənab, o nə edir? Elə bitir ki, yenə həkim onu müalicəyə gəlib. Evinə gedir, heç kəsə bir söz demir, gecə özünü asıb öldürür.

Ərz olsun ki, canlı bir adamı bu cür məhv eləmək böyük günahdır. Amma burası var ki, İvan Petroviç başqa işlərdə çox qərribə adamdı; özü də həddindən artıq qonaqpərəst idi; öləndə onu dəfn eləmək üçün pulu qalmamışdı: qazandıqlarının hamısını kefə qoyub dağıtmışdı. Arvadı indi də dilənçilik eləyir, qızları da, Allah bilir, nə ilə məşğuldur! Deyəsən yarmarkalara gedirlər, çox gözəldirlər...

Bəli, ağalar, bizim zamanəmizdə belə-belə adamlar var idi! Əlbəttə, onlar nə kobud rüşvətxor, nə də yolkəsən quldur idi, onlar məzəli-məzəli şeylərin həvəskarı idi. Pul özü gəlib bizim cibimizə girsəydi, o bizə lazım deyildi: biz gerek əvvəl fikirləşəydik, plan quraydıq, sonra da istifadə eləyəydik.

İndi gör necə olub! İndi deyirlər ki, heç iltizamçıdan da pul alma! Mən də sizə ərz eləyim ki, bu ancaq azad fikirli adamların sözüdür. Bu eynən ona bənzəyir ki, yol gedəndə pul tapasan, amma bundan istifadə eləməyəsən... Vallah, mənə ya iltizamçı, ya da pozğun – ikisi də bir zibildir: ikisi də eynidir.

– Yaxşı, Prokofi Nikolaiç, əgər sizin zamanənizdə hər şey belə xoşbəxtliklə başa gəlirdisə, bəs necə oldu ki, siz dolaşdınız?

– Ah, bunu heç soruşmayın! Elə bir iş üstündə kələyə düşdüm ki, adam deməyə də xəcalət çəkir: bir meyit üstündə! İş çox yaxşı qurulmuşdu, yaxşı da gedirdi, elə bax bu işdə ayağım büdrədi. Qış idi. Tapılmış meyitin donunu açmaq lazımdı. Biz onu, necə vardisa, böyük bir kəndə apardıq. Adət üzrə başladığımız ev-ev gəzdirib pul yığmağa: kim ki istəmirdi meyiti onun evində qoyaq – pul verib canını qurtarırdı. Bütün evləri gəzdik: bircə daxma qalmışdı, o da dul bir soldat arvadının idi: onun verməyə pulu olmadı, biz də meyiti onun daxmasına qoyduq. Ertəsi gün şahidləri yığdıq, əlbəttə, məlum şeydir ki, burada da öz xeyrimizi yaddan çıxarmadıq: şahidlər dağılıb evlərinə getməsin deyər şapkalılarını aldıq, daxmaya qoyub qapısını qıfılladıq. Ancaq bu işi bir az ehtiyatla eləmədik, çoxları bunu gördü. O zaman bizim bir qubernatorumuz vardı, lap it kimi şeydi,

hələ indi də yadımdan çıxmayıb, onu görüm yox olsun! İndi onu qulluqdan çıxarıblar. Heç demə, bu əhvalatı ona yazıblarmış. Əlbəttə, onlar mənim müqəssir olduğumu doğrudan-doğruya sübut eləyə bilmədilər, amma ləkələdilər, işi məhkəməyə verdilər. Bilirəm ki, bu işdən mən tərtəmiz çıxacağam, çünki onların doğrudan-doğruya sübutu yoxdur; amma o xəbislər məni lap əldən salıblar. On ildir ki, işi süründürürlər: gah məlumat yığırlar, gah da əlavə istintaq aparırlar. Məni bir parça çörəyə möhtac eləyiblər, qalmışam gözləyə-gözləyə: “Ölmə eşşəyim, yaz gələr, yonca bitər...”

1856

PODYAÇININ İKİNCİ SÖHBƏTİ

– Amma bizim bir qorodniçi vardı, bax, bu tamam ayrı adamdı, lap haramzadanın biri idi. Ona Feyer deyirdilər. Özü alman nəsindənidi. Elə bir boy-buxunu, sir-sifəti də yox idi: qayışbaldır, sarışın, sərt bir adamdı. Elə görərdin ki, qaşqabağını tükür, bıqlarını tərpedir; amma çox az danışdı. Bunu da sizə ərz edirəm ki, bir adam ki həm küren oldu, həm də sərt – bu çox az təsadüf edilən şeydir – belə adamdan yaxşı bir şey gözləmə! Üzdən baxanda elə bilirdin ki, o heç ədavət saxlayan adam deyil, ürəyində də bəlkə sənə qarşı heç bir kini yoxdur, amma bütün dünyanı axtarsan, bundan pis adam tapmazdın! Yaman bəd adamdı. Ağına ki bir şey gəldi – dünya tökülsə, bunu onun başından çıxara bilməzdi, istəyir lap onu tikə-tikə doğrayaydın... Hətta İvan Petroviç də ondan qorxardı. O yoğun səsle, həm də yuxulu kimi danışardı, özü də bir-iki söz söylərdi, bundan başqa ağından bircə kəlmə də söz çıxarmazdı. Amma işə gələndə – bütün polis idarəsində onun kimi təcrübəli, bacarıqlı, işbilən adam yox idi; günlərlə oturardı, yeməzdi, içməzdi, bütün işini qurtarmamış ayağa durmazdı. Bizim böyüklərin də ondan çox xoşu gələrdi, çünki böyüklərin sözündən çıxmazdı, tapşırığı tamam yerinə yetirərdi: desəydilər ki, get, özünü palçığa sal – gedib salardı; heç mümkün olmayan şeydən bir şey çıxardı; lap qumun özündən kəndir toxuyardı, bu kəndirlə də istədiyi adamı boğardı.

Ancaq buna görə də tutduğu pis işləri ona bağışladılar, çünki o qızıl kimi adamdı. Quberniyadan ona yazardılar ki, ad günü şənliyi üçün mütləq balıq lazımdır, özü də elə balıq ki, balina olmağına balina olmasın, amma ona bənzər bir şey olsun. Feyer də o saat əlayağa düşər, axtarmağa başlardı. Bir gün axtarardı, iki gün axtarardı, istədiyi balığı tapa bilməzdi, tapdıqları da xoşuna gəlməzdi: gah görərdin ki, balığın başı ad günü şənlik edilən adamın başına oxşardı, onda deyirdilər ki, burada şəxsi qərəzlik var: gah görərdin ki, kürüsü azdır, gah da üzgəcləri xırdadır, istənilən əzəmət yoxdur. Bizim quberniyada hər şeyin öz sifətində olmasını xoşlayırlar. Feyer fikirləşərdi, fikirləşərdi, bütün balıqçıları tutub qoduqluğa salardı. Onlar da az qalardı ağlasınlar.

Deyirdilər:

– Zati-aliləri, elə balığı biz axı haradan tapaq?

– Haradan? Sudan!

– Məlum şeydir ki, sudan: balıq suda olar; ancaq onu sudan necə tapaq?

– Sən balıqçısan? De də, balıqçısan, ya yox?

– Bəli, balıqçı olmağına balıqçıyam...

– Böyükləri də tanıyırsan?

– Əlbəttə tanıyıram! Böyükləri tanımaq olarmı? Həmişə tanıyıraq.

– Buna görə də...

Balıq da tapırdı, özü də elə balıq ki, hər cəhətdən əlverişli olsun.

Ya da görərdin ki, quberniya böyüklərinə qulluq göstərmək istəyir. Feyerə yazardılar ki, bir səfil göndər, özü də elə bir səfil ki, heç xoruz səsi eşitməmiş olsun. Feyer də başlardı şəhəri axtarmağa... Hər yeri gözdən keçirərdi, hər işıq gələn yərə baş soxardı ki, görsün ora adam yığışib, ya yox.

Ən çox da arvadlara rast gəlirdi.

Feyer soruşardı:

– Haradan gəlirsən?

– Zati-aliləri, oradan gəlirəm, o kənddən...

Feyer sualını təkrar edirdi:

– Haradan gəlirsən?

– Zati-aliləri, dörd ildir ki, ata-anadan yetim qalmışam...

– Bunun üst-başını axtarın!

Böyüklər tələb etsə də, o axı qıcsız bir qarını tutub göndərə bilməzdi. Axırda bir Allah bəndəsinə – bir qərübə, yurdsuz-yuvasız səfilə rast gələrdi.

– Sən kimsən?

– Zati-aliləri, mən lap uşaqlıqdan tərki-dünya olub, ölkə-ölkə gəzirəm, qərüb bir Allah bəndəsiyəm. Atam – göydəki Allah, anam – qara torpaqdır. Qalın-qalın meşələrdə vəhşi heyvanlarla bir yerdə gəzib-dolanmışam, səhralarda yırtıcı aslanlarla yaşamışam. Kor idim – gözlərimə işıq gəldi: lal idim – dilim açıldı. Zati-alilərinə bundan başqa deyəsi bir sözüm yoxdur, çünki özüm barədə mənim ayrı heç bir məlumatım yoxdur.

– Bəs bu nədir?

Həmin Allah bəndəsinin çantasını götürüb axtarardı: çantada da cürbəcür çərəkə və kağız tapardı. Bu kağızlarda da hər nə desən, yazılmış olardı! Nə bilim, “cənnət eşqilə ömür sürən”, “göydəki ulduzlardan da çox xeyirxah olan”, “Qüds-Şərifdə yaşayan səmavi adama”... və s.

Feyer soruşardı:

– Bəs bu nədir?

– Zati-aliləri, bunlar heç bir şey deyil. Bu günlərdə bazarda gedirdim, qarın üstündən tapdım; cındıra bükülmüşdü.

– Marş!

Allah bəndəsinə zorrama gətirib dustağa salardı. Ertəsi gün də quberniyaya yekəcə bir məlumat yazardı. Əvvəl təriflər qeyd olunnardı: nə bilim, “gecə-gündüz şəhərin abadlaşması qayğısına qalan”, “filan və filan işləri görənlər”, sonra da ağzına gələni kağıza doldurardı: “Amansız mövhumatçı”, “həmfikir olduğu şəxslərlə feal əlaqədə olan”, “başqalarını yoldan çıxardan” və daha bir çox şeylər...

Belə işlərdə bəzən mən də ona kömək edərdim, onun tutduğu işlərə, doğrudan da, lap donub qalardım. Görərdin ki, səhər açılana yaxın bir neçə şahid, beş nəfər də polis işçisi götürüb, kiminsə evini axtarmağa getdik. Özü də dağınıq gedərdik, guya hər kəs öz işi üçün gedir. Evə yaxınlaşanda hamı əyilə-əyilə, sürünə-sürünə irəlilərdi; adamın ürəyi tıp-tıp döyünərdi, ağzı qupquru quruyardı. Baxardıq ki, evin darvazası, pəncərə-qapıları möhkəm bağlanmışdır. Feyer evə yaxınlaşardı, bir dəşik tapıb içəri baxardı, biz də kirimişcə durub

gözlərdik, heç tərpənməzdik. It mırıldamağa başladığı; Feyer özü ilə götürdüyü çörəyi itə atardı, it də sakitləşərdi. O özünə lazım olan şeyləri müəyyən etdikdən sonra darvazanı döydürərdi, amma özü dəşikdən içəri baxardı.

İçəridən çıxırdılar:

– Kimdir?

– Qorodniçi.

Məlum şeydir ki, o saat evə çaxnaşma düşərdi: bütün azuqələri gizlətməyə başladılar; o da hamısını dəşikdən görərdi. Axırda qarını açardılar. Ev adamlarının hamısı ayaq üstə durub tir-tir əsərdi, arvadlar daha bərk titrərdi, qarılar ağız-ağıza verib bərkdən ağlaşdılar, hamısının da rəngi ağappaq olardı. Qorxunu sən zarafat bilirsən?! Feyer axtarmamış yer qoymazdı, hətta peçə də baş soxardı, bütün gizlədilmiş şeyləri bir-bir tapıb çıxardardı...

Amma cavanlığında o tamam başqa cür yaşayıbmış. Atası döv-lətli imiş, dvoryanmış: deyirlər ki, öləndə oğluna səkkiz yüz kəndli qoyub gedibmiş. O ikicə ildə hamısını satıb-sovmuş, tərək eləmişdi. Haradasa qulluq eləyirmiş – qusar imiş. Cuhudlarla öcəsməyə yaman həvəsi varmış: gah itləri onların üstünə saldırarmış, qılınca başları üstə hərəlməmiş, gah da üçünü birdən briçkaya qoşarmış, özü də briçkaya minib, onları lap əldən düşənə kimi qovarmış. Bu qayda ilə bütün var-yoxunun başından girib ayağından çıxmışdı. Bir parça çörəyə möhtac olanda ağılı başına gəlmiş. Özü də elə yırtıcı olmuş ki, Allah göstərməsin!

Evlənməmişdi. Onunla birisi yaşayırdı: nə qız kimi qız idi, eləcə bir xanımdı. Adı Karolina idi. Bunu da sizə ərz eləyim ki, belə gözəl mən heç ömrümdə görməmişəm! Elə bilməyin ki, o bizim xanımlar kimi kök, qırmızıyanaq idi. Yox: napnazikdi, başdan-ayağa ağappaqdı, elə bil ki, şəffafdı. Gözləri mavi; elə də yumşaq, mehriban baxışları vardı ki, deyirdin, lap yırtıcı heyvan o baxışların qabağında dayana bilməz, mum kimi əriyir... Desəm ki, Feyer onu sevmirdi, günah eləmiş olaram: fikrində həmişə o idi, həmişə onu düşünürdü. Məlum şeydir ki, Karolina, lazım olan vaxtda, onu bəzən hərəkətlərindən çəkirdi bilərdi, ancaq burası var ki, çox vaxt sakit və mülayim olardı; Feyer də bütün dedi-qodulardan, davadalaşdan onu kənar tutardı. Bəzən görərdin ki, Feyer lap əldən düşmüş halda evə gələrdi, onun yanına gedərdi. Bu zaman tamam

dəyişərdi, nəzakətli və mehriban olardı. “Karolinxen, Karolinxen” deyə-deyə onun əllərini öpərdi, başını sığallardı, ya da alman nəğmələri oxumağa başladılar; hər ikisi də oturub ağladı. Görünür, hər adamda elə bir cəhət var ki, bu onu öz yolundan çıxardır.

Feyer yaxşı işlədiyi üçün başqa şəhərdən göndərilmişdi, çünki bizim şəhər ticarət şəhəri idi, özü də gəmi işləyən çay qırağında idi. Ondən əvvəlki qorodniçi qoca idi, həm də çox yumşaq, rəhmətli adamdı. Bura camaatı lap onun boynuna minmişdi. Feyer gələndən sonra zavod sahiblərini öz yanına çağırırdı (bizim şəhərdə zavod az deyil, əlliyə qədər olar).

Çağırırdı dedi:

– Bilirsiniz nə var: siz hərəniz qocaya on manat verirdiniz, bu mənə azdır. On manatı mən heç pul hesab eləmirəm. Hər zavod sahibi mənə üç dənə iyirmibeşlik verməlidir.

Siz necə bilirsiniz: zavod sahibləri heç onun sözünə əhəmiyyət vermək istəmədilər.

Deyirlər:

– Biz sənə kimi soyğunçuları çox görmüşük! Sən nəsən, sən-dən də heyvərələrinin ağzını yummuşuq! Al, bunu gəmirmək istə-sənmi?!

Bura camaatı yaman şuluq camaatdı.

Feyer də deyir ki:

– Deməli, üç dənə iyirmibeşlik vermək istəmirsiniz?

Onlar da çıxıra-çığıra belə cavab verirlər:

– Beş manat! Artıq bir qəpik də vermərik!

Feyer də deyir:

– Çox gözəl, baxarıq.

Bir həftədən sonra gön zavodlarından birinə axtarısa gedir, bu adnan ki: “sənə gönlərin oğurluqdur”. Zavod sahibi də, gönləri oğurluq olmasa da, hardan aldığına və kimdən aldığına izah eləyə bilmir.

Feyer də deyir:

– Yaxşı, üç dənə iyirmibeşlik vermədin, indi beş yüz ver!

Zavod sahibi onun əl-ayağına düşür, yalvarır: “Bu axı çoxdur...”

Feyer də heç onun sözünü eşitmək istəmir.

Zavod sahibini evinə buraxır, amma tək buraxmır, polis nəfərini də ona qoşur. Zavod sahibi pul gətirir, özü də fikirləşir: “Bəlkə rəhmət gəldi, iki yüz manata razı oldu...” Feyer pulu sayıb cibinə qoyur.

– Get, qalan üç yüzü də gətir!

Zavod sahibi yenə də yalvarmağa başlayır, yenə heç bir nəticə hasil olmur. Feyer elə bil ki, daşa-qayaya dönür, dediyindən dönmür ki, dönmür. Zavod sahibi gedib yüz manat da gətirir, deyir, bəlkə bununla işi yola verdim. Feyer bunu da cibinə qoyub deyir:

– Qaldı iki yüz!

Pulun hamısını almayınca onu qoduqluqdan buraxmır.

Zavod sahibləri görürlər ki, iş əngəldir. Ona sataşmağa başlayırlar: pəncərəsindən daş atırlar, gecələri qapısına qatran sürtürlər, zəncirli itlərini zəhərləyirlər, – bundan da bir şey çıxmır: Feyerə heç bir şey təsir eləmir! Axırda pəşman olurlar. Gəlib təqsirlərini boyunlarına alırlar. Hərəsi də üç dənə iyirmibeşlik gətirir. Amma Feyer onlar deyən deyildi!

Deyir ki:

– Yox, almaram, mən deyənə ki əvvəldən vermədiniz, indi mənə heç bir şey lazım deyil!

Almır da, görünür başa düşür ki, hər zavod sahibindən ayrılıqda almaq, hamısından bir yerdə almaqdan yaxşıdır.

Lap indiki kimi yadımdadır, bir tacir oğlu bizim şəhərə, öz atasının yanına qonaq gəlmişdi. Heç kəsi saya salmırdı, heç kəsi bəyənmirdi, heç vecinə də deyildi ki, dünyada kim var, kim yoxdur, öz kefini sürürdü! Zənən xeyləğini başına yığıb buxarını yaxşı qaladırdı, eys-ışrətə başladılar, sonra da hay-küy, dava-qalmaqal salardı. Belə şeylər Feyerin xoşuna gəlməzdi, ayrı şeylərdə demirəm, əxlaq məsələsində çox möhkəm adamdı! Amma ki, susub dururdu, səbir edirdi. Tacir balası görür ki, heç onun qabağında duran yoxdur. Hər nə eləyirsə, ötüb keçir, lap qudurur, ağalıq eləməyə başlayır. Feyerin qulağına çatır ki, orada-burada onun dalınca danışır, şəxsiyyətinə toxunur. Deyir:

– Mən istəsəm, onun saxladığı oynasını pul ilə alaram. Eşidirsinizmi, qızlar, istəyirsinizmi qorodniçini ələ salıb oynadaq, bu bizim elimizdə heç şeydir: iki yüz göndərərək, özümüzə bir kef verərək!

Feyer yenə susurdu, ancaq tarakan kimi bıqlarını tərpedirdi, sanki ətrafını qoxulayırdı. Bir gün həmin tacir oğlu çarşıya gəlir, damağında da eşmə papiros. Bir dükana girir; qorodniçi də bu zaman yan dükana ayaq qoyur; qorodniçi onu çox bərk izləyirdi, həmişə də, hər ehtimala qarşı, şahidləri yanında olardı. Bu qoçaq tacir

balası parça mallara baxırdı, götürüb o yan-bu yana tolazlayırdı, heç şey xoşuna gəlmirdi, guya bu şeylərin hamısı pis idi; çeşidini bəyənmirdi, malın özünü xoşlamırdı, guya yaxşı toxunmayıb, deyirdi:

– Axı bu nə şəhərdir ki, əməlli-başlı bir çit də tapmaq olmur?!

Dükənçi də öz malını tərifləyirdi, ona cürbəcür sözlər deyirdi.

Deyirdi:

– Qoçaq oğlan, sən gəl şuluqluq eləmə, papirosu da at getsin, sonra qorodniçi görər, yaxşı olmaz...

O da qayıdasan:

– Tüpürüm sizin qorodniçiyə!..

Elə bu zaman kilsənin zəngi vuruldu: axşam ibadətinin vaxtı idi.

– Sən heç olmasa Allahdan qorx, alınma xaç vur, eşidirsənmi, axşam ibadətində çağırırlar...

O da, cənab, bunun qabağında elə bir söz gupayır ki, heç kefli adam da bunu ağına almaz.

Dönəndə də görür ki, qorodniçi yanındadır, elə bil ki, birdən-birə yerdən çıxmışdı.

Qorodniçi deyir:

– İndicə söylədiyinizi təkrar edə bilərsinizmi?

– Mən... mən heç bir şey söyləmədim, vallah söyləmədim...

– Pravoslavlar! Eşitdinizmi?

– Eşitdik, zati-aliləri!

– Marş!

Ertəsi gün qorodniçi bu əhvalatı başdan-başa bizə danışdı. Dedi:

– Məni təbrik eləyin.

Heç bilirsiniz o tacir balasının başına nə oyun açır? İki min alır, özünə də əmr eləyir ki, iki saatdan sonra şəhərdən çıxсын:

– Buradan elə gedərsən ki, heç izin-tozun da qalmasın!

Ayrı əhvalatlar da çox olardı! Sizə ərz eləyim ki, o hətta fürsət düşəndə meyitdən də pul qopardardı! Bir gün onun qulağına çatır ki, şəhərdə bir mürtəd qarı ölmüşdür, bacısı da onu öz evinin altında basdırmaq istəyir. Feyer heç cıncırını da çıxartmır; qarını basdırırlar. Ertəsi gün həmin evə axtarışa gəlir. Əlbəttə, qarının bacısı pul verib onu başdan eləyir. Amma məsələ bununla qurtarmır, nə vaxt Feyerə pul lazım olur, həmin arvadın evinə axtarışa gedir. Gedib deyir:

– Bacını neynəmişən?

Hər dəfə də arvad pul verib başını qurtarır. Bu qayda ilə Feyer onu lap çərlədir: arvad öləndə onu yanına çağırırdı deyir:

– Zati-aliləri, çox sağ olun ki, məni yaddan çıxarmadınız, məni din yolunda əzabla ölmək xoşbəxtliyindən məhrum etmədiniz!

Feyer də gülə-gülə ona belə deyir:

– Domna İvanovna, çox təəssüf ki, ölürsən: mənə bu saat pul lazımdır! Yaxşı, sən axı bacını neylədin?

Bundan başqa, belə bir əhvalat da olmuşdu. Bizim şəhərdə bir tacir ölmüşdü, özü də xırda-xuruş tacirlərdən deyildi. Şəhərdə bilmirəm, belədiyyə reisini olmuşdu, ya burqomistrmi – yaxşı yadımda deyil, ancaq qanunla mundir almaq dərəcəsinə çatmamışdı. Onun qohum-əqrəbası da, özünüz bilirsiniz ki, qanmaz adamlardı, qanundan da başları çıxmazdı: onlar nə bilirdi ki, qanunda göstərilən nədir, göstərilməyən nədir? Ailədə məsləhətləşib bu qərara gəlirlər ki, meyiti mundirdə basdırınsınlar. Əvvəl bu söhbət məhkəmə məmurunun qulağına çatır. Bu adam ac itdən də pis idi. Feyer də ondan istifadə edirdi: deyirdi ki, əngəlli məsələlər olanda sən ancaq mənə xəbər ver, mən öz səliqəmlə işi “sahmana” salaram. Həmin o məmur Feyerin yanına gəlib deyir:

– Bəs belə bir əhvalat var: taciri mundirdə basdırmaq istəyirlər, amma qanunla onun buna zərər qədər də haqqı yoxdur. Bəs, Qustav Karlıç, siz iltifat buyurub bu məsələni nəzərə almaq istəməzsinizmi?

Feyer də deyir:

– Niyə, nəzərə almaq olar, sən işində ol, yaz ver!

Onlar burada söhbət eləyəndə tacirin meyitini götürüb kilsəyə aparıblarmış... Feyerlə məhkəmə məmuru meyit sahibindən könülləri istəyən qədər pul alır, taciri də mundirlə basdırırlar...

Onu da sizə deyim ki, biz məmurların Feyerdən xoşumuz gəlmirdi. Birincisi, o öz işləri ilə böyükleri bizdən şübhələndirirdi, ikincisi də, lap şit eləyirdi – heç ağına-bozuna baxmırdı, elə vur yerisindi... Belə qulluq eləməkdən nə fayda!

Tacirlər, meşşanlar azı on il onunla çırpışdı, əlləşdi, inanırsınızmi, axırda ondan xoşları gəldi. Dedilər:

– Bizə heç bundan yaxşı qorodniçi lazım deyil!

Bəli, cənab, adət eləmək belə şeydir.

KİÇİK ORQAN¹

1762-ci ilin avqust ayında, Qlupov² şəhərində, Dementi Varlamoviç Brudast adlı yeni qradonaçalnikin gəlməsi münasibəti ilə fəvqəladə bir hərəkət baş vermişdi. Camaat şadyanalıq edirdi, yeni təyin edilmiş rəisin hələ heç üzünü görməmiş, onun haqqında məzhəkə söyləyirdilər, onu, “çox qəşəng”, “ağıllı kişi” adlandırırdılar. Hamı sevinə-sevinə bir-birini təbrik edirdi, bir-biri ilə öpüşürdü; göz yaşı tökürdülər: meyxanalara girirdilər, yenə çıxırdılar, sonra yenə girirdilər. Bu şadlıq həyəcanı içində, Qlupov şəhərinin qədim azadlığı da yada düşdü. Şəhərin ən yaxşı adamları kilsənin zəng qülləsi yanında toplaşmış, xalq şurası düzəldilər: “Bizim atamız! Bizim qəşəng rəisimiz! Bizim ağıllı rəhbərimiz!” Sədaları ucaldı.

Hətta təhlükəli xəyalpərəstlər də meydana çıxdı. Onlar ağıldan daha artıq, öz nəcib ürəklərinin təşviqi ilə hərəkətə gələrək, sübut edirdilər ki, yeni qradonaçalnikin idarəsi altında ticarət inkişaf edəcək, məhəllə polis müdirinin nəzarəti altında elm və incəsənət yaranacaqdır. Şəhərdən təzəcə gedən qradonaçalnik də yada düşdü, dedilər ki, o da qəşəng və ağıllı idi, ancaq indiki rəis təzədir, bircə elə buna görə yeni rəisə üstünlük vermək lazımdır. Xülasə, bu hadisə münasibətilə başqa belə hadisələr kimi, qlupovluların fərəh və şadlığı, həm də yüngülməcazlığı tamamilə ifadə olunurdu.

Lakin məlum oldu ki, yeni qradonaçalnik qaşqabaqlı, qaradınmaz bir adamdır. O, atını dördnala çapa-çapa özünü Qlupov şəhərinə yetirdi (elə bir vaxt idi ki, bircə dəqiqə də ləngimək olmazdı!), öyrüş yerinə çatan kimi şəhərin lap kənarında bir çox arabaçını qamçı ilə döydürdü. Amma qlupovluların fərəhi bununla da sönmədi, çünki hələ də onların başı bu yaxınlarda türklər üzərində əldə edilən qalibiyyət xətirələri ilə dolu idi. Hamı ümid edirdi ki, yeni qradonaçalnik hücum edib Xotin qalasını ikinci dəfə alacaqdır.

¹ “Qısa siyahı” da 8-ci nömrə ilə göstərilir. Müəllif “Salməçə”nin mündericəsi ilə oxucuları tanış etmək məsələsində xronoloji qaydaya ciddi əməl etməyi lazım gördü. Bundan əlavə, müəllif burada ancaq ən məşhur qradonaçalniklərin həyatından danışmağı daha düzgün bildi, çünki çox da məşhur olmayan rəislər bundan əvvəlki “Qısa siyahı” öçrkində lazımcına xarakterizə olunmuşdur (müəllif).

Orqan – bozi melodiyaları mexaniki surətdə ifa edən musiqi aləti

² Qlupov adı şəhər olmamış, bunu müəllif özündən uydurmuşdur.

Çox keçmədi ki, qlupovlular bir şeyi lap yəqin etdilər: bildilər ki, onların şadyanalığı, ümidləri nahaq imiş, məsələni də həddindən artıq böyüdüblərmiş. Adi qayda ilə qəbul rəsmiyyəti oldu: bu vaxt qlupovlular ömürlərində birinci dəfə idi ki, bir şeyin acısını daddılar: rəisə olan ən çılğın məhəbbət necə ağır sınaqdan keçib, peşmançılıqla nəticələne bilərmiş! Bu çox qərribə bir qəbul oldu. Qradonaçalnik sıraya düzölmüş məmurlar dəstəsi qabağından dinməz-söyləməz keçib gözlərini bərəltədi və “dözmərəm!” deyib öz kabinetinə girdi. Məmurlar və Qlupov camaatı donub qaldı.

Qlupovlular nə qədər möhkəm olsa da, naz-nemət içində yaşamış, həddindən artıq ərköyün böyümüş bir camaatdı. Onlar istəyirdi ki, rəisin üzündə xoş təbəssüm görünsün, ağızından hərdənbir məzəli sözlər çıxsın, lakin rəis fınxıranda, ya da ağızından ancaq qərribə səslər çıxanda, onlar buna təəccüb etdilər. Rəis hər cür tədbir görə bilər, hətta heç tədbir görməyə də bilər, lakin danışmasa, heç şöhrət qazana bilməz. Qlupov şəhərində həqiqətən çox ağıllı qradonaçalniklər də olmuşdur, hətta onlar Qlupovda akademiya təşkil etmək məsələsinə də xor baxmamışlar (məsələn, “siyahı”da 9-cu nömrə ilə göstərilən dövlət müşaviri Dvoyekurov belə bir qradonaçalnik idi); lakin onlar qlupovlulara nə “qardaş”, nə də “dost” demədikləri üçün, yaddan çıxıb getmişlər. Elələri də olmuşdur ki, (bunlar sən deyən çox da axmaq deyildilər, belə axmaqlar olmamışdır), bəli, elələri də olmuşdur ki, onlar ancaq adi işlər görmüşlər (yeni adamları qamçı ilə döymüşlər), vaxtında verilməmiş töycüləri yığmışlar, amma bu zaman xoş bir söz söylədiklərindən adları lövhəyə düşmüş, hətta ağızdan-ağıza söylənen cürbəcür əfsanələr yaranmasına səbəb olmuşdur.

İndi də belə oldu. Yeni rəisin gəlməsi münasibəti ilə camaatın qəlbi nə qədər alovlandı da, qəbul zamanı onlar xeyli soyudu.

– Bu nə olan şeydir? Fınxırdı, dönüb peysərini göstərdi. Guya biz peysər-zad görməmişik! Belə eləmək asandır! Sən gəl bizimlə səmimi danış! Qılıq qat, ürəyimizi ələ al! Hədələmək istəyirsən – hədələ, amma sonra əfv et!

Qlupovlular bu qayda ilə danışır, göz yaşı tökə-tökə əvvəlki rəislərini xatırlayırdılar: onlar necə məhrəban idi, mərhəmətli idi, qəşəng idi; hamısı da mundir geyərdi! Hətta qaçaq Lamvrokakis

adlı yunanı da (“siyahı”da 5-ci nömrə ilə göstərilir), 1756-cı ildə briqadir Baklanın gəldiyini (“siyahı”da 6-cı nömrə ilə göstərilir) və elə birinci qəbulda özünü camaata necə qoçaqcasına təqdim etdiyini də xatırladılar.

O dedi:

– Təzyiq, həm də sürət; mərhəmət, həm də ciddiyyət! Bir də ki, ağıl dairəsindən kənara çıxmayan möhkəmlik. Budur, hörmətli cənablar, mənim Allahın köməyi ilə və bəzi inzibati tədbirlər vasitəsi ilə əldə edəcəyimə əmin olduğum məqsəd, daha doğrusu, beş məqsəd! Bu tədbirlər mənim düşündüyüm əməliyyat planının mahiyyətini və ya, daha düzgün desək, özülünü təşkil edir!

Sonra da o çox məhəmətlə çəkməsinin bir dabanı üstə dönərək, şəhər bələdiyyə idarəsinin rəisinə dedi:

– Bayram günlərində sizin evinizdə pirojki yeyəcəyik.

Qlupovlular ah çəkərək deyirdi:

– Görürsənmi, cənab, əsil rəislər camaatı necə qəbul edirdi? Bu nə elədi?! Mənasız bir şey fıxırıb getdi!

Heyhat! Sonrakı hadisələr Qlupov camaatının əfkar-i ümumiyyəsinin düzgün olduğunu sübut etdi, hətta onların ən çox qorxduqları şeyləri də ötür keçdi. Yeni qradonaçalnik kabinetinə girib qapını bağladılar, o yemirdi, içmirdi, qələmi ilə nəşə yazırdı.

Arabir yüyürə-yüyürə zala gəlirdi, katibin stolu üstünə bir yığın yazılmış vərəqlər atıb: “Dözmərəm” deyər, yenə də öz kabinetinə girirdi. Şəhərin hər yerində birdən qızgın bir fəaliyyət başlandı: nahiyyə polis müdirləri, məhəllə polis müdirləri, iclasçılar ata minib, o yan-bu yana çapdılar; postda duran polis keşikçiləri adam kimi oturub çörək yeməyi yaddan çıxartdılar, onlar çox pis bir şeyə adət etdilər: əllərinə keçəni ayaq üstə qapıb ötürürdülər. Adamları tuturdular, qamçı ilə döydürdülər, şey-şüylərini yazıb satırdılar. Qradonaçalnik yenə öz kabinetində oturub məcburiyyətlə tətbiq edilən yeni-yeni əmrlər yazırdı. Şəhəri başdan-başa hay-küy, çığırtı-bağırtı bürümüşdü; bu çaxnaşma, bu vəlvələ içərisində, yırtıcı quş səsi kimi uğursuz bir səs hökm sürürdü: “Dözmərəm!”

Qlupovlular dərşətə gəldilər. Arabaçıların ucdantutma qamçı ilə döydüklərini xatırladılar və birdən onların başına bir fikir gəldi: “Bu qayda ilə görək o bütün şəhər camaatını qamçı ilə necə döyə

biləcək?!” Sonra, “dözmərəm!” sözünə necə mənə vermək haqqında düşünməyə başladılar, nəhayət, Qlupov şəhərinin tarixinə əl atdılar, orada xilasedici şiddətli tədbirlərə misal axtardılar, adamı heyrətə salan cürbəcür şeylər tapdılar, lakin indikinə oxşar bir şey görmədilər.

Qlupovlular karıxmış halda bir-birinə deyirdi:

– Heç olmasa, ürəyi nə istəyirsə, açıb deyəydi. Yoxsa fıxırdı. Belə şey olar!

Qayğısız, şən, açıqürəkli Qlupov camaatı ruhdan düşdü. İndi daha darvaza qabağında yığılıb qızgın söhbət eləmiridilər, çirtaçırtla tum çirtlamırdılar, aşiq-aşiq oynamırdılar! Küçələr boşalmışdı. Meydanlarda yırtıcı heyvanlar görünürdü. Adamlar ancaq ehtiyac üzündən evdən bayıra çıxırdı, onların qorxu və yorğunluq ifadə edən üzünü ancaq bir anlığa görmək olurdu, elə o saat da qaçıb gizlənirdilər. Qoca kişilərin dediyinə görə, belə bir şey Tuşin padşahı dövründə, bir də Bironun vaxtında olmuşdu ki, onda əxlaqsız qadın çopur Tanka az qala bütün şəhər camaatını bada verəcəkdi. O zaman da bundan yaxşı idi; onda, heç olmasa, adamlar bir şey başa düşürdü, amma indi ancaq uğursuz, ağır bir qorxu hiss edirdilər.

Xüsusilə qaranlıq düşəndən sonra Qlupov şəhərinə baxmaq adama çox ağır gəlirdi. Onsuz da az izdihamlı olan şəhər bu zaman lap sakitləşirdi. Küçələrdə yalnız ac itlər dolaşır; onlar da hümrüdü, böyük bir nizam-intizam içində kefə baxır, əxlaqsızlıq edirdilər. Qatı qaranlıq küçələri, evləri bürüyürdü; yalnız qradonaçalnikin otaqlarından birində gecə yarısından xeyli sonra da məşum bir işıq zəif-zəif titrəyirdi. Bu zaman yuxudan ayılan bir adam qradonaçalnikin stol dalında oturub, belini bükərək, qələmlə nə işə yazdığını, birdən yerindən qalxıb pəncərəyə yaxınlaşdığını, “dözmərəm!” deyib çığırdığını, yenə də stol dalında oturub yazmağa başladığını görürdü...

Pis-pis sözlər yayılmağa başladı. Deyirdilər ki, yeni qradonaçalnik heç də qradonaçalnik deyil, qulyabanıdır, ağılsızlıq edib Qlupova göndərilmişdir; gecələri acgöz xortdan kimi, şəhərin üzərində uçur, yatmış camaatın qanını sorur. Məlum şeydir ki, adamlar bunu bir-birinə pıçıldaya-pıçıldaya söyləyirdi. Elə qoçaq adamlar da vardı ki, onlar belə deyirdilər: bütün camaatlıqla gedib qradonaçalnikin ayağına düşək, ondan əfv olunmağımızı xahiş edək. Lakin onlar da tərəddüd etməyə başladılar. Kim bilir, bəlkə elə belə də lazımdır?..

Bəlkə elə Qlupov şəhərinin işlədiyi günaha görə, belə bir qradonaçalnikin olması zəruri hesab edilmişdir? Bu, ağlabatan fikir hesab edildi, hətta döşünü qabağa verən igidlər də öz təkliflərindən əl çək-dilər, elə oradaca bir-birini iğtişaş yaratmaqda, fitnə-fəsad törət-məkdə təqsirləndirməyə başladılar.

Birdən hamıya məlum oldu ki, saatsaz və orqan ustası Bayba-kov gizlincə qradonaçalnikin yanına gəlir. Lap etibarlı adamlar deyir-dilər ki, bir gün, gecə saat üçdə Baybakovu rəngi qaçmış və qorx-muş halda qradonaçalnikin mənzilindən çıxan gördük, özü də yaylığa bükülmüş bir şeyi çox ehtiyatla əlində aparırdı. Qərribə burasıdır ki, bu unudulmaz gecədə qlupovlulardan heç biri qrado-naçalnikin “dözmərəm!” deyən çıxırtısı ilə yuxudan ayılmamışdı; hətta qradonaçalnik özü də görünür, vaxtında töycü verməyənlərin siyahısını tənqidi nöqteyi-nəzərlə təhlil etməyi müvəqqəti olaraq dayandırmış¹ və yuxuya getmişdi.

Belə bir sual meydana çıxdı: həmişə içən, heç sərxoşluqdan ayıl-mayan, hamının tanıdığı bir zinakar, yəni Baybakov qradonaçalni-kin nəyinə lazımды?

Bu sirri bilmək üçün cürbəcür hiylələr düzəltməyə, Baybako-vun yanına adam göndərməyə başladılar, lakin Baybakovdan birçə kəlmə də söz ala bilmədilər; nə qədər söz desələr də, o bunun qabağında bütün bədənini titrətməklə kifayətlənirdi. Onu içirdib sərxoş etmək fikrinə düşdülər! Baybakov verilən araqı rədd etmirdi, içirdi, ancaq törləyirdi, sirri vermirdi. Onun şagirdi olan uşaqlar bu barədə birçə şey deyə bildilər:

– Doğrudan da bir gecə polis nəfəri gəlib ustanı apardı; bir saat-dan sonra o, əlində düyünçə ilə qayıtdı, emalatxanasına girib qapını bağladı, elə o gündən onu qəm-qüssə basdı.

Bundan başqa, bir şey öyrənə bilmədilər. İndi qradonaçalniklə Baybakovun bu sirli görüşü daha tez-tez olurdu. Bir qədər keçən-

¹ Aydınır ki, bu, xronoloji bir səhvdir. 1762-ci ildə vaxtında töycü verməyənlərin siyahısı olmamışdır, kimdən nə qədər töycü alınacağına, onu pul ilə almışlar. Deməli, tənqidi təhlil də olmamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu, xronoloji bir səhv olmaqdan artıq, gələcəyi görməkdir: salnamədə bəzən bu elə qüvvətli bir şəkildə təzahür edir ki, hətta oxucular da özünü birtəhər hiss edir (məsələn, biz bunu irəlilə görəceyik), salnameçi clektrik teleqrafının ixtira edilməsini, hətta quberniya dəftər-xanasının təşkilini qabaqcadan görmüşdü (müəllif).

dən sonra Baybakovun kefi açıldı, elə ürəkləndi ki, hətta şəhər bələdiyyə rəisini hədələyərək dedi:

– Gündə mənə bir şüşə araqpulu verməsən, səni sorğusuz-sual-sız soldatlığa verəcəyəm.

Özünə iki dəst təzə paltar tikdirdi, lovğalana-lovğalana dedi:

– Bu günlərdə Qlupovda elə bir mağaza açacağam ki, Vinter-qalterin¹ buna lap paxıllığı tutacaq.

Bütün bu söz-söhbət, bu dedi-qodu içərisində birdən, göydən düşmüş kimi, bir dəvətnamə meydana çıxdı. Qlupov şəhərinin ən adlı-sanlı ziyalıları, təlqin edilmək üçün, filan günün filan saatında qradonaçalnikin yanına çağırıldı. Adlı-sanlı ziyalılar əvvəl özlərini itirdilər, lakin sonra hazırlaşmağa başladılar.

Gözəl yaz günü idi. Təbiət sədyanalıq edirdi; sərçələr cikkil-dəşirdi; itlər sevinə-sevinə zingildəyirdi, quyruqlarını bulayırdı. Adlı-sanlı ziyalılar qoltuqlarında bağlama bir-birinə sıxılaraq, qradonaçalnikin həyətinə durub, titrəyə-titrəyə taleyin dəhşətli hök-münü gözləyirdilər.

Qradonaçalnik evindən bayıra çıxdı. Qlupovlular çoxdan bəri həsrətini çəkdiqləri xoş təbessümü birinci dəfə olaraq onun üzündə gördülər. Sanki günəşin feyz və bərəkət saçan şüaları ona da təsir etmişdi, hər halda, adlı-sanlı ziyalılardan çoxu sonra qəti olaraq deyirdi ki, “biz qradonaçalnikin ətəyinin titrədiyini öz gözümüzlə gördük”. Bəli, qradonaçalnik ziyalıların qabağında ötüb keçdi, onlar-dan nə lazımsa, hamısını dinməz-söyləməz, lakin lütfkarlıqla qəbul etdi. Bunu qurtardıqdan sonra bir az artırmaya sarı geri çəkilib ağzını açdı... Birdən onun daxilində nəse fişildadı, vızıldadı; bu sirli səs davam etdikcə onun gözləri bərələr, get-gedə daha bərk hərlə-nirdi, daha artıq parıldayırdı. Nəhayət, onun ağzından:

– Qırr...ram! – deyə bir səs çıxdı, bir daha gözlərini bərəldib, tez özünü otağın açıq qapısından içəri saldı.

Biz indi başqa bir dövrdə yaşayıyıq, başqa hadisələrlə üz-üzə gəlirik, ona görə yazılan bu əhvalata tamamilə soyuqqanlıqla yanaş-mağa imkanımız vardır. Biz özümüzü fikrən yüz il bundan qabaqkı dövrdə, şanlı babalarımızın yerində təsəvvür edək; onda bu bərəl-miş, bu hərlənən gözləri, içərisindən fişiltıdan, saatin vaxt göstərən

¹ Gələcəyi görməyə yəne bir misal: Vinterqalter 1762-ci ildə yox idi.

danqılıtısına da bənzoməyən, mənasız səsdən başqa ayrı bir səs çıxmıyan bu açıq ağızı görürkən, onları bürüyən dəhşətin səbəbini asanlıqla anlamaq bilirik. Lakin bizim babalarımızın gözəlliyi də bunda idi ki, yuxarıda göstərilən hadisə onları sarsıtsa da, onlar nə o zaman dəbdə olan inqilabi ideyalara qapılmışlar, nə də anarxiyanın şirin vəsvəsələrinə uymuşlar, rəislər məhəbbətinə sədaqətli qalmışlar; ancaq bu qərribə qradonaçalnikin hərəkətlərindən bir balaca narazı olmuşlar, öz aralarında onu yüngülcə məzəmmət edib, belə bir hadisənin baş verməsinə təəssüf etmişlər.

Adlı-sanlı ziyalılar heyrətlə bir-birinə deyirdi:

– Bu dılğır axı hardan gəlib çıxdı! – Eyni zamanda bu “dılğır” sözüne də elə bir məna vermirdilər.

Bəziləri də deyirdi:

– Qardaşlar, ehtiyatlı olun! Sonra bax, bir şey olar ha... bu dılğırdan ötrü biz cavab verməli olarıq!..

Onlar sakitcə dağılışıb evlərinə getdilər, yenə də öz əvvəlki işlərinə başladılar.

Əgər vəziyyət təsadüfi olaraq (adi bir diqqətsizlik nəticəsində), işin lap qızgın vaxtında Brudastının fəaliyyətini dayandırmasaydı, o yəqin ki, uzun illər boyu bu bağın bağbanı olub qalacaqdı, öz bacarıqlı rəhbərliyi ilə himayəsi altında olan rəislərin üreyini açacaqdı, Qlupov camaatı da öz dolanacaqlarında fəvqəladə bir şey hiss etməyəcəkdi.

Qradonaçalnikin katibi yuxarıda göstərilən qəbul rəsmiyyətinədən bir az sonra məlumat vermək üçün rəisinin kabinetinə girəndə qərribə bir şey gördü; gördü ki, qradonaçalnikin bədəni, əynində vitsmundir, yazı stolu dalında oturmuşdur, qabağında da, dəstə ilə qoyulmuş vergi siyahıları üstündə tamamilə boş başı, qəşəng bir pres-papye kimi qoyulmuşdur... Katib dəhşət içində otaqdan bayıra qaçdı: qorxudan onun çənəsi titrəyir, dişləri bir-birinə dəyirdi.

Qradonaçalnikin köməkçisinin və məhəllə baş polis müdirinin dalınca adam getdi. Qradonaçalnikin köməkçisi hər şeydən əvvəl məhəllə baş polis müdirinin üstünə düşüb, onu səhlənkarlıqda, zorakılığa həyasızcasına yol verməkdə təqsirləndirdi; məhəllə baş polis müdiri də özünü təmizə çıxarmağa çalışdı. O deyirdi ki, qradonaçalnikin başı qradonaçalnikin özünün razılığı olmasaydı, boşala bilməzdi; buna əsası da vardı; bu işdə mütləq ustalıqdan başı çıxan bir adam iştirak etmişdir, çünki stolun üstündə iskenə, burğu və

ingilis mişarı vardır, bunlar sübutedici əyani vasitədir. Şəhərin baş həkimini məsləhətə çağırıb, ona üç sual verdilər:

1) Qradonaçalnikin başı qradonaçalnikin bədənindən qan tökülmədən ayrılı bilərdimi? 2) Belə güman etmək olarmı ki, qradonaçalnikin özü öz başını bədənindən ayırmış və onu öz əli ilə boşaltmışdır? 3) Belə bir fərziyyəyə yol vermək olarmı ki, qradonaçalnikin başı ləğv olduğu halda, sonra yenə də, bəzi məchul vasitələrlə, onun yerində təzə baş bitsin? Eskulap¹ fikrə getdi, guya qradonaçalnik bədənindən ifraz olunan “qradonaçalnik maddəsi” haqqında mızıldaya-mızıldaya nəsə dedi, lakin dolaşdığını, cəfəngiyat söylədiyini görüb, suallara doğrudan-doğruya cavab verməkdən boyun qaçırdı, qeyd etdi ki, qradonaçalnik bədəni quruluşunun sirri hələ elm tərəfindən lazımınca tədqiq olunmamışdır.²

Qradonaçalnikin köməkçisi suallara doğrudan-doğruya cavab verilmədiyini görüb, çıxılmaz vəziyyətdə qaldı. Onun qarşısında iki məsələ dururdu: ya gərək baş verən hadisə haqqında tezliklə yuxarıya məlumat verəydi, eyni zamanda, hər necə olsa, istintaqa başlaydı, ya da bir müddət susub nə olacağını gözləyəydi. O belə bir çətinlik qarşısında qaldığından orta bir yol seçdi, yəni təhqiqata başladı, hamıya da tapşırırdı ki, bu hadisəni heç kəsə açıb deməsinlər, gizli saxlasınlar, çünki camaat bunu bilsə, həyəcana gələr, cürbəcür xam xəyallara düşər.

Lakin qarovulxanada duran polis keşikçiləri, onlara tapşırılan sirri nə qədər gizli saxlasalar da, qradonaçalnikin başının ləğv olunması xəbəri bir neçə dəqiqədə bütün şəhərə yayıldı. Camaatın çoxu ağlayırdı, çünki onlar yetim qaldıqlarını hiss edirdilər, həm də bədənində baş yerinə boş qab olan belə bir qradonaçalnikə tabe olduqlarına görə məsuliyyətə düşməkdən qorxurdular. Bəziləri də, ağlasalar da deyirdilər ki, qradonaçalnikə tabe olduqları üçün onları cəzalandırmazlar, tərif edərlər.

Klubun bütün üzvləri axşam bir yere yığılırdı. Onlar həyəcanlanırdılar, danışırıdılar, hərəsi öz mülahizəsini söyləyirdi, çox şübhəli şeylər tapırıdılar. Məsələn, iclasçı Tolkovnikov belə bir şey danışdı:

¹ Yunan əsatinə görə şəfa allahı

² İndi sübut olunmuşdur ki, ümumiyyətlə, bütün rəislərin bədəni də, başqa insan bədəni kimi eyni fizioloji qanunlara tabedir; lakin bir şeyi unutmamaq lazımdır ki, 1762-ci ildə elm hələ təzə-təzə iməkləməyə başlayırdı (müəllif).

– Bir gün mən, çox mühüm bir iş üçün xəbərsiz-filansız qapını açıb qradonaçalnikin kabinetinə girdim, gördüm ki, qradonaçalnik öz başı ilə oynayır. O, içəri adam girdiyini görüb başını yenə də tələsə-tələsə öz yerinə qoydu. Onda mən bu hadisəyə lazımı əhəmiyyət verməmişdim, hətta bunu həqiqətdə olmayan, ancaq gözə görünən bir şey hesab etmişdim. Amma indi aydın olur ki, baş keşiş öz evində kamilavkasını¹ götürüb qalpaq qoyan kimi, qradonaçalnik də özünü yüngülləşdirmək üçün hərdən başını bədənindən ayırır, yerinə təsək qoyurmuş.

Mladentsev adlı o biri iclasçı da belə bir şey söylədi. O da bir gün saatsız Baybakovun emalatxanası qabağından keçəndə pəncərələrdən birində qradonaçalnikin başını görür, başın da yanında çilingər və dülgər alətləri qoyulubmuş... Mladentsevin sözünü qurtarmağa qoymurlar, çünki o, Baybakovun adını çəkən kimi hamının yadına onun qeribə hərəkətləri, qradonaçalnikin evinə etdiyi gizli gecə səfərləri düşdü.

Ancaq bu söylənen şeylərdən yenə də məsələ aydınlaşmadı, bir nəticə hasil olmadı. Şəhərdə belə bir fikir də dolaşdı: deyirdilər ki, qradonaçalnik haqqında danışılan bu şeylər avara adamların uydurmasıdır. İndi camaat özü də bu fikrə şerik olmağa başlayırdı. Onlar London təşviqatçılarını² xatırladılar, bir sillogizmdən başqa bir sillogizmə keçərək, bu nəticəyə gəldilər ki, xəyanət Qlupov şəhərində özünə yuva tikmişdir... Belə bir nəticəyə gəldikdən sonra bütün klub üzvləri həyəcanlandı, hay-küy saldı, xalq məktəbi nəzarətçisini çağıraraq ona belə bir sual verdilər: tarixdə heç belə bir şey olubmu ki, adamlar bədənlərində baş yerinə boş bir qab olduğu halda, sərəncam versinlər, müharibə etsinlər, beynəlxalq müahidənamələr bağlasınlar? Nəzarətçi bir az fikirləşdikdən sonra dedi ki, tarixdə çox şey qaranlıqdır, amma belə bir şey olmuşdur. Sadədil Karl deyilən birisi varmış, onun bədənində baş yerinə boş qab olmasa da, boş qab kimi bir şey varmış, amma o müharibələr də edirmiş, beynəlxalq müahidənamələr də bağlayırmış.

Bu söhbətlər, dedi-qodular davam edirdi, lakin qradonaçalnikin köməkçisi də yatmırdı. O da Baybakovu xatırladı, dərhal onu çağıraraq sorğu-suala başladı. Əvvəl Baybakov təqsirini boynuna almırdı:

– Heç bir şey bilmirəm, heç bir şeydən xəbərim yoxdur, – deyib dururdu.

Lakin stol üstündə tapılan alətlər ona göstərildikdən, araç üçün də yarım manat vəd edildikdən sonra o ağıla gəldi, savadlı olduğundan oturub belə bir məlumat yazdı:

“Mənim adım Vasilidir, özüm İvan oğluyam, fəmiliam da Baybakovdur. Qlupovda ustayam. Keşişə günahlarımı bağışlatmaram, kilsədə müqəddəs şərəbdən və qoğaldan dadıb dualanıram, çünki farmazonlar tərifiqətindənəm və həmin tərifiqətin yalançı keşişiyəm. Qəsəbədə yaşayan Matryonka adlı bir arvadla nikahsız yaşadığımdan məhkəməyə düşmüşəm, məhkəmə də məni zinakar hesab eləyib. Bu ad o gündən mənim üstümdə qalmışdır. Keçən il qışda – yadımda deyil, hansı ay idi, ayın neçəsi idi – gecə polis yasavulu məni yuxudan ayıltı, bizim qradonaçalnikimiz Dementi Varlamoviçin yanına apardı. Gedib gördüm ki, həmin qradonaçalnik stulda oturub, başı da gah bu yana, gah o yana yellənir. Qorxudan donub qaldım, həm də çoxlu spirtli içki içdiyimdən heç özümdə deyildim, qapı ağzında dayanıb durdum. Birdən cənab qradonaçalnik əli ilə məni yanına çağırdı: mənə bir parça yazılı kağız verdi. Kağızda bu sözləri oxudum: “Təəccüb eləmə, xarab olmuş yerini düzəlt”. Sonra da cənab qradonaçalnik öz əli ilə öz başını bədənindən ayıraraq mənə verdi. Mən yaxından baxıb gördüm ki, bu, qutu kimi bir şeydir; qutunun bir küncündə balaca bir orqan, bu orqan bəzi kiçik musiqi əsərlərini ifa edə bilər. Bu musiqi əsərləri də iki idi; biri “dağğğıdaram!”, biri də “dözzməmə!” idi. Amma yolda cənab qradonaçalnikin başı bir qədər rütubət çəkdiyindən silindrin vintlərindən bəzisi laxlamışdı, bəzisi də yerindən çıxıb düşmüşdü. Buna görə cənab qradonaçalnik aydın danışa bilmirdi, danışsa da bəzi hərfli, hecaları buraxırdı. Mən orqanda olan bu nöqsanı düzəltmək arzusunun özümdə hiss etdim, cənab qradonaçalnikin buna razılığını aldım, başı çox ehtiyatla bir yaylığa büküb götürdüm, evə getdim. Amma evə gedəndə gördüm ki, mən nahaq yerə öz gücümə inanıb bu işi boynuma götürmüşəm, çünki nə qədər çalışdım ki, düşmüş vintləri öz yerinə qoyub bərkidim – bu işdə çox da elə müvəffəq ola bilmədim, cənab qradonaçalnik bir balaca ehtiyatsızlıq edəndə, ya da başına soyuq dəyəndə vintlər yenə də çıxıb düşürdü, buna görə son vaxtlarda cənab qradonaçalnik ancaq: “qırram!” – deyə bilirdi. Bunun üstündə mənə

¹ Pravoslav keşişlərinin başlarına qoyduqları hündür papaq

² Hətta “Salməçi” bunu qabaqcadan görmüşdü (*müəllif*).

bərk acığı tutdu, az qaldı ki, məni bütün ömrüm boyu bədbəxt eləsin. Mən bu bələdan canımı qurtara bildim: cənab qradonaçalnikə təklif elədim ki, o, Sankt-Peterburqa, saatsaz, həm də orqan ustası Vinterqalterə müraciət eləsin, Vinterqalter bu məsələdə ona kömək eləyə bilər. Cənab qradonaçalnik mənim təklifimi eynən yerinə yetirdi. İndi ondan xeyli vaxt keçmişdir. Bu müddət ərzində mən hər gün cənab qradonaçalnikin buradakı başını nəzərdən keçirirəm, onun içindən zir-zibili təmizləyirəm. O gün səhər də bu işlə məşğul idim ki, siz əlahəzrətləri gəlib, mənə aid olan alətləri müsadirə etdiniz, bu da mənim maymaqlığım nəticəsində baş verən bir işdir. Ancaq cənab Vinterqalterə sifariş edilən təzə baş niyə bu vaxta qədər gəlib çıxmayıb – məlum deyil. Güman edirəm ki, bu yaz çaylar daşdığından, həmin baş haradasa ləngiyib, fəaliyyətdən qalıb. Siz əlahəzrətləri məndən sual edirsiniz ki, mən, əvvələn, təzə baş gəlib çıxsın, onu yerinə qoya bilərəmmi, ikincisi də, yerinə qoyulmuş bu baş düzgün işləyə biləcəkmi? Mən də şərəfyab olduğum bu suallara belə cavab verə bilərəm: o başı mən yerinə qoya bilərəm və o baş işləyə bilər, ancaq onda əsil fikir deyilən şey olmayacaq. Zinakarlığı hamıya məlum olan mən Vasili İvan oğlu Baybakov bu ifadəyə öz dəst-xəttimlə qol qoydum”.

Qradonaçalnikin köməkçisi Baybakovun ifadəsinə qulaq asıb, belə düşündü: əgər bir dəfə Qlupovda, bədəninə baş yerinə adi mücrü olan şəhər reisinin işləməsinə yol verilmişsə, deməli, bu elə belə də olmalıdır. Buna görə belə bir qərara gəldi: işin dalısını gözləsin, eyni zamanda Vinterqalterə, işi sürətləndirmək üçün bir teleqram göndərdi¹, sonra da qradonaçalnikin bədəni olan kabinetini açarlarla bağladı, bütün fəaliyyətini əfkar-ümumiyyəni sakitləşdirməyə doğru yönəltdi.

Lakin onun kələyi heç bir nəticə vermədi. Bundan iki gün də keçdi. Nəhayət, çoxdan bəri Peterburqdan gözlədikləri poçt da gəldi, ancaq baş gəlib çıxmadı.

Anarxiya, yəni başsızlıq başlandı. Dəftərxanalar bomboş qaldı. Vaxtında yığılmayan töycülər o dərəcəyə gəlib çatdı ki, yerli xəzinədar hökumət sandığını açıb baxanda heyrətdən ağızını ayırdı, bütün ömrü boyu da ağızı açıq qaldı. Məhəllə polis müdirləri əmrə qulaq asmırdılar, heç bir iş görmürdülər. Rəsmi iş günləri aradan götü-

rüldü. Adamlar bir-birini öldürməyə başladılar: şəhər öyrüşündə başsız bir bədən tapdılar, mundirinin dal etəklərindən onun leyb-kampançı olduğunu müəyyən etdilər. Lakin nə polis rəisi, nə də müvəqqəti şöbənin başqa üzvləri nə qədər əlləşdilsə, meyitin başını tapa bilmədilər.

Qradonaçalnikin köməkçisi axşam saat səkkizdə, başın çoxdan göndərildiyi haqqında bir teleqram aldı. Qradonaçalnikin köməkçisi lap özünü itirdi.

Bir gün də keçdi: qradonaçalnikin bədəni kabinetdə oturub qalmışdı, xarab olmağa başlayırdı. Qradonaçalnikin qərribə hərəkətləri nəticəsində rəislərə olan məhəbbət sarsılsa da, indi qorxa-qorxa, lakin möhkəm addımlarla yenə özünü qabağa verirdi. Ən yaxşı adamlar dəstə ilə, tənənəli surətdə qradonaçalnikin köməkçisinin yanına gəlirdi, işə bir əncam çəkməsini ondan təkidlə tələb edirdilər. Qradonaçalnikin köməkçisi də verilməyən töycülərin günündən artdığını, sərxoşluğun get-gədə çoxaldığını, məhkəmələrdən həqiqətin götürüldüyünü, verilən əmrlərin yerinə yetirilmədiyini görüb yardım üçün məhkəmə nəzarətçisinə müraciət etdi. O da bu işə kömək etməyə borclu olduğundan, baş verən hadisə haqqında yuxarıya teleqram vurdu, teleqramla da cavab aldı ki, “belə sarsaq məlumat üçün qulluqdan çıxarılırsan”¹.

Qradonaçalnikin müavini bunu eşidəndə dəftərxanaya gəlib ağladı. Məhkəmə iclasçıları da gəlib ağladılar. Məhkəmə nəzarətçisi də özünü yetirdi, lakin o da ağladığından danışa bilmədi.

Burası var ki, Vinterqalter doğru deyirmiş: qradonaçalnikin başı doğrudan da hazırlanıb öz vaxtında göndərilmiş. Lakin o başısoyuqluq edib, həsirə sarınmış başı poçt arabasında aparmaq üçün uşağa tapşırıq; onun da orqan deyilən şeydən başı çıxmırmış; həsirə sarınmış şeyi ehtiyatla saxlamaq əvəzində, bu təcrübəsiz uşaq onu arabanın içinə atır, özü də yatır. Bu qayda ilə bir neçə mənzil gedir. Birdən hiss edir ki, kim isə onun baldırından dişlədi. Cəld bu qərribə, bu qiymətli şeyin büküldüyü həsiri açır, əntiqə bir şey görür: görür ki, baş ağızını açıb gözlərini bərəltmiş, bərkdən, lap aydınca dedi:

-- Dağıdaram!

¹ Nə gözəl təşəbbüs! (müəllif)

¹ Bu ləyaqətli məmur özünü təmizə çıxartdı; aşağıda görəyik ki, sonradan o, Qlupov hadisələrində fəal iştirak etmişdir (müəllif).

Uşaq qorxudan az qalır ki, dəli olsun. Onun birinci hərəkəti bu danışan şeyi yola atmaq, ikinci hərəkət də yavaşca arabadan düşüb, kol dibində gizlənmək olur.

Bəlkə də bu qərribə hadisə elə bununla da qurtaracaqdı: baş bir müddət yol üstündə qaldıqdan sonra ötüb keçən bir araba onu basıb əzəcəkdi, sonra da aparıb bir gübrə kimi əkin yerinə verəcəkdilər; lakin işi mürəkkəbləşdirən elə fantastik bir hadisə meydana çıxdı ki, hətta qlupovlular özləri də mat qaldılar. Biz hadisəni ötüb qabağa keçməyək, bir nəzər salaq, görək Qlupovda nələr olur.

Qlupov qaynayıb daşırdı. Camaat bir neçə gün qradonaçalniki görmədiyindən həyəcan içində idi: onlar heç çəkinmədən, qradonaçalnikin köməkçisini, baş polis nəzarətçisini dövlət pulunu israf etməkdə təqsirləndirirdilər. Qələndərlər, abdallar şəhəri sərbəst dolaşır, cürbəcür belə nazil olacağını söyləyirdilər. Mişka Vozqıyavi adlı birisi deyirdi ki, gecə mənim yuxuma parlaq buludlara bürünmüş qorxunc bir adam girmişdi.

Axırda qlupovlular tab gətirə bilmədilər, ən çox sevdikləri Puzanov adlı bir vətəndaşın başçılığı ilə gedib dəftərxana qabağında dördbucaq şəkildə nizama düzüldülər, qradonaçalnikin köməkçisini xalq məhkəməsinə verməyi tələb etdilər, dedilər ki, belə olmasa, biz onun özünü öldürəcəyik, evini də dağıdacağıq.

Az vaxtda cəmiyyət əleyhinə olan ünsürlər meydana çıxdı. Başqalarının adı altında ortaya çıxan dələduzlardan, Styopka adlı birindən söhbət gəldirdi; qaçaqlara başçılıq edən bu adam dünən hamının gözü qabağında tacir arvadını götürüb qaçmışdı.

Qradonaçalnikin köməkçisi camaatın qabağına çıxanda, dəlicəsinə hiddətlənmiş izdiham bağıraraq dedi:

– Sən bizim atamızı neynəmişən?

Hadisələrin təsiri nəticəsində başını itirən məmur özünə təmkinlik verib, izdihamı sakitləşdirməyə çalışdı.

– Ey dilavər qoç igidlər! Mən onu sizə hardan tapım gətirim ki, o öz kabinetində oturub, qapını da kilidləyib?! – Bu zaman gizlicə Baybakova göz vurdu. Baybakov da bu işarəni görüb dərhal gözdən itdi.

Lakin izdiham sakitləşmirdi:

– Yalan deyirsən, axmaq! Siz polis nəzarətçisi ilə gizlicə sözləşmisiniz ki, bizim atamızı başınızdan ələyəsınız!

Elə bu anda zıncırov səsi eşidildi, sonra da bir araba gəlib qiyamçıların qabağında dayandı, arabada polis müdiri, onun yanında da...

itən qradonaçalnik oturmuşdu: bu olmasaydı, kim bilir, bu ümumi qiyam nə ilə bitəcəkdi...

Qradonaçalnik leyb-kampançı mundiri geymişdi. Onun başı palçığa batmışdı, bir neçə yerdən də zədələnmişdi. O cəld arabadan yerə atıldı, gözlerini bərəldərək:

– Dağıdaram! – deyib elə bağırdı ki, dərhal hamı sakitləşdi.

Qiyam elə o saat yatırıldı. Azca əvvəl qorxunc bir səsle uğuldayan bu izdiham içərisində elə bir sakitlik əmələ gəldi ki, hətta qonşu bataqlıqdan “qlupovluların bu mənasız, bu gülünc qiyamına” baxmaq üçün uçub gələn ağcaqanadın vızılıtısını da eşitmək olardı.

Qradonaçalnik get-gedə səsini ucaldaraq komanda verdi:

– Qiyama bais olanlar, irəli!

Qiyama bais olanları töycü verməyənlər içərisindən seçməyə başladılar: on adam seçib ayırmışdılar ki, birdən heç ağla gəlməyən yeni bir hadisə işi tamamilə dəyişdi.

Qlupovlular bir-biri ilə dərqli-dərqli pıçılaraq, hansının üstündə daha çox töycü yığılıb qaldığını bilmək istəyirdilər ki, birdən qradonaçalnikin hamıya məlum olan drojkası yavaşca izdihama yaxınlaşdı.qlupovlular bir də onu gördülər ki, Baybakov drojkadan yerə atıldı, onun da ardınca bir qradonaçalnik göründü, bu eynən bir az bundan əvvəl polis müdirinin arabada gətirdiyi qradonaçalnikə oxşayırdı. Qlupovlular donub qaldılar!

Bu qradonaçalnikin başı tamamilə təzə baş idi, özünə də lak çəkilməmişdi. Qlupov camaatından bəzisi gözüaçıq idi, bir şey onlara çox qərribə göründü: bir neçə gün bundan əvvəl qradonaçalnikin sağ yanağında olan xal indi sol yanağında idi...

Özlərini yalandan qradonaçalnik adlandıran bu iki adam bir-birini başdan-ayağa süzdü. Camaat yavaş-yavaş və kırımışca dağılıb getdi¹.

¹ “Salnameçi” bu hekayəyə müxtəlif izahatlar əlavə etsə də, müəllif onu bu yerə bitirməyi daha münasib gördü. Məsələn, “salnameçi” deyir ki, əvvəl gələn qradonaçalnikin başı, Vinterqalterin göndərdiyi, uşağın arabadan atdığı və polis müdirinin o naməlum bir leyb-kampançının bədəninə qoyduğu baş idi; o biri qradonaçalnikin bədənində əvvəlki baş qoyulmuşdu. Baybakov onu, qradonaçalnikin köməkçisinin əmrilə tez-tələsik düzəltdi, içinə də səhvən musiqi yerinə, indi daha işə keçməyən əmrnamələr doldürmüşdü. Əlbəttə, bunlar hamısı uşağcasına mülahizələrdir, ancaq bir şey şübhəsizdir ki, bu qradonaçalniklərdən heç biri xalis qradonaçalnik deyildi, onlar özlərini yalandan qradonaçalnik adlandırdı (müəllif).

BOŞ SÖHBƏT

İndi daha belə şeylər yoxdur, amma bir vaxt vardı ki, əyanların da arasında volterçilərə rast gəlmək olurdu, onda ən ali rütbəli reislər də bu modaya uymuşdu, əyanlar da onları təqlid edirdi.

O zaman bir qubernator yaşayırdı. O bir çox şeyə inanmırdı; amma başqaları avam olduğu üçün bu şeylərə inanırdı. Bu qubernator, xüsusilə, qubernator vəzifəsinin nə üçün təsis edildiyini başa düşmürdü.

Amma həmin quberniyanın dvoryanlar başçısı hər şeyə inanırdı, qubernator vəzifəsinin əhəmiyyətini lap incədən-incəyə bilirdi.

Bir gün onlar qubernatorun kabinetində oturub mübahisəyə başladılar.

Qubernator deyirdi:

– Söz öz aramızda qalsın, mən bir şeyi heç qana bilmirəm. Mənim zənnimcə, biz qubernatorların hamısını səssiz-küysüz ləğv etsəydilər, bunu heç kəs duymazdı.

Dvoryanlar başçısı buna təəccüb etdi, hətta bundan qorxdu da:

– Ah, zati-aliləri, siz nə danışsınız!

– Məlum şeydir ki, mən bunu öz aramızda deyirəm... Ancaq məsələyə vicdanla yanaşsaq, yenə təkrar edirəm, mən bunu heç qana bilmirəm! Bir təsəvvür edin: adamlar qulağı dinc yaşayırlar, Allahu yaddan çıxarmırlar, çarıcanın hörmətini saxlayırlar, bir də görürsən onlara... qubernator göndərdilər!!! Haradan göndərdilər? Niyə göndərdilər? Bunun səbəbi nədir?

Dvoryanlar başçısı sübut gətirərək onu inandırmağa çalışırdı:

– Səbəbi odur ki, hökumət lazımdır! Hökumətsiz iş getməz! Yuxarıda – qubernator, ortada – polis müdiri, aşağıda – yüzbaşı. Yanlarda da dvoryan başçıları, sədrilər, hərbi qüvvə...

– Bunu mən də bilirəm. Axı bunlar nəyə lazımdır? Siz deyirsiniz ki, yüzbaşı! Çox gözəl. Yüzbaşı mujiklərin üstündə olur – bunu da qanırım. İndi siz belə bir şey təsəvvür edin: mujik kənddə yaşayır, işləyir, əkir, biçir, tərəyib artır... xülasə, öz ömrünü başa vurur. Bir də görürsən ki, altdan bir yüzbaşı çıxdı... Niyə? Nə olub ki?

– Bir şey olmayıb, amma zati-aliləri, ola bilər!

– İnanmıram. Camaat ki öz kefi üçün yaşayır – daha onlara yüzbaşı nə lazımdır? Onlar yavaş-yavaş öz ehtiyaclarını ödəyirlər, Allahu yaddan çıxarmırlar, çarıcanın hörmətini saxlayırlar – bundan

axı yaxşıdan başqa nə ola bilər? Belə bir vəziyyətdə yüzbaşı nəyi rədd edə bilər, nəyi əlavə elər? Allah məhsul verdi – olacaq, vermədi – elə-belə də birtəhər yaşayacaqlar. Daha burda yüzbaşı nə lazım? Yüzbaşı dərzdə birçə sünbül də artıra, ya eskildə bilərmə? Yox! O birdən camaatın üstünə gələcək, çaxnaşma salacaq, hay-küy qopardacaq, axırda da, bir də görəcəksən ki, birisini tutub qoduqluğa saldı. Onun bacardığı iş budur!

– Havayı yerə tutmayacaq ki, yəqin bir iş üstündə tutacaq!

– Hər halda, siz bunu bilin ki, əgər yüzbaşı qəfil yandan çıxıb mərdimazarlıq eləməsəydi, hər şey yenə də öz qaydası ilə gedərdi, heç “bir iş” də olmazdı.

– Ah, zati-aliləri, yüzbaşılar da cürbəcür olurlar! Məsələn, bizdə...

– Siz mənə axıra kimi qulaq asın. Mən nə ayrı-ayrı şəxslərdən danışaram, nə də qərribə şeylər söyləməklə özümü sizə göstərmək istəyirəm. Mən öz təcrübəmdən belə hoqqabazlığa bələdəm, hətta özümü də bu barədə misal göstərə bilərəm. Məsələn, mən quberniyadan gedirəm, gedən kimi də heç bilirsinizmi nə olur? Şəhər hüdudundan kənara çıxan kimi bütün quberniyanın havasında bir təmizlik əmələ gəlir. Şəhər polis reisi daha atımı minib o yan-bu yana çapmır, məhəllə polis müdirləri o yan-bu yana qaçmır, qorodovoylar canfəşanlıq göstərmir. Hətta mənim heç olub-olmadığımı əməlli-başlı bilməyən avam adamlar da hiss edirlər ki, onların həyatından bir vergül yox olmuşdur, həmin bu vergüldən onlar hər yerdə bir ağrı duyardı... Mən sizdən soruşuram: bu axı nə deməkdir? Bəli, cənab, mənə əvəz edən adam mənim bacarıb elədiklərimin hamısını eləyə bilməz, buna görə qulluqçular da, camaat da bundan bir yüngüllük hiss edəcəklər. Sonra mən yenə də öz yerimə qayıdıram. Yenə də hay-küy başlanır, gəl-get, qoyma-haray, qaç at basdı!.. Kim ki furajka ilə gəzirdi, qaçıb başına üçbucaqlı şlyapa qoyur; tamam bir ay kefi içində yaşayanların yenə də ovqatı təlx olur, hamı qarşısında yenə də zəhlətökən, üzüntülü bir həyat başladığını görür... Eh, nə danışsın, ey! Yəqin siz özünü də az-çox bunu görmüsünüz...

Doğrudan da dvoryan başçısı buna oxşar balaca bir günah işləmişdi. Elə ki, qubernator şəhərdən çıxdı, o dərhal tarantası səsləyib, birbaş kəndə gedərdi. Vəzifə başına çağırılana qədər orada boş-boşuna veyllənərdi. Lakin şəhərdən gedəndə bir şeyi yadından çıxarmazdı: qubernator müavininin mənzili qabağından keçəndə

tarantası saxlatdırıb rəsmiyyət üçün bir anlığa onun yanına girər, belə bir şərt qoyardı:

- Arefi İvanıç, bir şey olub-eləsə, mənim dalımca atlı göndərin!
- Əşi, nə ola bilər, ey! Çıxın gedin!
- Yaxşı da, sağlıqla qalın! Kapitolina Sergeyevnaya məndən salam söyləyin. Hə, tərpen görək!

Daha onu gördüm deyən olmazdı.

Dvoryan başçısı dedi:

– Bu özü bir qəbahətdir, ancaq hər halda ondan deyil ki... Adam dincəlmək istəyir... odur ki, fürsətdən istifadə edir...

– Bəli, “dincəlmək istəyir!” Bəs buna kim mane olurdu? Dincəlməkdə pis bir şey varmı? Heç bir pis şey-filan yoxdur. Ancaq qubernator buna mane olurdu, ona görə mane olurdu ki, o qubernatorudur, vəssalam! İndi daldısına qulaq asın. Siz qeyri-rəsmi adamların qubernatoru tərifi etmək istəyəndə onun haqqında nələr dediyinə fikir vermişinizmi? Deyirlər ki, bu qubernator yaxşı qubernatorudur, çünki sadəcə oturub, heç kəsə dəyib dolaşmır.

Görürsünüzmü! Deməli, əgər qubernator fəaliyyət göstərmirsə, bu onun ən xoşagələn cəhətidir. Doğrudan da, özünüz vicdanla bir düşünün, onun camaat işinə qarışmasından nə xeyir gələ bilər? O tanımadığı, bilmədiyi yad bir quberniyaya gəlir – bu bir; o bəlkə də bir şey oxuyub, oxumuş olsa da lazım olan şeyi oxumayıb – bu iki. Sonra da ki, statistikanı bilmir, etnoqrafiyadan başı çıxmır, adət və ənənələrdən xəbəri yoxdur. Quberniyada hansı çay var, bu çay hara axır, niyə axır, bunun mənası nədir, – o bunu bilmir, bilsə də ancaq onda bilir ki, kareta minib, quberniyanı beş-altı dəfə eninə-uzununa gəzsin. Demiryolu haqqında da ancaq bunu bilir: hansı qatar nə vaxt gedir, hara gedir, elə olsun ki, bir yerə getməli olanda gecikməsin. Amma bu demiryolu niyə çəkilib, keçən il buradan nə qədər gəlir götürülüb, bu il nə qədər götürülüb, harada əlavə bir xətt çəkmək olar, bunlar hamısı onun üçün qaranlıq bir nöqtədir. Bunun hamısını bilmək olar, bu barədə olan məlumatlar hamısı əl altındadır, amma o adam buna həvəslənmir, həvəslənməyin də mənası yoxdur. Bu məlumatlardan heç bir şey çıxmaz¹. Ya da götür alveri, sənət peşəkarlığını, ya da ayrı kəsbkarlıq işini: çəkməçilik olsun,

bostançılıq olsun. Bir yerdə həsir toxuyurlar, başqa bir yerdə dəryaz, oraq qayırlar. Niyə? Nədən ötrü? Bunun səbəbi nədir?

Dvoryanlar başçısı baş alıb gedən qubernatorun sözünü kəsdi:

– Zati-aliləri, mən özüm buralıyam, buralı ola-ola yenə də bu şeylərdən heç xəbərim yoxdur.

– Siz bir ayrı. Siz dvoryanlar başçısısınız. Sizin qabağınıza hazırca bişmiş ət qoyarlar, sizin heç görəyinizə də deyil ki, bu haradandır?! Sizinki odur ki, yeməli şey olsun, vəssalam! Amma mən qubernatoram. Birdən elə oldu ki, məndən soruşdular: “Sizdə bostançılıq işi nə vəziyyətdədir?”

– Düz buyursunuz, indiki vaxtda hər şey gözləmək olar.

– İndi, əzizim, elə bir vaxtdır ki, görək hər qəpik hesaba alın. Bir yerden ki, gəlir ucu göründü, o saat soruşurlar: o hardandır, yaxşı olmazmı ona bir töycü qoyulsun? İndi belədir! Sən də başağrısı olmasın deyə, hər ehtimala qarşı deyirsən: “Bəli, hələ görək çox iş görülsün...”

– Elədir, amma bizdə kələmə...

– Bəli “kələm”. Mən lap bu yaxınlarda bundan xəbər tutmuşam. Bir də görürəm süfrəyə kələm verirlər. Elə güman edirəm ki, yəqin Əlcəzairdən gətiriblər; sən demə, Pozdeyevkadan imiş!

– Pozdeyevkadan olduğu doğrudur. Orada kök də var, şalgam da var, hər cür tərəvəz var. Bizdə həmişə belə olur, biz Emslərə, Mariyenbadlara su içməyə gedirik, amma burada, Pozdeyevkada öz suyumuz var, özü də o sülardan da yaxşıdır; Mariyenbad suyu adamın mədəsini pozur.

– Yaxşı, Pozdeyevkada bu kələmi ilk dəfə kim gətirib əkib? Olmaya qubernator əkib? Əlbəttə yox! Mujikciyəz əkib, cənab! Bir vaxt olub ki, pozdeyevkalı bir mujik, bir Semyon Malyavka Rostova gedəndə görüb ki, oradakı mujiklər kələm şitili əkirlər; evinə qayıdanda o da kələm əkməyə başlayıb; ona baxıb başqaları da əkiblər.

Dvoryanlar başçısı bu məsələ ilə razılaşmağa məcbur oldu:

– Düz buyursunuz, zati-aliləri.

– Bizdə bu bostançılıq, sənət peşəkarlığı ayrı-ayrı yerlərdədir. Bir yerə baxırsan, hər şey var, amma onun yanındakı torpaqda heç şey yoxdur. Təsəvvür edin ki, həmin o Pozdeyevkanın yanında Razvalixa kəndi var, orada bostan nə olduğunu heç eşitməyiblər də, bütün

¹ Aydın məsələdir ki, belə şey ancaq nağılda ola bilər (müəllif).

mujiklər həlləkdir. Yayda ümumi kəndli qaydası ilə yer əkirlər, qışda hərə bir tərəfə dağılıb həlləcliy eləyir. Bunu da qubernator düzəltməyib. Abramka adlı adicə bir mujik Kalyazin qəzasına gedib, bu sənəti də oradan gətirib. İndi başa düşdünüzü?! Kələm əkməkdir, xiyar əkməkdir, həlləcliydir, çəkmə tikməkdir, həsir toxumaqdır... bunların hamısını eləyən camaatdır! Sizin o Rasteryayevkada zəng qülləsini kim tikdirib? Qubernatormu? Əlbəttə yox! Onu tacir Polikarp Aqqeyev Paraliçev tikdirib, qubernator ancaq onun qurtarması münasibətilə düzələn mərasimdə iştirak edib, özü də ağ balıq damarından hazırlanmış pirojki yeyib.

– Bu doğrudur.

– Bəs Pereslav siyənək balığını ilk dəfə qaxaclandıran kim olub?

– Bu da doğrudur. Qubernator olmayıb.

– Bəs somğa balığı? Bəs Kolno moroşkası? Bəs Rjev və Kolonna qoğalı? Bunları da qubernator hazırlayıb? Hə?

– İltifat buyurun, zati-aliləri! Bostançılıqdan, baqqaliyyə mallarından başqa ayrı şeylər də çoxdur...

– Məsələn?

– Məsələn, töycü... Onları yığmaq, tələb etmək...

– Töycü nə deməkdir? Eşitmisinizmi?

– Töycü... mənsubiyyətin təsdiqi deməkdir ki... – O izahat verməyə başladı, lakin dolaşaraq susdu.

– Yaxşı “təsdiq”dir... Siz necə güman edirsiniz, bu “təsdiq” adının xoşuna gələn şeydir? Bir də görürsən deyirlər: töycü yığan gəlib! Nə xoş xəbər! Yaxşı olardı ki, o bizə Murom xiyarı yetişdirməyin, ya Tambov vetçinası hazırlamağın sirtini gətirəydi... Yoxsa nəyə gəlib, töycü yığmağa! Yaxşı, tutaq ki, həmin o Pozdeyev mujiklərinin bu il kələm məhsulu olmayıb, onda, soruşmaq ayıb olmasın, mən sizin dediyiniz “mənsubiyyət təsdiqi”ni həyata necə keçirməliyəm? Bu məsələdə mənim rolum nədən ibarət olmalıdır? Mən də belə eləyirəm: qəza polis müdirlərinə təlimnamə göndərirəm, vəssalam! Qəza polis müdirləri də bütün quberniyanı hay-küylə doldurur, onların da işi bu olur, vəssalam! Hər halda, mən məcbur edirəm, amma bilmirəm nə üçün?! Polis müdiri də çığırır, o da bilmir nə üçün! Axı nə olub? Xəzinəyə çatacaq töycülər harda itib-batıb? Quraqlıqı kəndli zəlif eləyib, əyyaşlıqı onu əldən salıb, hampa-

larmı var-yoxunu əlindən alıb, ya özümü şıltaqlığa başlayıb, pul yığmaq fikrinə düşüb? Töycünün ələ gəlməməsinə gör nə qədər səbəb var!.. Hələ bu harasıdır! Amma biz əl-ayağa düşmüşük, hay-küy salmışıq, heç bir şeylə hesablaşmaq istəmirik, töycü yığılsın deyirik, vəssalam!

Dvoryanlar başçısı onun sözünü ürək yanğısı ilə təsdiq etdi:

– Bəli, düz buyurursunuz! Çığırır, bağırır, hay-küy salırlar, hətta müjikin dərisinin arasını da gəzirlər. Bunun nəticəsi nə olur? Bunu heç özləri də bilmirlər!

Onlar bir az fikrə getdilər.

Əvvəl dvoryanlar başçısı özünə gəldi. Görünür, o hələ də ümidini itirməmişdi; onun başında cürbəcür suallar əmələ gəldi. Bəs xalq əxlaq məsələsi? Bəs maarif? Elm? İncəsənət? Qubernator sanki dvoryanlar başçısının nələr fikirləşdiyini duyaraq, ona elə sərt-sərt baxdı ki, o ancaq bu sözləri deyə bildi:

– Bəs xalq azuqəsi?

Qubernator cavab əvəzinə düz onun üzünə baxıb dedi:

– Heç utanmırsınız?

Dvoryanlar başçısı qızardı. İlin əvvəlində, Zemstvo dəftərxanası sədri kimi nahiyələri gəzdiyini və başqa şeyləri xatırlayıb utandı...

Sonra həyəcanla dedi:

– Yaxşı, bəs axı... – Birdən yadına bir şey düşdü: onda buyurun, belə bir məsələ olsun, cəmiyyəti birləşdirməyə yardım etmək!

– Hansı cəmiyyət? Necə cəmiyyət?

– Buradakı cəmiyyət!

– Hə... Siz elə bilirsiniz ki, mən buradakı cəmiyyəti birləşdirirəm?

– Siz də birləşdirirsiniz, zati-aliləri, sizin zövçəniz... Lukerya İvanovna da...

– Lukerya İvanovna ola bilər, amma mən... yox! Məni... kənara çıxın! Bir də axı bu şey... “cəmiyyətin birləşməsi...” kimin nəyinə lazımdır?.. Özü də buradakı cəmiyyətin?!

Söhbəti tamam kəsdilər. Bu arada quberniya dəftərxanası xəzinədarı gəlməsəydi, belkə də onlar pis vəziyyətdə qalacaqdı.

Bu hadisə ayın 30-da olmuşdu. Məlumdur ki, bir zamanlar həmin gün maaş verərdilər, bütün dəftərxana xəzinədarları pul dəftəri ilə rəislərin yanına gələrdi, rəislər də pulu alıb, qol qoyardılar!

Qubernator xəzinədən pulu alıb, tələsmədən saydı, sonra da stolun üstünə qoyub dəftərə qol qoydu.

Dvoryanlar başçısı pulu göstərüb zarafatla dedi:

– Yaxşı, bəs bu? “Bunu nə mənada başa düşmək lazımdır?”

Qubernator yuxudan ayılmış kimi soruşdu:

– Hə də... yəni siz demək istəyirsiniz: “bu?”

– Bəli! Bu. Həmin “bu” özü!..

– Hə... “bu”?.. Bu... görülən işin mükafatıdır!..

1886

PORFİRİ PETROVIÇ

Dövlət pulunu dağıtmayan, öz pulunu qoruyan, özgə puluna göz dikməyən adam

Əgər siz Porfiri Petroviçlə tanış deyilsinizsə, onda sizə məsləhət görürəm: bu səhvinizi tezliklə düzəldin! Bütün şəhər onun hörmətini saxlayır. İyirmi ildir ki, o, kübar məclisinin ağsaqqalıdır. Qubernator həzrətləri onunla məmnuniyyətlə vist oynayır; heç kəs də belə vist oynamır.

Porfiri Petroviçin boyu uca deyil, lakin onun hər hərəkətində dözülməz bir əzəmət nəzərə çarpır. Bütün əzəmətli şeylərə ədalətlə qiymət verən bir batalyon komandiri onun haqqında yazdığı mədhiyyələrin sonunda həmişə bu sözləri əlavə edir: “Çox təəssüf ki, Porfiri Petroviçin boyu uca deyil, yoxsa ondan çox gözəl qubernator çıxardı”. Bunu da demək olmaz ki, Porfiri Petroviçin boy-buxununda, duruşunda çox zəriflik vardı, əksinə, onun bədəni başdan-başa kələ-kötür idi, amma bu boy-buxunda, bu duruşda əzəmət, böyük bir əzəmətin gücündən sənən gözlərində böyük məziyyət vardı!

O əl verəndə, siz əlinizin içində qərribə bir şey hiss edirsiniz: bu, adi bir əl deyildi, bəlkə böyük bir xoşbəxtlikdi, ya da, daha doğrusunu desək, əl şəklini almış ətirdi. Bir də ki, o görüşəndə, bəziləri kimi, ancaq iki barmağını, ya da əlini tərsinə sizə vermir; yox, o, qayda ilə bütün əlini verir, ovcunu ovcunuza qoyur, lakin siz bir

an da şübhə etmirsiniz ki, bu qabağımızdakı adam elə bir adamdır ki, o ancaq çəçələ barmağını da sizə verə bilər, buna onun haqqı var. Hiss edirsiniz ki, sizin Porfiri Petroviçə olan hörmətiniz çılğınlıq dərəcəsinə qədər artır.

Porfiri Petroviç bir şey haqqında fikir yürüdəndə, xüsusilə adamlar haqqında öz mülahizəsini söyləyəndə çox fəndgir tərənir; bəzən sizə “hə” də desə, siz mütləq hiss edirsiniz ki, bu “hə”də “yox”a bənzər bir şey eşidilir, lakin bu elə bir xırdaca “yox”dur ki, onun danışığına xoş, zərifləşdirici bir ifadə də verir. O bəzən zarafat da eləyir, məzəli söz də söyləyir, ancaq onun zarafatı heç kəsin şəxsiyyətinə toxunmur, əksinə, bu zarafat özü göstərir ki, Porfiri Petroviç olduqca xoşniyyətli bir adamdır. O başqalarını ləkələyə bilər, lakin öz mövqeyindən istifadə etmək istəmir. Məsələn, o, səhrada yaşayan insanla rəftar etməyin nə olduğunu anlamayan adam kimi başqasına “axmaq”, ya da “yastı-yapalaq” deməz; lazım olsa eyni fikir söylər, amma elə nəzakətlə söylər ki, siz “axmaq” əvəzinə “ağıllı”, “yastı-yapalaq” əvəzinə “ağsaçlı, hörmətli qoca” sözlərini eşidərsiniz.

Rüşvət alanlardan, öz vəzifəsindən sui-istifadə edənlərdən söz düşəndə, Porfiri Petroviç onları müdafiə etmir, ancaq ayağının birini götürüb birini qoyur, bir də ki, rüşvətxorlara bütün qəlbilə nifrət etmədiyi üçün onlara pis münasibət bəsləməirdi, düşünürdü ki, ümmiyyətlə, bütün insan övladında zəiflik var..

Porfiri Petroviç oxumur, heç bir musiqi aləti də çalmır. Amma bütün məmurlar, onun bütün tanışları əmindirlər ki, Porfiri Petroviç istəsə oxuya da bilər, çala da bilər. O, ədəbiyyatla, xüsusilə romanla, hekayə ilə çox həvəslə məşğul olur. lakin burada da o, dünyaya gəlişi ilə qadın qəlbine minnətdar olan romanları, hekayələri daha üstün tutur, çünki belə əsərlərdə “başqa şeylər” yoxdur. Bundan söz düşəndə Porfiri Petroviç deyir: “Qadının kişidən, hər şeydən əvvəl, belə bir üstünlüyü var: qadın qızıl güldür, buna görə ondan xoş qoxudan başqa ayrı iy gələ bilməz”.

Deyirlər ki, guya Porfiri Petroviçin pulu vardır, ancaq bu, fərziyyədən başqa bir şey deyil, çünki hələ heç kəsə borc pul verməmişdir. Amma ağıllı adam olduğundan, qızıla, gümüşə həqarətlə baxmır, ürəyində də belə pulu olanları olmayanlardan çox-çox üstün tutur. Lakin bu üstünlük kobud bir şəkildə ifadə olunmur, yalnız gözlərinin xumarlanması daxili həyəcanını ifşa edir.

Qubernatorun qəbul günündə, sonra da kilsəyə gedəndə Porfiri Petroviç öz mundirində çox özəmətli görünür! Bu zaman onun boyu heç kəsin diqqətini cəlb etmir, hər bir xoşxasiyyətli adam da mütləq düşünür ki, özəmətli olmaq üçün ancaq və ancaq belə bir boy-buxuna malik olmaq lazımdır! Bir şey Porfiri Petroviçin ovqatını yamanca təlx eləyirdi: onun ağ şalvarı yox idi! O, Konstantin Vladimiroviç palanlayıb minmişdi, özü də elə noxtalamışdı ki, bədbəxt qoca heç başını tərpedə bilmirdi, amma Konstantin Vladimiroviç ağ şalvar geyirdi, özü də elə geyirdi ki, elə bil şalvar ala-bəzəkdi, Porfiri Petroviç qara şalvarda qalmışdı, gör taleyin necə haqsız-haqsız işləri var!

Porfiri Petroviç quberniya ziyafətlərində də özəmətlidir: o zaman ki hamı qubernator həzrətlərinin gəlməsini gözləyir, heç kəs heç bir işə başlamağa cürət etmir, Porfiri Petroviç öz ləyaqətini endirmədən hamı ilə söhbət edir, quberniyanın nüfuzlu adamlarına yaxınlaşmağa çalışır. Qubernator həzrətləri içəri girəndə Porfiri Petroviçin gözləri kədər və sanki achıq ifadə edir. Əlahəzrət yaxınlaşıb onun əlini sıxan kimi, Porfiri Petroviç özünü Səhrayi-Kəbirdə susuzluqdan yanan bir adam kimi hiss edir. Əlahəzrət onun əlini sıxandan sonra, o bir ayağını yerə vurur, çəkməsinin dabanı üstündə qeşəngcə dönür, əlahəzrətlə kart oynamaq üçün böyük bir həvəslə stola sarı gedir. Porfiri Petroviç kart stolu dalında da özəmətini itirmir, lakin burada da özünü xoşxasiyyət bir adam kimi bürüzə verir. Bütün quberniyada onun kimi adamın xoşuna gələn oyunçu yoxdur; uduzanda hirsələnir, gözləri cəblərinizi alt-üst etmək istəyirmiş kimi, acgözlüklə baxmır, udanda sizi ələ salmır, lakin bir kötük kimi də oturub qalmır. Kartı əlindən gedəndə belə deyir: “O olmasın, bu olsun!” Ya da bərkə düşəndə boğazını arıtlayaraq deyir: “Be-e-ele!” Qumar oynadığı adamı, ümumiyyətlə, ən çox baxışları, hərəkəti ilə idarə etməyə çalışır. Bu adam çox küt olsa (beləsi də olur), bu baxışların, hərəkətin mənasını başa düşməyə, onu başlı-başına buraxmır, lakin bədbəxti ağıla gətirmək üçün qabaqcadan bütün tədbirləri görür.

Ümumiyyətlə, Porfiri Petroviçin şəhərdə böyük hörməti var. Onun necə adam olduğunu kimdən soruşsanız, ancaq belə bir cavab eşidəcəksiniz: “Porfiri Petroviç çox gözəl adamdır!”, “Porfiri Petroviç çox mehriban adamdır!”

Bunu deyən adamın yalnız səsindəki ifadə deyil, bütün hərəkətləri bu sözlərin yaltaqcasına söylənmədiyini aydınca göstərir.

Bu zaman siz həmin bu sözləri deyən adamın boğazında, Porfiri Petroviçə olan sədaqətin gücündən sanki bir şeyin qırılıb qaldığını hiss edəcəksiniz.

Lakin Porfiri Petroviç, hamının həsəd apardığı belə bir mövqeyə birdən-birə gəlib çatmamışdı, bu yolda az zəhmət çəkməmişdi. Şəhərin hörmətli adamlarının dediyinə görə, həyatın bütün çətinliklərini görmüş, taleyin onun qarşısına çıxardığı bütün maneələrdən, dava-dalaşdan şərəflə çıxmışdı.

Porfiri Petroviçin atası kənd keşişi, mamani¹ keşiş arvadı idi. O uşaq ikən bir hadisə üz verir, bu hadisə üz verməsəydi, heç şübhəsiz, bizim qəhrəmanın gələcək həyatı belə gözəgəlimli bir vəziyyətdə olmayacaqdı. Məlumdur ki, qədim zamanlarda bizim geniş vətənin kəndlərini, şəhərlərini xeyirxah dahilər gəzərdi. Onlar fitri qabiliyyətə, fəvqəladə zəhnə malik olan uşaqlara rast gələndə, öz ürəklərinin təşviqi ilə, canı-dildən onların taleyi ilə məşğul olardı.

Lakin bu dəfə xeyirxah dahini, fəvqəladə zəhinli uşaqdan artıq, onun anası maraqlandırdı. Porfirinin anası iri, ağ döşlü, girdə üzlü, qırmızı dodaqlı, kök bir arvad idi; domba, boz gözlərində qəti bir ifadə vardı. Xeyirxah qoca ona vuruldu. Yuxusunda o, gah iri döşlü Uriya arvadını, gah da Siloam çeşməsinə görürdü; gah da elə bil ki, dənizdə Xanan sahillərinə doğru üzürdü; dənizin də suyu çox qəribə idi, – süd rəngində idi; susuzluqdan onun boğazı quruyurdu, o başını əyib bu sudan içmək istəyirdi; lakin heç belə də möcüzə olarmı? – onun üzünü dəniz birdən dönüb qar yığını olurdu, özü də elə yumşaqdı ki, qocanın lap xoşuna gəlirdi. Keşişin arvadı ona baxıb gülürdü, amma yaxına buraxmırdı, deyirdi: “Zati-aliləri, mənim ərimə quberniya şəhərində bir yer düzəlt!”

Onun əri əyyaşın biri idi. Arvad hələ səhər yuxudan durmamış, görərdin ki, əri taxt üstündə uzanıb kant oxuyur, özü də dərdli-dərdli ağlayır. Qoca deyildi, yaşı otuzdan çox olmazdı, sir-sifətdən də pis deyildi, yaxşı da səsi vardı, amma gəl ki, heç onunla bacarmaq olmurdu! Ağı da deyəsən, bir balaca yerindən oynamışdı, yaxşı təmizlənməmiş çörək arığı qoxusundan zəhləsi gedirdi. Arvadı çox əlləşdi, onu ələ ala bilmədi. Çox yalvarıb-yaxardı, göz yaşını tökdü, bundan da bir şey çıxmırdı. Dedi: “Öl, məlun, səni görüm cəhən-

¹ Fransızca “ana” deməkdir.

nəm odunda yanasan!” Axırda gördü ki, əri lap səfehlik eləyir, ona heç yaxın durmur, onu ancaq “babil fahişəsi” adlandırır, özü də boş-bıkar yataqda uzanıb qalır, bundan ona ər olmaz. Amma arvad cavandı, kök idi, yaşamaq istəyirdi: nəhayət o da kefi istəyən kimi öylənməyə başladı.

Əvvəl, mülkədar təsərrüfatını idarə edən lələnin arvadının yanına getdi, başına gələn müsibətdən şikayətlənməyə başladı. Arvadın da cavan bir oğlu vardı; özü də çox rəhmdil, xoşxasiyyət bir oğlandı. Keşişin arvadı gecə çox otursa, oğlan onu aparıb evinə qəder ötürərdi; otları qurtarsa, atasından ot alıb onlara göndərirdi; anbardan çovdar verərdi, bunları da arvada yazığı gəlidiyi üçün edərdi. Lələnin də arvadı keşişin arvadını görən kimi ağlamağa başladığı, sanki onun gözləri qaynar bulaqdı.

Bir gün də lələnin oğlu keşişin arvadını aparıb ötürürdü, axşamdan çox keçmişdi, getdikləri yerdə də heç kəs yox idi.

Keşişin arvadı dedi:

– Yevsiqney Fedotıç, mən yaman qorxuram, yaxın gəlin.

Lələnin oğlu yaxınlaşıb əlini ona verdi, özü də heç bilmədi, necə oldusa onu qucaqladı. Arvad gördü ki, oğlanın bədəni tir-tir əsir, elə bil ki, titrətməyə düşüb.

Oğlan dedi:

– Proskovya Mixaylovna, gedə bilmirəm, ixtiyar sahibisiniz, daha gedə bilmirəm.

Onlar kötük üstə oturdular. İkisi də susurdu. Ancaq arvad Yevsiqneykanın qırıq-qırıq nəfəs aldığı eşidirdi, o sanki boğulurdu. Ağlamağa başladı.

– Məni, mən yetimi atdılar, heç kəs mənə yaxın durmur. Yevsiqney Fedotıç, yəqin siz də məni atmaq istəyirsiniz...

Oğlan susurdu, ah çəkirdi; qanmırdı, axmaqdı, hələ cavandı. Arvad gördü ki, o çox sadələvhüdür, özü yol açmasa bir şey çıxmayacaq.

– Elə bil ki, mən üşüyürəm. Ayaqlarım lap donub. Yevsiqney Fedotıç, nə olardı, kürkünüzü çıxarıb mənim çiynimə ataydınız, məni bir qızdıraydınız...

Yaz fəslı idi. Çöldə ot təzəcə çıxmağa başlayırdı, gecələr hələ əməllicə şaxta olurdu. Oğlan kürkünü çıxarıb arvadın çiyinə atdı, düymələməyə başlayanda gördü ki, əlləri tutmur; qıçları daha bərk

titrəyirdi, dizləri qatlanırdı. Arvad da mehriban-mehriban ona baxırdı, əlilə başını sıgallayırdı:

– Yevsiqney Fedotıç, kaş mənim ərım sizin kimi qəşəng olaydı, ağıllı olaydı...

Onlar yarım saat burada qaldılar. Evə gedəndə kefləri kök idi. İndi daha bir-birinə: “Yevsiqney Fedotıç”, ya da “Proskovya Mixaylovna” demirdilər. “Yevsiqneyuşka, əzizim”, “Paraşa, mənım canım-ciyərim” sözləri dillərindən düşmürdü.

Az keçdi, çox keçdi, kənddə gördülər ki, lələnin oğlu keşişin arvadından ayrılmır, gecə-gündüz onun yanındadır. Arvad ağıllı arvaddı: gördü ki, oğlan lap dəli-divanə olub, bu fikrə düşdü ki, onu heç əldən buraxmasın.

– Yevsiqneyuşka, gör səndən ötrü necə günah iş tutdum!

Bunu deyib ağlamağa başladı.

Bəzən onun başından tutub körpə uşaq kimi döşlərinə sarı çəkirdi, bəgrinə basardı, darağı götürüb saçını darardı.

– İstəyirsənmi, bala, sənə şəkərçörəyi verim?

Bu qayda ilə daha çox mehribanlıq göstərməklə, qılığa girməklə, sözlə oğlanı get-gedə daha artıq özünə məftun edərdi.

Bu arada lələnin evindən gah şey, gah da pul yox olurdu. Bütün qulluqçuları bir-bir çubuqla döyürdülər. Oğru tapılmırdı ki, tapılmırdı. Bir gün mülkədarın daxılından yüz manat pul əskik gəldi, lələ ələcsız qalıb öz cibindən pulun əskiyini düzəltdi. Keşiş arvadı özünə cürbəcür təzə paltar düzəltdi. Heç kəsin də ağına gəlmirdi ki, bu haradandır. Bir gün belə bir hadisə üz verdi. Qaranlıq payız gecəsi idi. Qarovulçular eşitdi ki, kim işə sürünə-sürünə mülkədarın idarəsinə gəlir. Nəfəslərini qısıb gözlətilər ki, görsünlər bunun axırı nə olacaq. Oğru sürünə-sürünə gəlib qapıya çatdı, qulaq asmağa başladı; gördü ki, hər tərəf sakitlikdir, heç kəs yoxdur, xaç vurub üsulluca qapını açdı. Dəhlizdən, qarovulçuların yanından keçib otağa girdi, düz sandığa tərəf getdi. Açarını çıxarıb daxılı açdı. Qarovulçular gördülər ki, məsələ nə yerdədir, oğru daha onların əlindən qaçıb qurtara bilməyəcək, gülməyə, onu qorxutmağa başladılar. Kimi asqırır, kimi öskürür, kimi zarıldayaraq, sanki yuxuda deyirdi: “Ay camaat, qoymayın, oğru gəlib!”

Oğru da qorxusundan donub qalmışdı. Bu qayda ilə qarovulçular on-on beş dəqiqə onu ələ salıb güldülər. Sonra yenə də səslərini

kəsdilər. Oğru ah çəkib əlini daxıla saldı, elə bu zaman möhkəm əl onu daldan qamarladı, gedib lələni çağırtdılar, çırağı yandırdılar. Qoca, oğrunu görəndə eləcə mat qaldı.

– Oğru sənsənmiş!

Bunu deyib özündən getdi.

Yevsiqneyka birdən qəzəbləndi:

– Hə, mənəm! Oğru mənəm! Nə olsun ki?!

Lələ oğlu da olsa, onun ayaqlarını buxovlayıb qoduqluğa saldılar. Ertəsi gün sorğu-suala başladılar. “Qabaq oğurladığın pulları neyləmişən? Yerini de!”

Nə qədər əlləşdilərse, ondan söz ala bilmədilər. Kötük kimi dayanıb durmuşdu, birçə kəlmə də söz demirdi. Ancaq Paraşkanın adını çəkəndə, onun rəngi ağardı, bütün bədəni titrədi, atasına dedi:

– Dədə, sən onu bu işə qatma! Əgər siz onu narahat eləsəniz, onun başına bir iş gəlsə, səni də vurub öldürərəm, bütün kəndi də yandıraram. Pulu mən oğurlamışam, cavabını da mən verməliyəm, onun heç bir təqsiri yoxdur!

İki həftədən sonra onu hərbi idarəyə apardılar, başını qırxdırıb əsgər göndərdilər.

Elə bu zaman həmin xeyirxah adam Paraşka ilə gəlmişdi. Arvad gördü ki, iş xarəbdir, onu dinc qoymurlar, kənddən qaçmaqdan başqa ayrı əlac yoxdur. Lakin özünü itirmədi, xeyirxah adama təslim olmadı, dözüb durdu. Xeyirxah adam gördü ki, arvadı başqa yol ilə ələ ala bilməyəcək. Onları quberniya şəhərinə apardı. Kişini ruhanilikdən çıxarıb, dəftərxanalardan birində qulluğa qoydu.

Porfirka da böyüyürdü, ətrafında olan hadisələrin hamısını görürdü. Məktəbə getməyə başladı; özü də çox zirək idi. Xeyirxah adama mehribanlıq edirdi, ona dədə deyirdi. Sərxoş atasını heç görmək istəmirdi. Həmişə də fikirləşirdi ki, ona necə pislik eləsin: gah yatanda ağzına tənəkəni tükürdü, gah da şam ərintisini üzünə tükürdü, Paraşka da ona baxıb qəhqəhə ilə gülürdü. Onların dolanaçağı pis deyildi, amma işlərində intizam yox idi. Paraşkanın üç qutu ipək paltarları vardı, amma əməlli bir köynəyi yox idi. Bazara gedib bir manatlıq şəkərçörəyi alardı, amma evdə bir tikə də çörəkləri olmazdı. Porfirkanın ac qaldığı günlər az olmamışdı. Çox vaxt ayaqyalın gəzərdi; yayda da, qışda da əynində yırtıq bir kürk olardı.

Bir gün o, yoldan iki şahı pul tapdı. Götürüb saxladı. Bir dəfə də xeyirxah adam ona iki şahı verdi, – onu da saxladı. Pul onun xoşuna

gəldi. Evdə də həmişə ancaq puldan söhbət gedərdi. Atası yatıb sərxoşluqdan ayılar, zırıldaya-zırıldaya pul yoxluğundan şikayətlənməyə başlardı: anası xeyirxah adamdan əl çəkməzdi, həmişə onu pul üstündə danlardı.

Porfirka düşünərək öz-özünə deyərdi:

– Bu pul nə qərribə şeydir! Amma mənəm vur-tut altıca şahı pulum var. Pulum çox olsaydı, mən də balaca bir dükən açardım, çoxlu şəkərçörəyi alardım. Uşaqlar məktəbə gedəndə çağırıb, onlara deyərdim: “Namuslu ağalar, iyrenməyin, gəlin bizim maldan alın!”

Mən də ki, iki şahılıq şəkərçörəyini onlara altı şahıya satardım...

Oğurluğa başladı. Atası maaş alan kimi əvvəl meyxanaya gedərdi, aynı biri girdiyindən meyxanaçını təbrik edərdi. Evə lülqəmbər qayıdardı: gələn kimi də taxtın üstünə yığılıb ölü kimi qalardı. Porfirka da bu zaman yavaşca gəlib, onun ciblərini əlləşdirərdi, nə qədər pulu varsa, hamısını götürüb özünü ərzaq damına verərdi, pulları əsgəri parçasına büküb gizlədərdi. Sonra da Paraşka ərini danlayaraq deyərdi: “Pulları neyləmişən?” O da gözlərini döyə-döyə qalardı. Sərxoş adam haradan bilsin ki, pulları necə olub! Yəqin hamısını içkiyə qoyub, ya da itirib.

Porfirkanın on üç yaş olanda onu Zemstvo məhkəməsinə qulluğa qoydular. Lakin onun işi qulluqçuların buyruğunu yerinə yetirməkdi: gedib onlara yaxında olan dükandan araq alıb gətirərdi. Məşğuliyyəti də əsasən bundan ibarət idi. Burasını da demək lazımdır ki, bu zaman onun günü heç də yaxşı keçmirdi: kimi onun saçından tutub dartardı, kimi yumruqlardı, kimi də ağına-bozuna baxmadan ələ yerinə vurardı ki, az qalardı lap canı çıxsın. Bu əziyyətin qabağında ona manat yarım maaş verərdilər.

Lakin o qulluq göstərməklə, öz diribaşlığı, zirəkliyi ilə polis müdirinin qılığına girib, onun hüsn-rəğbətini qazana bildi. Polis müdiri istintaqa gedəndə onu da özü ilə aparardı. Porfirka bu işdə fəvqoladə bir istedad göstərdi: beşən görərdin ki, polis müdiri yorulub yatardı, amma o, adamları danışdırardı, təşəkkür naminə verilən pulları yığardı, işləri də düzəldib sahmana salardı. İyirmi yaş olanda polis müdiri özü ona Porfiri Petroviç deyə müraciət etməyə başladı, qulluqçular da, qapaz ilişdirmək bir yana dursun, heç onun gözüne baxmağa da cürət etmirdilər. Zemstvo məhkəməsinə o elə bir səliqəyə saldı ki, qubernator özü təftiş zamanı dəftərləri nə qədər qurdaladısı, bir nöqsan tapa bilmədi.

Bir gün səhər polis müdiri öz evində oturub çay içirdi. Onun sağ tərəfində arvadı oturmuşdu; uşaqları da yerdə oynayırdı. Polis müdirinin kefi çox kök idi. O assessorluq rütbəsini düşünür, xəyalında elə oğurları, dələduzları tuturdu ki, ondan əvvəl onun yerində oturan beş polis müdiri, üstəlik də o özü, onları tuta bilməmişdi. Qubernator gözləri yaşarmış halda onun əlini sıxır, quberniyanı belə yaramaz adamlardan təmizlədiyi üçün ona təşəkkür edirdi... Tutulan quldurlar da ona pis-pis baxırdı, – sifətlərindən də elə bil zəhrimar yağırı!

Dvoryanlar iclasçısı qorxudan və dəhşətdən rəngi ağarmış halda ona deyirdi:

– Demyan İvaniç, siz o dəcelləri necə tutdunuz?

Demyan İvaniç də təvazökarlıq göstərərək başını aşağı dikib belə cavab verirdi:

– İş ustasından qorxar!

Bu zaman Porfiri Petroviç içəri girdi, onun fikri dağıldı.

Demyan İvaniç bərkdən dedi:

– Porfiri Petroviç, buyur, buyur! Əziz dost, mən elə burada oturub bir balaca xəyala daldım, özü də az qalmışdı ki, yatım. İş üçün mü gəlmisən, nə var?

Porfiri Petroviç könülsüz halda cavab verdi:

– Bəli, iş üçün gəlmişəm.

– Nə işdir?

– Mən daha sizin yanınızda qulluq eləyə bilməyəcəyəm: maaş çox azdır; bu yaxında da ilk rütbəni alacağam. Bir də ki, bu yer mənim qabiliyyətimə heç də layiq olan yer deyil.

– Çox təəssüf ki, Porfiri Petroviç, səndən ayrılacağam, çox təəssüf! Sənsiz, yəqin, burada bir çox işləri görmək mümkün olmayacaq. Amma sən ki, özündə belə bacarıq hiss edirsən, daha onda nə demək olar, – mən sənə düşmənin deyiləm!

– Demyan İvaniç, doğrudur, adam çox təəssüf eləyir, mən özüm də təəssüf eləyirəm, ancaq məsələ bunda deyil...

– Sənə nə lazımdır?

– Zəhmət çəkib mənə iki min manat verə bilərsinizmi, – borc yox, elə belə, çəkdiyim zəhmətə görə...

– Siz də zəhmət çəkib izah edə bilərsinizmi, görək bu hansı zəhmətdir?

– Mənim əlimdə müxtəlif sənədlər var...

Demyan İvaniç heyrətdən donub qaldı.

Sonra çığıra-çığıra dedi:

– Sənədlər! Hansı sənədlər? Sən nə danışırısan, quldurun biri quldur! Yoxsa özündən fitnə-fesad düzəltmisən?!

– Cürbəcür sənəddir, hamısında da sizin qolunuz var. Demyan İvaniç, siz mənə inanırdınız, mən sizin kağızlarınızı cıra bilməzdim ki! Yaxşı olmazdı: siz mənim rəisimsiniz! İcazə verin, bir şeyi yadıma salım: o zaman ki, bir tacir fəhləni bilmədən vurub öldürmüşdü, siz mənə kağız yazmışdınız ki, mən gedim tacirdən vəd etdiyini hər necə olsa alım... Vallah, Demyan İvaniç, belə sənədi heç kəs iki mindən əskiyyə verməz! Bəlkə də bu lap havayıdır, lap havayıdır! Bunu sizə hörmət etdiyim üçün verirəm, çünki siz mənim rəisim olmusunuz, mənə yaxşılıq etmişiniz; mən də hissdən məhrum deyiləm, hiss də insanın qəlbində olur...

Polis müdiri az qaldı ki, iflic olsun, özündən gedib divanın üstünə yıxıldı. Ancaq başına su tökəndən sonra ayıldı.

– Gör mən kimi yetişdirib ortalığa çıxarmışam... Belə bir ilan... Tutduğum işlərin qabağında Allah bunu mənim başıma gətirir...

Porfiri Petroviç dedi:

– Demyan İvaniç, əlbəttə, ilandır, əlbəttə! Siz də axı mərhəmət buyurub bir düşünün: sizin də günahınız az deyil... Siz o zaman qatilə bəraət qazandırdınız, heç təqsiri olmayan adamları qançı altına salıb döydürdünüz, mənim kimi təmiz ürəkli adamı bütün bu işlərə şərik elədiniz. Bunları nəzərə alanda iki min heç çox deyil. Xüsusən belə sənədlərin, belə qiymətli şahidlərin ola... Bunu da sizə ərz edirəm ki, mənə iki min manat çox lazımdır, lap çox! Özünüz bir fikirləşin: mən quberniya şəhərinə gedirəm, mən öz qabiliyyətimə görə özümə yer düzəltmək istəyirəm, bu da zəmanətsiz olmaz, bunu haradan olsa tapıb düzəltmək lazımdır.

Demyan İvaniç ələcsiz qalıb ona qızıl verdi və lənətlə yola saldı.

Porfiri Petroviç quberniya şəhərinə gələndən sonra özünü çox abırılı aparmağa, təmiz geyinməyə başladı. Mənzil tapdı, gətirdiyi məktublar sayəsində özünə yer də düzəltdi. Qubernator özü iltifat buyurub, təftiş zamanı Zemstvo məhkəməsində gördüyü, heç bir yerdə təsadüf etmədiyi fəvqəladə səliqəni, nizam-intizamı xatırladı, dərhal ona başqa bir yerdə, Zemstvo məhkəməsində katiblik vəzifəsini təklif etdi. Lakin bizim qəhrəman bu təklifi rədd etdi. Hamı da buna məəttəl qaldı.

O yüngülce təzim edərək dedi:

– Cəsarət edib zati-alilərinə ərz etmək istəyirəm ki, bəli, ərz etmək istəyirəm ki, mən lap kiçik yaşımdan bu müsibətli işdə olmusam, qulluq dəftərində daha sağ yer qalmayıb. Zati-aliləri, mənim könlümə tamam başqa şey düşüb. Məndə sərxoşluğa, ya da yaramaz işlərə qətiyyətlə meyil yoxdur, mən ən çox vətənə xeyir vermək istəyirəm. İltifat buyurun, zati-aliləri, məni öz dəftərxananıza qəbul edin.

Qubernator həzrətləri ona lütfkarlıqla baxdı.

– Belə olsa, mən hələ indicə, alicənablıqla...

Bunu deyib əlini yellədi.

Porfiri Petroviç quberniya şəhərində yaşamağa başladı; həmişə də öz rəisinin hüsn-rəğbətini qazanmaq ətrafında düşünürdü. Əvvəl işi yaxşı bilməsi isə rəisinin nəzər-diqqətini cəlb etdi. Başqaları məhkəmə işlərini gözdən keçirirdi, heç bir şey başa düşmürdü, Porfiri Petroviç baxan kimi məsələnin əsil “məhiyyətini” duyurdu, onu necə lazımdı, elə də inkişaf etdirirdi. Qorxudan polis müdirlərinin canına titrətmə düşürdü, qorodniçilər diksinirdi, dvoryan iclasçıların rəngi qaçırdı. Quberniyanın hər yerində elə ancaq bu sözlər eşidilirdi: “İlahi, belə də şey olar!” Birdən ürəyinizə gələr ki, onun ayrı bir şeyə–zadə meyli vardı, xeyr a, Allah eləməsin! Adamın işdə öz xeyrini güdməməsindən danışanda onun lap gözləri də yaşardı. Bir gün hansı bir polis müdiri isə ona duzlu göbələk göndərir. Porfiri Petroviçin buna yaman acığı tutur, düz qubernator həzrətlərinin yanına gedir, əhvalatı ona danışır, deyir ki: “O məni nə üçün belə təhqir eləyir, mən ona neyləmişəm?”

Göbələyi kəsiblərin xeyri üçün lotereyaya qoyurlar, polis müdirini də işdən qovurlar.

Lakin Porfiri Petroviçə elə gəlirdi ki, qulluqda çox da zirək tərپənmir. Bir gün o hiss etdi ki, rəisinin arvadı deyəsən bir balaca şuluq eləyir, yan-yörəsi ilə maraqlanır. O özünü belə şeylər üçün yararlı hesab etmirdi, ağına gəldi ki, Tatyana Sergeevnaya bu işdə bəlkə bir balaca xeyir verə bildi.

Tatyana Sergeevna oxumuş bir qadıncı; özü də əsəbi idi. Cavanlığında öz gözəlliyi ilə şöhrət qazanmışdı. Darıxdığından, əvvəl yan-yörəsi ilə maraqlanmağa, bir balaca şuluq etməyə başladı, sonra bu onda vərdiş şəklini aldı. Əri vəhşinin biri idi; onu yaman qısqanırdı, bəzən də döyürdü. Porfiri Petroviçin Tatyana Sergeevnaya yazdığı gəldi; yanına getməyə, ona ürək verməyə başladı. Deyirdi:

– Tatyana Sergeevna, sizə baxanda mənim ürəyim sızıldayır: siz necə o vəhşinin zülmünə dözürsünüz! Sizin kimi bir insan gör gedib kimə qismət olub! Sizin elə bircə əlinizi öpmək üçün... adam lap canını da qurban elər, vallah, lap elə buradaca özünü fəda elər...

Tatyana Sergeevna onun sözlərinə qulaq asaraq gülürdü; özü də ancaq dodaqları ilə deyil, qarnı azca qıdıqlanan uşaq kimi, bütün bədənini ilə gülürdü.

Porfiri Petroviç gördü ki, belə sözlər Tatyana Sergeevnanın xoşuna gəlir, o heç iyrməz də, onun da təklifini qəbul edər; lakin bu məsələ Porfiri Petroviçin planında yox idi.

– Tatyana Sergeevna, ürəyinizdə nə varsa, açın mənə deyin. Mən sizdən ötrü canımı da əsirgəmərəm.

Eyni zamanda Tatyana Sergeevnanın əlini əlinə alıb, onu kraliça adlandırır, göz yaşı tökürdü. Tatyana Sergeevna da ürəyini açıb ona dedi. O bir müəllimi sevirmiş, müəllim də onu, bunu lap yəqin bilirmiş. Ancaq görüşə bilmirlərmiş; əri həmişə onu güdürmüş, adamlar da ona kömək edirmiş. O, sevgi məktubları yazmağı xoşlayırmış. Bu məktublar da çox çətinliklə gedib sevdiiyə adama çatırmış. Xülasə, o çox əzab çəkirmiş. Əri həmişə ondan şübhələ-nirmiş, bu şübhələrlə onu təhqir edirmiş. Amma o? Porfiri Petroviç, bir özünüz fikirləşin, mən belə bir əzaba layiqəmmi? Mənim ürəyimi sevmək istəyir, onu susdurmaq mümkün deyil, – mən bunda müqəssirəm? Ah, bilsəydiniz ki, insanlar necə yanılırlar!..

Porfiri Petroviç bu məsələdə Tatyana Sergeevnaya kömək etməyi məmnuniyyətlə öz üzərinə götürdü. Onlar üçün görüş təşkil edirdi, bir-birinə məktub aparırdı, məktubların da sayı–hesabı yox idi.

Yazılan məktublar zərf içində olsa da, Porfiri Petroviç onları oxuyurdu, hətta bunu Tatyana Sergeevnadan da gizlətmirdi.

Deyirdi:

– Tatyana Sergeevna, siz məni bağışlayın. Mən bu məktubları maraqlandığım üçün deyil, bilik hasil etmək üçün, sizin yazılarınızla ürəyimə təskinlik vermək üçün oxuyuram. Bütün bu xoş, bu gözəl şeyləri sizin qəlbinizin belə dərinə hiss etməsini görmək mənə çox böyük həzz verir... Tatyana Sergeevna, mən sadələvhlüyümdən bunu edərdim, mən fransızca oxunmuşam, amma hiss etməyi bacarıram...

Tatyana Sergeevna da onun hiyləsini başa düşməyərək gülürdü, hətta yazdığı kağızları daha zərf içinə qoymurdu, açıq göndərirdi.

Porfiri Petroviç də bu məktubları oxuyur, daha maraqlı olanını götürüb gizlədir.

Bir gün meşə heyvanı (Tatyana Sergeyevnanın ərinə onlar belə deyirdi) qapını bağlayıb öz kabinetində kağız-kuğuzla məşğul idi. Kim isə qapını taqqıldatdı. Qapı açıldı. Porfiri Petroviç içəri girdi, birbaşa Tatyana Sergeyevnanın ərinin ayaqlarına düşdü, dedi ki:

– Semyon Akimiç, müqəssirəm, mənə məhv edin... Mən ancaq yəni ki, yazığımı gəldiyi üçün edirdim... Gördüm ki, oxumuş bir xanım özünü həlak eləyir, o da... bax bu da məktubları!.. Mən elə bilirdim ki, onlarınkı ancaq söz-söhbətdir, amma indi özüm gördüm, öz gözlərimlə gördüm!

“Meşə heyvanı”na elə gəldi ki, üstünə qaynar su tökdülər. Məktubları alıb oxudu. Tatyana Sergeyevna bu məktublarında müəllimlə olan əlaqəsini bütün təfərrüatı ilə yazırdı; elə şeylər yazırdı ki, bunu heç ağıza alıb danışmaq olmaz... Çox axmaq arvaddı! Günah iş tutduğu bəs deyil, ertəsi gün bunun hamısını kağıza da yazırdı: “Əzizim, yadımdadırımı, sən bax, belə oturmuşdun, mən də belə oturmuşdum, sonra sən mənim əlimi əlinə aldın, mən də əlimi geri çəkmək istədim, sonra sən...” Bu qayda ilə nə olmuşdusa, hamısını yazırdı. Xırdaca xətt ilə dörd səhifə dolurdu. Yazdığı da bəri bir şey olaydı. Hamısı boş, mənasız şeylər.

“Meşə heyvanı” da, əlbəttə, bərk qəzəbləndi, arvadını o ki var döydü, müəllimi kötəklədi, o zamandan Porfiri Petroviçə həddindən artıq inanmağa başladı.

Bu qayda ilə Porfiri Petroviç üç ilə qədər ancaq özünə yer etməklə məşğul oldu, yeni şəraitdə özünü rahat hiss etdikdən sonra sakitləşdi. O hər yerdə lazımlı bir adam olmağı bacarırdı, lakin gözəllik və nəzakət məsələsində nümunə ola bilməzdi. Heç olmaq da istəmirdi, o həmişə daha əsaslı, daha mühüm şeyləri nəzərdə tuturdu. İşinin sahmana düşdüyünü görüb, öz vəziyyətindən istifadə etmək qərarına gəldi. İstifadə etməsəydi, bu axmaqlıq olardı, həm də onun planına düz gəlməzdi. İşə girişib, bir çox qəhrəmanlıqlar göstərirdi. Bunları yazmaq çox maraqlı olardı. Lakin oxucu, onun tutduğu işlər, əvvəlki oçerklərimin birində bəhs etdiyim hadisələrə oxşadığından, bu barədə söhbət açmağı artıq görürəm. Porfiri Petroviçin tutduğu işlərin nəticəsi bu oldu ki, on ildən sonra iki yüz min pulu olan bir adam hesab edildi.

Ağalar, əyalət dediyiniz çox qərribə şeydir! Peterburqdan kənara çıxmayanlar, qızıl mədənləri şirkətindəki qazancıdan, sənaye müəssisələri aksiyalarından başqa bir şey düşünməyənlər qoy əyalətdən heç narazılıq etməsənlər.

Porfiri Petroviç çox hiyləgər adam olduğundan, bir yerdə işlədiyi məmurların, həm də camaatın get-gedə daha artıq hörmətini qazanırdı. Onun haqqında belə deyirdilər: “Nə olsun ki, rüşvət alır, alsın! Rüşvət alır, əvəzində iş də görür, kara gəlir, deməli ki, öz zəhmətinin haqqını alır”.

Bir gün onun ağına gəldi ki, bütün quberniyanı soysun! Soydu da! Tənbəllik eləmədi, hər yere baş vurdu, bütün polis müdirlərinin ciblərini boşaltdı, heç kəs də bundan narazı olmadı, heç kəs şikayət eləmədi. Əksinə, hamı sevinirdi ki, əvvəlki sərtlik, lanedemonizm daha keçib getmişdir, onunla ürəyi yumşalmışdır. Belə bir adam rüşvət alırsa, deməli, o səni müdafiə də eləyə bilər. Belə çıxır ki, bu cür adama pul vermək – bu pulu lombarda qoymaq kimi şeydir, hətta ondan da əlverişlidir, çünki bundan gələn faiz daha çoxdur.

Lakin o öz məmurlarının üzünü açmazdı, – elə şey olar, Allah eləməsin! Onlarla araq içmək nədir, ya onlara “qardaş”, “əzizim” demək nədir, – qətiyyəni! Məmurlar onun yanına rəsmi geyimlə gəlməli idi. Qonaq da çağırılıb-ələsələr görək əməlli-başlı çağırıldılar: süfrədə mütləq cökə balığı şorbası da olaydı, qədəh qaldırılıb qayda ilə sağlıq da deyiləydi.

Nəhayət, Porfiri Petroviçin də sevmək vaxtı gəldi. Onun qırx yaş olmağa az qalırdı. Sevgi məsələsində də o öz haqq-hesabından kənara çıxmıdı, səfəhlik eləyib, təsadüfən rast gəldiyi bir arvada vurulmadı, bəzi gicbəsər kişilər kimi, öz sevgilisinin pəncərəsi qabağında avara-avara dolaşmadı. Ağı başında evləndi, abırlı, hətta oxumuş bir qız aldı. Qız kasıb ailədən idi, lakin buna əhəmiyyət vermədi, ona pul lazım deyildi, heç öz pulunu qoymağa yer tapmırdı; ona ev arvadı lazımdı, elə arvad ki, qonaq qəbul eləməyi, qonaqları məşğul etməyi bacarsın; sözün qıssası, elə bir arvad ki, Porfiri Petroviçin qabaqcandan öz fikrində özü üçün hazırladığı vəziyyətə uyğun olsun. Porfiri Petroviç alacağı arvadın başqaları ilə maraqlanacağından qorxmırdı, çünki onun yaşadığı ömrünün axırına kimi xidmət etmək fikrində olduğu şəhərdə ağıllı-başlı bir adam yox idi, hətta yaxşı mal ətinə də böyük ehtiyac hiss olunmurdu; buna

görə də alacağı arvadın başqalarına uyması, ya başqasının məhəbbəti ilə alışıb-yanması mümkün deyildi. Bir də ki, Allah ağı adama ona görə verib ki, cilovu əldən buraxmasın, Porfiri Petroviç də cilovu əldən buraxan adamlardan deyildi. Onun arvadı daxilən necə yaşayırdı – bu məlum deyildi, ancaq məlum olan bu idi ki, o heç kəsə öz vəziyyətindən şikayətlənmirdi, kefi də kök idi, ancaq Porfiri Petroviçdən elə bil ki, bir az qorxurdu.

Hər nə deyirsiniz deyən, həmişə rüşvət almaq da ən zirək adamı da axırda bezikdirir: kələk qurmaq üçün həmişə bir yol axtarırsan, qurduğun kələk üçün mükafat almaqdan başqa hələ bir qorxu da duyursan; birdən elə olmadı – belə oldu, işin üstü açıldı, məhkəməyə düşdün... İndi elə bir vaxtdır ki, belə zirəklik üstündə adamın başını sıgallamırlar, çox vaxt saçından tutub sürüyürlər! Bəli, Porfiri Petroviç indi yaxşıca rütbə sahibi idi. Yaxşı da evləndi. Hər yerdə hörmətlə qəbul edilirdi. Son seçkilərdə o bir səsle kübar məclisinin ağsaqqalı seçildi. Qubernator özünü onun evinə gəlirdi. İndi, siz allah, deyin görək, belə mötəbər şəxsən boğaza qədər zir-zibil içində eşələnəməsi heç rəvadırımı? O iztirab çəkməyə, ah-vay eləməyə başladı, hətta arıqladı da, rəngi də saraldı: o yağlı bir yeri gözaltı eləmişdi! İlahi! Necə də yer idi!.. Porfiri Petroviç bu barədə düşündə bütün bədəni əsirdi! Gəlirli, tamamilə günahdan arı, sakit, məhsuldar, sərin bir yer idi. Necə deyərlər...

Əyalətdə məmurlar arasında xəzinə barəsində çox qərribə bir anlayış var. Xəzinə mücərrəd, simvolik, dözülməz bir şey kimi təsəvvür olunur; Məsələn, buxar kimi, qəza məhkəmə katibinin təsəvvür etdiyi Femida kimi... Məlumdur ki, belə bir şəxsi nə qədər incitsən də yenə inciməz; sakitcə oturur, nə üz-gözünü qırıqdır narazılığını göstərir, nə də bir kəsə şikayət elər. Bütün ömrü boyu Böyük pəhrizdə pəhrizi pozacaq bir şey yeməyən, xaç vurmamış rüşvət almayan, göz yaşı tökməmiş vətən məhəbbətindən danışmayan bir məmur, məmurlar ideoloqu qəzəblə çıxıraraq deyir:

– Bunun kimə ziyanı var? Deyin görüm, kimə? Xəzinəyə şərabin vedrəsindən qırx qəpik deyil, qırx beş qəpik çatmasının kimə ziyanı var?

O bunu elə bir tərzdə sübut etməyə başlayacaq ki, siz lap buna məəttəl qalacaqsınız.

Oxucu hiss edir ki, Porfiri Petroviç arzu etdiyi yeri tuta bilmişdir, daha bunu təkrar etmək artıq olardı.

O gündən Porfiri Petroviçin ürəyində yumşaqlıq və aydınlıq əmələ gəldi; bu həmin yumşaqlıq və aydınlıqdır ki, biz bunu tamamilə günahsız gəlirlərdən istifadə edən bizim quberniya Tsintsinnalılarında görüb təəccüb edirik.

Porfiri Petroviçin məşguliyyəti dinc və patriarxal bir şəkil aldı: indi o, ən çox bağlıqla məşğul olurdu, oturub təbiətlə söhbət edirdi, bu onda Allahın hədsiz-hüduzsuz əzəməti haqqında dini düşüncələr doğururdu.

Təbiət ona balaca övladlar vermişdi: yayda arvadını, bu balaca porfiriçləri və porfiriyevaları arabaya yığıb, axşamüstü çay içmək üçün şəhərin kənarına gedərdi: onun belə köçlü-külfətli seyrə çıxdığına görmək adama ləzzət verirdi. Bu zaman sizin gözünüzün önündə Yəqub və onun ətrafında hələ öz qardaşları Yusifi satmaq fikrinə düşməmiş balaca Ruvimlər, İosilər canlanırdı.

Porfiri Petroviç orada, təbiətin ağışında, dünya qılı-qalından uzaqda şirin-şirin dincələr, öz təmiz vicdanı ilə məsumcasına şirin-şirin söhbət edər, dövlət pulunu dağıtmayan, öz pulunu qoruyan, özgə puluna göz dikməyən bir adam olduğunu şirin-şirin xatırlardı.

CƏMİYYƏTİN SÜTUNU

Keçmiş zamanlarda, o zaman ki, hələ “öz mujiklərimiz” vardı, bizim ata-baba mülkümüz Çemezovo nahaq yerə “tükənməz xəzinə” adı ilə şöhrət qazanmamışdı. Bizdə hər şey bol idi: taxılı kəndlilər tutmazdı, anbarlar ip yumaqları ilə, kətanla, dəri ilə, quru göbələklə və başqa kənd məhsulu ilə dolu olardı. Bunları payızda, qışda mülkədar malikanələrinə gələn yerli T. alverçiləri alıb aparardı.

Bu alverçilərdən xüsusilə Osip İvançı Derunov adlı birisi mənim xatirimdə qalmışdır. Derunov T. meşşanlarından idi. O elə bil bu saat da gözümün qabağındadır. Derunov ortayaşlı, son dərəcə xoşifətli bir adamdı (yaşı otuz beş, ya bir az çox olardı). Üzü ağ və ləkəsizdi, yanaqları qırmızı, gözləri mavi idi, dodaqları gülümsərdi, dişləri sədəf kimi ağ idi, saçları sarı, bir az da qıvrımdı, yerisi asta, səsi aydın və ahəngdardı. Bizim evdə hamı onun hörmətini saxlardı. Atam onu söhbətçil, üzüyola, kilsədə apostolu çox gözəl oxuduğu üçün istərdi; anam da ona görə xətrini istərdi ki, o, danışqsız-filansız bir ruba

çovdara on qəpik, bir girvənkə quru göbələyə də bir qəpik artıq verərdi; qulluqçu qızlar niyə onu istərdi: çünki gələndə ya onlara hədiyyə gətirər, ya da şirin dillə onları dindirərdi. Buna görə Derunov gələndə hamının üzü gülərdi. Mülkədarlar onun simasında illik gəlirin ifadəsini görərdi. Derunov bacarıqlı, diribaş olduğundan nökrələr ona qəlbən hörmət bəslərdi, gəlişinə sevinərdilər. Bəzən görərdin ki, Derunovu yemək otağına çağırıb, onu çay içmək üçün ağalarla bir yerdə oturdular. O da ədəblə oturur, tələsmədən çay içərdi, nələkəni beş barmağı ilə tutardı. Haralara getdiyindən, hansı mülkədarlardan nə kimi şeylər aldığından, cənab-əqədər arxiyereyin idarəsi altında olan mahalı gəzərkən K-də kilsəyə gedib ibadət etdiyindən, protodyakonun necə səsi olduğundan, təzə gələn nahiyə pristavının polis müdirinə, Zemstvo məhkəməsi katibinə necə əlaqə bəslədiyindən söhbət açardı. Deyərdi ki, indi hər şey bahalaşmış, bu da ona görə olub ki, "haqq-hesabı gümüş pulla aparırlar, amma əvvəllər əskinasla olardı"; bunu da deyərdi ki, "alver çətin işdir", "bazarla bazarda təfəvüt çoxdur, hərdən istəyirsən ki, malı baha satasan, mümkün olmur, qiyməti endirirsən; hərdən də adama elə gəlir ki, heç alıcı yoxdur, amma birdən Allah yaxşıca bir müştəri yetirir"; sonra da deyərdi ki, bu yaxında "əsgər yığılacağı gözləmək lazımdır". "Hərçənd əsgər yığılacağı gözləmək lazımdır", "hərçənd əsgər yığmaq... ancaq ki, bunsuz da iş aşmaz", dedəm də onun söhbətinə qulaq asıb deyərdi:

– Osip İvanıç, qardaş, sənın yaman başın var. Sənın yerin bura deyil! Bu başla sən gərəkdir nazir olasan!

Bu qayda ilə "nazir" ləqəbi həmişəlik Derunovun üstündə qaldı. Özü də ancaq bizim evdə deyil, bütün mahalda mülkədarlar onu bu ləqəblə çağırırdılar, burası da var ki, mülkədarların işini o, mülkədarların özündən yaxşı bilirdi. Onun hər yerdə xətrini istəyirdilər. Hamı onunla məsləhətləşirdi: hamı onun ağına heyrət edirdi, hətta bir çoxları inanıb ona, əlində dolandırmaq üçün çoxlu pul da verərdi, özləri də tamamilə arxayın idilər ki, Derunov verilən pulu vaxtında qaytaracaq, hətta öz təşəkkürünü də bildirəcək.

O vaxtlar Derunov təzə-təzə varlanmağa başlayırdı. T-də onun bir karvansarası, karvansarada da balaca bir əllaf dükanı vardı. Bu karvansara bütün quruluşu ilə mənim yadımdadır. Karvansaranın birmərtəbəli uzun binası qabağında böyük bir bazar meydanı vardı. Quraq yay aylarında bu meydanı toz dumanı bürüyərdi, yazda və

payızda kənd arabaları burada palçığa batıb qalardı. Binanın damı bəlimlə örtülmüşdü, uzaqdan pırpızlaşmış tora oxşayırdı; ağırılmış divarları köhnəldiyindən həm də yağışdan, gündən bərk qaralmışdı. Uzun illərdən bəri təmizlənməmiş balaca, çirkli pəncərələri kor kimi meydana baxırdı, toz-torpaq basmış şüşələri bayırdan cürbəcür rəngə çalırdı. Qaralmış taxta darvaza, üstü bəlimlə örtülmüş böyük, qaranlıq bir həyətdə açılırdı; burada yad bir adam bəlim damın der-deşiyindən süzülən saysız-hesabsız işıq zolaqlarından başqa çox çətinliklə ayrı bir şey görə bilirdi; həyətdə peyin yığınları, mal sidiyinə bulanmış taxta döşəmə nəzərə çarpırdı. Karvansaraya gələn adam bu darvazadan içəri girərdi, həyətdə nəhəng uçurum kimi sanki onu udardı. Həyətdə at finxirtəsi, zəng və zıncırov səsi, göyərçinlərin uçuşu, xoruz-toyuğun qanad çırpması, köhnə taxta ilə hörülmüş qaranlıq bucaqdan donuz potasının xorultusu eşidilirdi, onu dini bayramlardan birində kəsmək üçün bəsləyib böyüdürdülər. Bundan başqa, həyətdən qatran, peyin, samovar tüstüsü, bişmiş ət qoxusu gəlirdi; ət qoxusu qara bir daxmanın açıq qapısından bayıra çıxan buxardan yayılırdı. Darvazanın sağ tərəfində həyətdə çıxan köhnə pilləli bir artırma, artırmanın da üstündə xırda dəhliz vardı; bu dəhlizdə həmişə başı dudkeşli samovar qaynayırdı. Dəhlizdən çıxanda soyuq koridora bənzər bir yerə girirdiniz; burada tez-tez balaca ərzaq damına rast gələrdiniz; bura elə qaranlıq ki, adam, ayağı ilişib yıxılmamaq üçün əllərini qabağa verib kor kimi ehtiyatla getməli idi. Bu koridordan əvvəl qara daxmaya, sonra da "təmiz otaqlara" qapılar açılırdı. Arabacılar və başqa qara camaat qara daxmada, mülkədarlar "təmiz otaqlarda" qalırdılar. Qara daxma çox böyük idi, üç də pəncərəsi vardı; karvansara sahibi özü də cavan arvadı ilə burada olurdu; o öz olduğu yeri taxta arakəsmə ilə ayırmışdı. Derunov çox gec evlənmişdi, evləndə otuzə yaxın yaşı vardı. "Təmiz otaqlar" kiçik və ensiz idi; onlardan kif iyi, siçan, tarakan qoxusu gəlirdi, döşəmə taxtaları tərponirdi, çoxlu da dəlik-deşiyi vardı, deşikləri siçan açmışdı. Divara yapışdırılmış qəzetlərin ora-burası cırılib sallanmışdı, bəzi yerdə təmiz soyulmuşdu. Pəncərə tayları rəzələrdən sallanırdı, külək esəndə şaqqıltı ilə açılıb örtülürdü. Burada o qədər milçək, tarakan, taxtabiti vardı ki, deməklə başa gəlməz!

Bununla belə, adam elə bir ucdan Derunovun karvansarasına axışmış gəlirdi. Qara camaat üçün o, "çox qəşəng" iş hazırlardı; mülkə-

darları da xoş dillə qarşıları, onlara: “İndi haqq-hesabı gümüş pulla aparırlar, amma əvvəllər əskinasla olardı” kimi ağıllı şeylər söylərdi. Onda mənim on üç-on dörd yaşım vardı. Osip İvanıç Derunovun ağıllı bir adam olması haqqında o qədər danışmışdılar ki, mən hətta ondan qorxurdum. Tətildə evimizə gedəndə yolda onun karvansarasına düşərdim. O mənimlə mehribanca rəftar edərdi, həm də mənə öyüd-nəsihət verərdi. Bəzən görərdin ki, mənim tutduğum otağa gələrdi, stolun o biri tərəfində, mənimlə üz-üzə oturub, imtahana başlardı.

– Oğlan, dincəlməyə gedirsən?

– Bəli, Osip İvanıç, tətillə gəlmişəm.

– Hə... Tətillə... itlər milçək tutan vaxtda? Səni imtahan eləmək lazımdır. Müəllimlərin sözündən çıxmırsan ki?

– Çıxmıram, Osip İvanıç.

– Bu yaxşıdır ki, müəllimlərin sözündən çıxmırsan. Dərsə ki getdin, gerek müəllimlərin sözündən çıxmırsan. Elə olur ki, müəllim adamı nahaq yerə döyür, amma bunun qabağında sən ona deyirsən: “Avqust Karlıç, çox-çox təşəkkür edirəm!” Yəqin ki, sizin müəllimləriniz almandır?

– Bəli, almandır, Osip İvanıç. Ancaq bizdə müəllimlərin şagirdləri döyməsinə icazə verilmir.

– İcazə verilməsə də, fürsət düşəndə öz bildiklərini eləyirlər. Bizim padşah da adamları döyməyə yol vermir, amma yetən bizi döyür!

– Vallah, Osip İvanıç, bizi döymürlər!

Lakin Osip İvanıç bu sözlərin qabağında ancaq başını yelləyirdi, bu da mənə çox bərk toxunardı; çünki o zaman mən elə bir məktəbdə oxuyurdum ki, orada, doğrudan da, çox nadir hallarda, şagirdin döyülməsinə yol verərdilər.

Osip İvanıç imtahanına davam edərək deyərdi:

– Ehkamları oxumusanmı?

– Oxumuşam.

– Oxumusan, onda, deməli ki, hər şeydən əvvəl Allahı istə, ata-ananın hörmətini saxla. Ata-ananın hörmətini saxlayırsanmı?

– Saxlayıram, Osip İvanıç.

– Ata-ananın hörmətini saxla, çünki onlarsız yaşaya bilməzsiniz, sən özbaşına bu yaşa çatmamısan. Oxuyub qurtarandan sonra kim səni dolandıracaq? Evlənmək istəyəcəksən, kim səni evləndirəcək? Bunun hamısını ata-ana eləyəcək! Sən səhər də, axşam da onlar üçün

Allaha dua elə; dua elə ki, Allah, sən mənim atamı, anamı, qohum-əqrəbamı öz pənahında saxla! Əzizim, hamısının hörmətini saxla!

– Mən hamısının hörmətini saxlayıram!

– Saxla, saxla! Bax, biz qara camaat eləyik ki, bizim uşaqlarımız bir az yaşa dolan kimi başlayırlar qazanıb evə getirməyə. Atan sənə bir qara qəpik verir, amma sən bunun qabağında bir manat getirmə-lisen! Biz də ata-anamızın hörmətini saxlayırıq! Amma siz dvoryan balaları lap qocalana kimi evdən aparırsınız, – siz ata-ananızı istə-məyə bilirsinizmi?

– Oxuyub qurtarandan sonra qulluğa girəcəyəm, özüm maaş alacağam.

– Yaman da çox maaş alacağsan. Heç hamamına çatmayacaq. Sənə, məsələcün, bir şahı verəcəklər, amma sənün yüz manatlıq xər-cin olacaq. Ata-ana gerek sənə elə bir ucdan pul versin.

Mən onun sözüne etiraz elədim. Bir neçə dəqiqə susdum. Bu zaman Osip İvanıç bərkdən əsnəyib xaç vurdu. Lakin o tez əl çəkən adamlardan deyildi.

Yarımqıq qalmış söhbəti davam etdirərək dedi:

– Mən də ata-anamın hörmətini saxladım, Allah da buna görə məni gözəndən qoymadı. Elə olardı ki, atam hirs-lənərdi, amma mən dərhal onun ayaqlarına düşərdim. Bunun qabağında indi mənim evim də var, öz dolanacağım da var. Hər şeyim öz yerindədir. Bir pis iş tutmamışam. Əyyaş deyiləm, oğru deyiləm, zinakar deyiləm. Amma mənim qardaşım ata-anasının üzünə ağ oldu, onların sözündən çıxdı, hələ indi də tacirlərin boyunduruğundan canını qurtara bil-məyib. Heç özünün toyuğu da yoxdur.

– Bəlkə onu aldadıb var-yoxunu əlindən alıblar?

– Heç kes onu aldatmayıb, hər nə eləyibse, özü özünə eləyib. Adam öz evini yıxan kimi heç fələk də yıxa bilməz. Hamısı da, əzizim, ondandır ki, ata-anasının sözüne baxmadı.

Bu qayda ilə Osip İvanıç məni imtahan elədi, öz sorğu-sualın-dan razı qaldı, sonra da yol gəldiyimdən dincəlmək üçün məni bir daxmaya apardı. Daxmanın döşəməsinə ətirli quru ot tökülmüşdü; bura nə bir milçək, nə taxtabiti girə bilərdi. Burada mən dərin yuxuya getdim: bir neçə gün yol gələn, yuxusuz qalan gənc adam ancaq belə yata bilərdi. Üç saatdan sonra məni yuxulu-yuxulu yum-şaq yataqdan qaldırıb, tarantasa qoydular, T-dən Çemezovaya apar-dılar; orada da, Osip İvanıç kimi məni imtahan edəcəkdilər.

O zaman çətin bir zaman idi. Osip İvanıç Derunov nə qədər bacarıqlı olsa da, onun işləri sürətlə inkişaf etmirdi. Meşşanlıqdan tacirlər sırasına keçdi; indi varlı bir adam hesab olunurdu; amma uzun zaman karvansaradan, əllaf dükanından əl çəkmədi. Bəlkə də xeyli pul toplaya bilmişdi, toplasa da o zaman bunu işə salmaq üçün imkan yox idi.

Heç kəs cürət edib böyük bir işə girişmək istəmirdi; hamı ehtiyatla, sıxıntı içində yaşayırdı, sanki bir-birindən qorxurdu; qorxurdu ki, başqası onun pulunu görüb əlindən alar. Əlbəttə, o zaman da fırladaçılar, bic-vələdüzinələr vardı, lakin onların yolu ilə getmək üçün çox böyük cəsarət və hər bir məhrumiyyətə dözmək lazımdır. Qorxaq, ya “abırlı” adam (o zaman belə adamlara “abırlı” deyirdilər) cürət eləyib belə çətin işlərə girişmək istəmirdi. Dövlət səbirlə, uzun zaman qəpiyi qəpik üstə qoymaqla əldə edilirdi. Bunun üçün də nə elə bir ağıl işlətmək, nə də haramzadalıq, alçaqlıq, hiyləgərlik etmək lazımdı; başqalarının cibini soymaq fikrinə düşən adam belə haramzadalıq eləməyincə bircə addım da ata bilməz.

O vaxtdan az qala iyirmi il keçir. Bu iyirmi ildə dünyanı ayaqlarkən mənim başıma çox işlər gəlib, cürbəcür şeylər görmüşəm. Bütün Rusiyanı başdan-başa gəzmişəm, bir çox şəhərlərdə, kəndlərdə olmuşam, ağır günlər keçirən ac-yalavac insanlara rast gəlmişəm, ancaq nə T-də olmuşam, nə də ata yurdunda. Nəhayət, tale yene də məni gətirib buraya çıxartdı...

Gələn kimi də lap elə ilk baxışda əmin oldum ki, T. Çox qabağa getmişdir. Əvvələn, şəhərin lap yanında dəmiryolu çəkilmişdir. İyirmi il bundan əvvəl heç kəsin ağılına gəlməzdi ki, T-dən bir şey alıb aparmaq olar; amma indi aparırlar, özü də elə aparırlar ki, deyəsən, bunun axırı olmayacaq. İyirmi il bundan əvvəl burada bitən bütün taxılı yerli camaat özü yeyirdi; indi taxıla tələbat elə artmışdı ki, onun hamısını yemək çətin bir məsələ olmuşdur. Parovoz fit verir, qatar gurultu ilə yola düşür, dağ kimi qalanmış taxılı uzaqlara aparır. Heç bir şeydən başı çıxmayan qara camaat da bilmir ki, onun zəhmətlə əkib biçdiyi taxıl hara gedir, onu kim yeyir...

İkincisi, əvvəllər bütün şəhərdə beş-altı meyxana vardı; amma indi hər dalanda azı beş-altısı var.

Üçüncüsü, yazda, payızda bu şəhərdə pələncdən tərpenmək, yayda tozdan nəfəs almaq olmurdu; indi kilsə meydanı döşənmişdir, hələ bəlkə Moskva küçəsini də döşəyəcəklər.

Dördüncüsü, əvvəllər şəhərdə qorodniçilər vardı; o hər işə baxardı: kimi istəsə cəzalandırırdı, kimi istəsə bağışlardı; amma indi iş o yerə gəlib çatmışdır ki, şəhər bələdiyyə rəisliyinə hərbi qulluqdan çıxmış bir kornet seçilmişdir.

Beşincisi, əvvəlləri ədalət və hüquq məsələləri qəza məhkəmələrinə tapşırırdı, onda – lap elə bil indiki kimi gözümün qabağındadır – bir yığın ac-yalavac dəftərxana mirzəsi bir manat gümüş pula sizin hər işinizi yoluna qoyardı. Amma indi əsil məhkəmə yoxdur; məhkəmə işini hərbi qulluqdan çıxmış yerli mülkədarlardan bir nəfər lap ağılsız kiçik zabıt aparır, işlərə də o əncam çəkir; o hətta gümüş manata da göz dikmir, ancaq öz sarsaqlığı üzündən, sizi hər an bədbəxt eləməyə hazırdır.

Altıncısı da budur ki, əvvəllər heç vəkil olmazdı. “Ərizəbaz”, “dəftərxana qəmişi”, “gicikən toxumu” və sairə deyilən adamlar vardı. Onlar meyxanaları gəzib ərizə yazmaq üçün özlərinə müştəri axtarırdılar, yarım şüşə arağa əsassız ərizələr yazırdılar. Amma indi T-də ona qədər “ablakat” əmələ gəlib, onlar kimə belə əsassız ərizə yazsa, bir qırmızı onluqdan əskik almırlar.

Belə bir ümumi yeniləşmə ilə bərabər Derunovun da vəziyyəti dəyişmişdi. Mən dəmiryolu ilə T-yə gəlirkən Derunov haqqında danışılan söhbətləri eşitmişdim: deyirdilər ki, o, T-də ən baş yerli hampadır. Yamanca varlanmışdır, indi pulu daha qəpik-qəpik deyil, çuval-çuval yığır. Mülkədarların araq zavodlarını icarəyə götürüb; mahal şəhərlərinin çoxunda şərab anbarları vardır, çoxlu meyxana açıb, mal-qara alveri eləyir, bütün yerli taxıl ticarətini öz əlinə alıb. Xülasə, o bir inhisarçı olub, başqalarının qəpiklərini “avara-avara gəzən pul” hesab edir, bu pulu onların cibindən çıxarıb öz cibinə qoymayınca rahat ola bilmir.

Qatar səhər tezdən bizi T-yə gətirdi. Mən elə bilirdim gəlib görəcəyəm ki, araba hazırdır, məni gözləyir, amma belə olmadı. Araba gələnə kimi çox çirkli bir meyxanaya getdim; çox həssas bir qəlbə malik olduğumdan, dayanıb dura bilmədim, uşaqlıq illərinin əziz xatirələri olan yerləri – karvansaranı, onun sahibini görmək istədim.

Lakin gedib nə gördüm: əvvəlki karvansaradan heç əsər qalmamışdır. Onun yerində geniş fligelləri, anbarları olan ikimertəbəli gözəl daş bina yüksəlirdi. Fligellərdə ev sahibinin idarəsi yerləşirdi. Köhnə karvansaranın yerində belə bir bina görmək məni yaman

qəmgin elədi. Bax, burada, həmin bu yerdə adamın çox-çox xoşuna gələn palçıq vardı; bax, burada da mən ləzzətli albalı pirojkisi yemişdim; burada da hind toyuğuna öcəşirdim... İndi bunların heç biri yoxdur! Bunun yerində bir daş bina var, bunda da ürəkaçan heç bir şey yoxdur! Bu mənə elə təsir bağışladı ki, artırmaya ayaq qoyanda öz-özümə belə bir sual verdim: qayıdıb getsəm yaxşı olmazmı? Kim bilir, bəlkə elə Derunov özü də bu bina kimi daşa dönmüşdür... Görəsən keçən günlərini heç xatırlayırmı? Ya bəlkə, keçmişini də, o biri görəksiz, köhnə şeylər kimi elə yerə əkməşdir ki, onu heç tapmaq olmaz?! Mən bədbəxtəm, buna görə də keçmişin hər bir təfərrüatı mənim üçün bir xatirə kimi əzizdir. Amma Derunov xoşbəxtədir, keçmiş axı onun nəyinə lazımdır?! Elə bir keçmiş ki, orada hər necə olsa, onun tutduğu kələklərin izi var, bunun da üstündə hər halda onun başı ağrımamış deyildir...

İndi Derunov cəmiyyətin dayağı və sütunudur. Nüfuzlu adamların hörmətini saxlayır, xüsusi mülkiyyətə hörmət bəsləyir, ailə birliyinə də qətiyyətlə şübhə etmir. Etiraz etmədən xeyriyyə işlərinə çoxlu ianə verir, bunun da əvəzində medallar alır. Müqəddəs sınıdun ruhaniləri təşrif buyurub onun evində qalır. Qubernator təftişə gələndə onun evinə düşür. Polis rəisi az qala ona pərəstiş edir. Birce məhkəmə başçısı ona badalaq vurmaq istəyir, ancaq əlindən bir şey gəlmir. Qızını da ki, polkovnikə ərə vermişdir. İndi onun nəzərində mən nəyəm axı? Mən ancaq ona əhəmiyyətsiz bir şey kimi, keçmişləri xatırlada bilərəm. İndi mən nə bir şey sata bilərəm, nə ala bilərəm, onun heç bir işinə yarayan deyiləm. Mən keçmişdən qalma görəksiz bir şeyəm; daha onun çirk basmış arxalığını, milçəklərin ləkə saldığı sayğacını görmürəm; həmin sayğacı o, vaxtilə şaqıldada-şaqıldada: "samovar üçün beş qəpik, bir batman yulaf almısınız, bu da iyirmicə qəpik, odun yandırılıb, buna da nə verərsiniz..." deyə-deyə hesab çəkərdi... Mən axı buraya niyə gəlmişəm?

Elə bu zaman qoca Derunov özü darvazadan bayıra çıxdı; o indicə həyətdə lazımı sərəncamlar verib qurtarmışdı.

Derunovun yaşı altmışdan çox olardı, lakin çox gümrəh və tərəvətli idi. O, qəşəng adlandırılan, möhkəm bədənlə, qüvvətli, qırmızıyanaq qocalardan idi. Mavi gözləri azca sönük görünə də, əvvəlki mehribanlığını itirməmişdi. Bu gözlər sanki deyirdi: "Niyə sən mənim qəlbimə soxulmaq istəyirsən? Onsuz da mənim bütün qəlbimi gözlə-

rim ifadə edir!" Ağarmış, lakin hələ də qıvrım saçları başını bulud kimi bürümüşdü. Dodaqlarında əvvəlki kimi xoş təbəssüm vardı, səsi bir az dəyişsə də, yenə nazik və yumşaq idi. Sözlərin qısa, mənim qabağında yenə də əvvəlki Osip İvanıç dururdu, ancaq bu, əvvəlkindən daha əzəmətli idi, özü də daha təmiz və şıq geyinmişdi.

Soruşdu ki:

– Siz məni istəyirsiniz?

Mən adımı söylədim.

Qoca bir az duruxdu, sanki mənim kim olduğumu xatırlamaq istəyirdi. Nəhayət, tapdı. Doğrusunu deyim ki, məni tanımasından məmnun da qaldı:

– İlahi! Gör bunun üstündən neçə il keçib! Gör nə vaxtdandır bir-birimizi görmürük! Bu sənə zarafat gəlməsin... Yəqin ki, o zamandan qırx il keçib. Sən balaca idin, mənim karvansaramda atlarına yem verdirirdin...

– Qırx il olmasa da, hər halda çox keçib!

– Əlbəttə! Budur, cənab, sizin başınız ağarıb; onda bəs qocalara nə deyərsən?! Ancaq mən öz canımdan şikayət eləmək istəmirəm, hələ bu vaxta qədər heç başım da ağarmayıb! Biz axı burada niyə durmuşuq? Rica edirəm, yuxarıya təşrif buyurun!

Evvəl getdik. Pillekən çox gözəl və işıqlı idi; otaqlar qəşəngdi. Əvvəl məni bir şey maraqlandırdı: mən Osip İvanıçın bu ziyyət, bu dəbdəbə içərisində özünü necə hiss edəcəyini bilmək istədim; o saat da yəqin etdim ki, mənim bu marağım üçün heç bir əsas yoxdur. Osip İvanıç bu yeni şəraitə tamamilə alışmışdı.

Kabinetə girəndə Osip İvanıç iftixarla mənə dedi:

– Gör özümə necə dam tikdirmişəm! İndi gen-bol yaşayıram, istəyirsən lap at min, otaqlarda çap! Amma əvvəl bu yerdə nə vardı... Yəqin ki, yadınızdadır?

– Bəli, yadımdadır. Bilirsinizmi, Osip İvanıç, mən sizin evinizə yaxınlaşanda, əvvəlki karvansaranı görməyəndə, elə bil ki, buna heyfim gəlirdi...

– Bunda heyifsilənməli nə var ki?! Çirkəndən, üfunətdən tərpanmək olmurdu! Karvansaradan sonra burada ayrı bir ev tikdirdim. O da qəşəngdi. Sonra o da darısqallıq elədi. İndi beş il olar ki, bu evi tikdirmişəm. Qoy gen-bol olsun, işıq olsun, isti olsun. Pul olan yerdə özümü necə korluq verək? Camaat da bizi qınayır! İndi, cənab,

oturaq söhbət edək, bir balaca yeyib-icək. Mən indi sizi öz yanımdan buraxmayacağam! De görüm, əzizim, niyə gəlmisən? Bir şeyə ehtiyacın varmı?

Görünür, qoca mənimlə nə şəkildə danışmağı bilmirdi, buna görə mənə gah “siz”, gah “sən” deyirdi.

– Sizi işdən ayırmaq olmaz; başınız qarışıqdır...

– Nə iş! İş görməklə qurtarmaq olmaz! İş üçün iş görənlər var, qoy onlar çalışsınlar! İlahi! Gör neçə il keçib, neçə il! Sənin başın lap ağarır! Yəqin şəhərdə evinizə getmişdin, şəhəri görüb təəccüb elədin!

– Bəli, çox dəyişilib!

– Hələ bir gözle, gör nələr olacaq! Yadındadır da, əvvəl burada meydan necə idi? Ekipajları palçıqdan camaat çıxarırdı! İndi bir bax, gör necə qəşəng olub! Kilsəyə, kilsəyə bir bax! Gör necə qübbəsi var! On beş verstlikdən, lap Ostreçen yolundan görünür! Axırncı stansiyadan çıxanda hamısı göz qabağındadır, deyirsən lap əlini uzatsan, şəhərə çatar. Çoxlu daş evlər tikilib! İndi qalib Moskva küçəsinin döşənməsi, bir də çarşı tikilməsi; bunlar da başa gələndən sonra Moskvadan nəyimiz əskik olacaq?!

– Bunlar yaxşı olmasına yaxşıdır... ancaq əvvəllər də...

– Cənab, keçmişə heyifsilənməyin mənası yoxdur! Söz danışın, söz olsun: “keçmişdə” yaxşı şey yox idi! Mən qocalmışam, amma yenə də heyifsilənmirəm. Keçmişdə ancaq çirk vardı, üfunət vardı. Bunlar kimin xoşuna gəlsə, indi də istədiyi qədər tapa bilər... “Peşaya qəsəbəsi”nə get, lap istəyirsən peyin içində yaşa!

Osip İvaniç bir anlığa susdu, sonra iftixarlamı, ya istehza iləmi dedi:

– İndi bizdə təkcə elə altmış beş meyxana var!

– Eləmi?! Əlbəttə, bu böyük tərəqqidir.

– Yoxsa xoşunuza gəlmir? Mənim çox xoşuma gəlir! Baxanda adamın ürəyi açılır: küçədə keşikçi kimi düzülüb durublar! İçəri buraxmağına buraxırlar, amma içəridən bayıra yox, bunu heç ağına da gətirmə!

– Bunun axı nəyi yaxşıdır?

– Yaxşı orasıdır ki, sərbəstlikdir! Əvvəllər hər şey qadağan idi, indi sərbəstdir. Burasını da ərz eləyim ki, ağıllı adam üçün bunun əhəmiyyəti yoxdur, qadağan oldu, sərbəst oldu, nə fərqi var. Qadağan olanda – ağıllı adam bu barədə özünə bir yol tapırdı; indi sərbəstlikdir

– yenə də ağıllı adam bu sərbəstliyin özündən də bir yol tapır. Ağıllı adam heç vaxt çöreksiz qalmaz. O ki qaldı o biri adamlar – onlar üçün də heç fərqi yoxdur; ancaq bunun tərsinə olur... Ha-ha!

Osip İvaniç bərkdən və ürəkdən güldü, hətta deyəsən mənim də onunla bərabər gülməməyimə bir az təəccüb etdi.

– Sən niyə axı belə məyus olmusan? Adam qoçaq olar, cəld olar, diribaş olar! İş gör, iş olsun. Bir mənə bax: gör əvvəl nə idim, indi kiməm!

– Bəli, görünür, sizin bəxtiniz gətirib!

– Allah öz mərhəmətini əsirgəmədi. Burasını da deyim ki, adam gərək işin çəmini tapsın. İşin ki çəmini tapdın – pulun olacaq, tapmadın – müflis olacaqsan. Bir şey də var: tənbellik ki elədin, əlləşib-vuruşmadın – cibin boş olacaq! Bu həngaməni qurub düzəltmək üçün mən də az fikirləşməmişəm, az götür-qoy eləmişəm. Əvvəllər mən də çöpü çöp üstə qoyurdum, sonra gördüm ki, adamlar qucaq-qucaq daşıyır, fikirləşdim, öz-özümə dedim ki, axı bunun hamısını başqaları niyə daşıyıb aparırsın, bəlkə bunun bir parçası da bizə düşdü!.. Bəli, söhbət uzundur, bu barədə sonra danışarıq! Niyə axı biz belə oturmuşuq, bir şey yeyib-icmirik? Adə, çay ver! Yeməyə də bir şey gətir! İlahi! Gör neçə ildir sizi görmürəm! Cənab, sizin ata-ananız mənə çox məhrəbanlıq eləyib, bizim tanışlığımız da o zamandan başlayıb! Bu yaxında Çemezovonun yanından keçib gedirdim, yadıma düşdülər. Necə ki! Onları heç yaddan çıxarmaq olar! Deyirlər ki, mülkədarın evi uçub dağılır; qapılarında nə qıfıl var, nə cəftə, peçlərin kərpiclərini də daşıyıb aparırlar. Lap doğrusu, mənim heyfim gəldi: elə bir nəhəng ev qalıb başlı-başına, pəncərələrini də çıxarırlar, qıraqdan baxanda şil-küt olmuş kor adama oxşayır...

Osip İvaniç narazı halda başını buladı. Bu vaxt çay gətirdilər, o biri stolda da yeməyə şey hazırladılar.

Derunov məndən soruşdu:

– Cənab, yoxsa ora gedirsiniz?

– Bəli.

– Nə eləmək fikrindəsiniz?

– Görüm də...

– Mən sizə lap doğrusunu deyim: indi dvoryanların işi yaxşı deyil. Onlar özlərini lap əldən veriblər. Elə sənin özünü götürək: iyirmi ildir ki, ata yurdunu qoyub getmişən, – bu sənə zarafat gəl-

məsin! Soruşmaq ayıb olmasın, harada idin? Niyə getmişdin? Yəqin ki, heç özün bu suala cavab verməzsən! Bundan nə qazandı – bir fındıq!

– Osip İvanıç, hər kəs öz işini bilir. Bəlkə bir gün bizim də arxımıza su gəldi.

– Cənab, bilirəm, rəis sizi bəlkə qulluğa düzəltdi. Ancaq bu mümkün olacaqmı? Siz elə bir yol tutmusunuz ki, heç bir işə yaramayacaqsınız.

– Yoxsa bizim üçün bir iş tapılmayacaq?

– Nə iş axı?! Araç çəkmək üçün ancaq sizə icazə verilmişdi, bundan da yaxşı nə ola bilərdi! Amma siz bundan bir mənfəət götürə bildinizmi? Əlləşdiniz, vuruşdunuz, axırda yenə də Derunovun qapısına gəldiniz, kömək istədiniz. Mən də neyləyim axı, kömək elədim! İndi mahalda olan bütün zavodlar mənim icarəmədir. İcarə pulunu vaxtılı-vaxtında verirəm, işi cəncələ salmıram, mülkədarlar da pullarını alıb isti sulara gedir.

– Osip İvanıç, biz ayrı cür tərbiyə almışıq: öz maddi rifahımız üçün çalışa bilmirik. Mən əvvəl fatıncamı yaxşı bilirdim, təəssüf ki, indi yadımdan çıxıb. Yadımdan çıxmasaydı, mən də onunla təsəlli tapardım.

– Belə söhbətlərin indi daha mənası yoxdur. Bəli, cənab! Yaxşı, soruşmaq ayıb olmasın, Çemezovada çox qalacaqsınız?

– Yox, çox niyə. Gəlmişəm ki, görüm nə eləmək olar, sonra yenə də Peterburqa gedəcəyəm.

– Elə ha! Kənddə də adama yemək-içmək lazımdır. Torpaq var, ancaq torpağı yemək olmaz ki! Amma Peterburqda hər halda bir şey əldə eləmək olar. Acığına gəlməsin, səndən bir şey soruşacağam: yoxsa mülklə işi bitirmək istəyirsən?

– Bitirmək istərdim. Kəndlilər azad edilib; torpaqdan xırım-xırda parçalar qalıb; Osip İvanıç, daha bu işlə məşğul olmağın mənası yoxdur.

– Elə işə, satmaq lazımdır. Derunov yanında durub! Mən keçmişlərdə olan kimi, indi də qulluğunuzda hazırım. Havayı yerə pul vermərəm, amma əsil qiymətini verməyə nə söz ola bilər?! Əsil qiymətini verərəm!

– Əsil qiyməti... kim bilir axı, neçədir?!

– Əsil qiyməti – xristian qiymətidir. Nə şiş yansın, nə kabab, nə sənə ziyan olsun, nə mənə – xristian qiyməti bu deməkdir! Sənin

torpağın özün bilirsən necə torpaqdır! O nə sənə lazımdır, nə mənə! Bax, bunu nəzərə al, qiymətini qoy.

– Belə görünür ki, sənin almağa həvəsin var.

– Söhbətdir eləyirik də! Hesaba al ki, bu saat dörd qəzanın torpağı mənim əlimdədir. Kim ki ehtiyac üzündən satır, mən də düşəndə az-çox alıram. Bir də ki, adamlara kömək eləmək istəyirəm. Yaxşı adama necə kömək eləməyəsən?! Biz hamımız Allahın bəndələriyik, gərək bir-birimizin əlindən tutaq. Bir də ki, sənin torpağıyla yan-yana mənim aldığı torpaq da var. Sənin xırda-xırda torpağın o birlərə qatılsa, əməlli bir mülk olar. Yoxsa sənin yerin meşəlikdir?

– Sizdən başqa bəlkə kəndlilər də torpaq almaq istədi.

– Kəndlilər? Cənab, kəndlilər töycü verməlidir, torpaq almaq fikrinə düşməməlidir! Bu qanunu biz qoymamışıq, biz də götürməyəcəyik. Kəndlilər hamıya töycü verir; bir elə hökumət xəzinəsinə deyil ki, mənə də verir, sənə də verir, hərçənd biz bunu görmürük, amma verir... Bu onun adına yazılmışdır, gərək belə də olsun. Mən bu az ağılla fikirləşib görəyəm ki, adam ki kətib oldu, onun torpağı nə qədər az olsa, onun üçün bir o qədər yaxşıdır, boyunda artıq yük olmaz.

Bu fikir elə gözənilmədən söylənmişdi ki, mən qeyri-ixtiyari olaraq Osip İvanıça baxdım: bəlkə onun bir şeyə acığı tutmuşdu... Lakin onun yanaqları yenə əvvəlki kimi qıpqırmızı idi; yenə də gözələrində əvvəlki sakitlik və mehribanlıq ifadə olunurdu, dodaqlarında da əvvəlki xoş təbəssüm vardı.

– Siz ki kəndlilərin yükünü belə yüngülləşdirmək istəyirsiniz – yoxsa onlar sizi acıqlandırbılar?

– Mən heç acıqlanaram?! Neçə ildir ki, heç “ürək” deyilən şeyin nə olduğunu bilmirəm! Adamın da mujikə acığı tutar? Pah! Mənim bütün gəlirim mujiklərdəndir! Bax, mən sənə bir xristian kimi deyirəm: mujiklərlə alverə girişmə! Bu sənin işin deyil! Mujiklərdən pul almağı mənim ixtiyarıma burax! Mən öz xeyirimi əldən buraxmaram, lap qəpiyinə kimi alaram!..

– Yaxşı, bu axı necə olur: niyə siz elə güman edirsiniz ki, mən onlardan pul ala bilmərəm? Bu çox qərībədir: siz ala bilərsiniz, amma mən ala bilmərəm!

– Burada heç bir qərībə şey yoxdur! Cənab, mən indi səbəbini deyim, onda görürsünüz ki, bu mənim işimdir, ya sizin! Mən vəkil

tuturam, özünə də min beş yüz manat verirəm; o mənim hər işimə yararır: xeyrimə də, şərimə də! Kalyaskaya minib kəndbəkənd gəzir. Bir ildə bəlkə mənim yüz yerdə məhkəməlik işim olur. Bunun içində xırda-xuruş da olur, min manatlıq da! Siz indi vəkilə verdiyim min beş yüz manatı yüz yerə bölün – nə çıxır? Az bir şey: hər işə on beş manat! Amma sən kəsilən bir küknar ağacı üçün, iki şahılıq ziyan üçün gerek vəkil tutasan. Bunun heç mənası varmı? Sən o acgöz vəkili razı salmaq üçün o qədər pulu haradan tapacaqsan? Hələ bu bir yana dursun: vəkili haradan tapacaqsan? Onun üçün gerek şəhərə gedəsən, orada yeyib-içəsən, xərəcə düşəsən! Bu gör sənə neçəyə başa gələr?! Amma cənab, torpağın canı olmasa da, adamın ona can yandırır-yandırmadığını duyur!

– Mən torpağı demirəm! Mən bilirəm ki, məndən torpağa can yandıran olmaz! Mən torpağı mujiklərə sataram, mujiklərdən də pulunu alaram.

– Cənab, siz pulun hamısını birdən ala bilməzsiniz, çünki onların pulu yoxdur. Pulu almaq üçün siz gerek vaxt qoyasınız. Vaxt qoymaq da bu deməkdir: onlar bu puldan xırda-xırda, az-az, gücbəla ilə bir il verəcəklər, iki il verəcəklər, axırda tənqə gəlib deyəcəklər: bu nədir, biz elə həmişə pul verməyəcəyik ki!

– Tənqə gələcəklər? Belə də səbəb olar?! Torpaq ki, gəlirsiz deyil!

– Doğrudur, torpaq da gəlirsiz deyil, pulu verməməyə səbəb də yoxdur, amma pul da istəyir ki, onu qoruyan adam olsun. Ona ki can yandırmadın, – əldən çıxıb gedəcək, yox, can yandırdın – o öz-özünə gəlib adamın cibinə girəcək. Yaxşı, tutaq ki, sən kəndlilərə torpaq pulunu verməyə on il vaxt qoydun... İldə də onlar, misal üçün, min beş yüz manat verməlidir.

Mənim fikrimdən belə bir şey keçdi: “Min beş yüz manat! Demək ki, on ildə on beş min manat! Amma dost, sən yamanca bəş şeydən! Bəs sən mənə nəqd olaraq nə qədər vermək fikrindəsən?”

– Yaxşı da, torpağı mujiklərə satdın, müqavilə bağlayıb getdin. Sən ildə bu min beş yüz manatı yığmaq üçün müdir qoymayacaqsan ki! Çıxıb getdin – vəssalam! Mujiklər də sənə bir il pul verəcək, iki il verəcək, üçüncü ilə dönəndə yazacaqlar ki, quraqlıq olub, ot bitməyib, mal-qara qırılıb... Sən də onları məhkəməyə vermək üçün durub Piterdən bura cumacaqsan?

– Bura niyə cumuram, lazımı adama yazaram.

– Bəlkə elə onların doğrudan da mal-qarası qırılıb, sən onları müflis eləyəcəksən?

– Siz olsanız pulunuzu almazsınız?

– Mən bir ayrı! Mən torpağa can yandıran adamam. Mən torpağın da qədrini bilirəm, pulu da onlardan alaram. Mən hər şeyi qayda ilə elərəm. Misal üçün, mən torpağa heç göz qoymasam da, kəndli məndən heç bir şey oğurlaya bilməz. Çünki lap əvvəldən onda belə bir fikir əmələ gəlib: o bilir ki, Derunov hər şeyi haqq-hesaba alıb. Yəne mən kəndlilərdən pul almaq məsələsinə qayıdıram: mən onları müflis eləmirəm, pulu elə alıram ki, heç özlərinin də xəberi olmur. Görürəm ki, birisinin pul verməyə gücü çatmır, çağırır işlədirəm. Odun yandırırım, ot çaldırıram, məndə görüləsi iş çoxdur. Bu, kəndlilərin də xoşuna gəlir, çünki o öz cibindən çıxarıb bircə qəpik də vermir, elə bilir ki, boş vaxtı olub, gedib işləyib. Bu şey mənim də xoşuma gəlir, çünki mən onu işlədəndə bir manat əvəzinə ondan iki manat qoparıram.

– Yaxşı, siz... mənim torpağıma nə qədər verərsiniz?

– Beş min manat, bu xalis xristian qiymətidir. Pul da bu saat stolun gözündədir, elə bil ki, səndən ötrü hazırlanıb. Düz beş min manat; nə artıq, nə əskik! Sənin yaxşı torpağın da, pis torpağın da – hamısı bir qiymətdən!

– Yox, bu olmadı, bu çox ucuzdur. Yaxşısı budur ki, özüm bir baxım görüm.

– Bax gör! Nə olar ki, baxmaq da pis şey deyildir! Qocalar deyib ki, göz adama baxmaq üçün verilib! Görürsən də mən çox qocalmışam, amma hər şeyə gedib özüm baxıram. Mənim əlimdə yer-yurd çoxdur, çox uzaqlara tor atmışam, hamısını gedib görmək çox çətindir; çətin də olsa, gedib öz gözüm ilə baxmayınca ürəyim sakit olmur... Gah ora gedirəm, gah bura, hər gün də belə! Hər halda, mən beş min verərdim. Pul da hazırlanıb qoyulub – stolun gözündədir, elə bil ki, səni gözəlçirmiş...

Yəne də onun təklifinə cavab vermədim. Biz bir anlığa susduq. Bizim aramızda birdən-birə bir gərginlik əmələ gəldiyini hiss etdim. Mən yan tərəfə baxırdım, Osip İvanıç da küncə sarı baxırdı.

Mən sükutu pozaraq soruşdum:

– Bəs sizin işləriniz necədir?

– Allahın mərhəmətindən yaxşıdır. İndi elə bir vaxtdır ki, görək beynini bir balaca işə salasan, onda pul öz-özünə axıb gələcək!

– Taxıl alveri eləyirsiniz?
– İndi yaxşı taxıl, yaxşı pula gedir. Kəndlilərdən verdi yığmaq məsələsinə bu saat çox ciddi baxırlar, borclarını tələb eləyirlər, onlar da gətirib taxıllarını satırlar. Bəzilərinin özünə taxıl lazımdır, amma ehtiyac üzündən gətirib satır. İndi taxıl alveri çox mənfəətli olub.
– Eşitmişəm ki, mal-qara da alırsınız.
– Bu da mənfəətli şeydir, ancaq ki, vaxtında alasan. Mart ayında ot-ələf qurtarır, bir tərəfdən də kəndlilərdən qalan borclarını tələb etməyə başlayırlar. Bu zaman gərək fürsəti əldən verməyəsən! Lap heç neçəyə, su qiymətinə naxır-naxır mal-qara alıb, araq zavodlarında yemə qoyuruq: araq cecəsi veririk.
– Bəs meşə, şərab?
– Meşəyə də əl qatmışıq – odun bu saat çox yaxşı pula gedir. Şərab da yaxşı mənfəət gətirir, ona görə ki, sərbəstlikdir. Mən indi mitkal fabriki açmışam; burada camaat çox ucuz qiymətə işləyir, dəmiryolu ilə də mal daşımaq ucuz başa gəlir. Hələ bunlar bir yana dursun, indi aksiya deyilən şey ortaya çıxıb. Mənə də təklif elədilər, mən istəmədim.
– Niyə?
– Ehtiyat eləyirəm. Bu yaxında hətta Piterdən bir general mənim yanıma gəlmişdi. Dəmiryolu çəkməyi boynuna götürüb, məni də özünə şərik eləmək istəyir. Çox tərifləyirdi.
– Niyə rədd elədiniz?
– Ona görə rədd elədim ki, Sibir hələ yadımdan çıxmayıb! Onu yaddan çıxarmaq lazımdır. Onda daha sərbəst iş görmək olardı.
– Sibirin buna nə dəxli var?
– Hamı günaha bata bilər. O mənə çox şey dedi, çox dolaşmaq şeylər danışdı. Mən də ona belə dedim: bax, bu bir manat, mən bu manata on beşcə qəpik qazanc almaq istəyirəm. O da qayıdıb belə dedi: sənın manatın heç lazım deyil! Sənın manatın ancaq gözdən pərdə asmaq üçün lazımdır, sən lap havayıcı yerə belə manatları qazanacaqsan! Bu sözdən mən şübhələnməyə başladım. Öz-özümə dedim ki, bundan Sibir qoxusu gəlir. Mənim oğlum Nikolay Osipic elə o saat bu bicliyi başa düşdü...
– Görünür, o general istiqraz üçün əlverişli yer tapıbmiş; aksiyalar da öz qaydası ilə üstəlik gedəcəkmış.

– O elə bundan söhbət açmışdı, ancaq dolaşdırıb qatmaqarışıq saldı. Bilirsənmi, indi çox avara adamlar əmələ gəlib! Ora-bura çovuyurlar, cürbəcür şeylər təklif eləyirlər. Bu günlərdə Tomilin deyilən Prokofi İvanic yanıma gəlmişdi, buranın mülkədarlarından, daş kömür təklif eləyirdi, guya onun mülkündə hədsiz-hesabsız daş kömürü var. Cənab mülkədarlar, siz yamanca xoşbəxtsiniz! Heç gözləmədiyiniz yerdə bir də görürsən ki, sizdə bir şey tapıldı! Sizin işiniz lap bitmişdi, birdən meşəyə müştəri çıxdı! Meşə kəsilib qurtardı, sonra daş kömür ortaya çıxdı. Hələ sən bir gözlə ki, qızıl da tapılacaq, vallah!
– Siz ki, bütün torpaqları alırsınız, onda bunlar hamısı sizin olacaq: kömür də, qızıl da! Yaxşı, ailə cəhətdən necəsiniz?
– Pis deyilik. Arvadım, Allaha şükür, elə kökəlib ki, heç qapıdan girmir. Proferans oynamağı öyrənib! Mən onun üçün kompaniya da düzəltdim, qoy rahat olsun, danıxmasın; biri kapitandır, keçmişdə həkim olan biri də var, odur, bir də Qlafirin Nikolay Petroviçdir.
– O dvoryanlar başçısı?
– Dvoryanlar başçısı idi; indi o da, başqaları kimi bir Allaha ümid bağlayır, bir də daş kömürünə... Əvvəllər nə qədər amansız idisə, indi bir o qədər mülayimdir. Günorta naharından sonra yığılıb proferansa başlayırlar. Anna İvanovnanı xırda-xırda udurlar. Bundan mənə də ziyan gəlmir, onlar süd pulu olur. Anna İvanovnanın da kefi açılır!
– Bəs uşaqlar?
– Böyük oğlum Nikolay zirəkdir, iş bacarandır. Hər şeyi başa düşür. İndi S-ə taxıl almağa gedib, – buradan qırx verst uzaqdadır. Bu saat gərək gəlsin, gözləyirəm. Bu il biz burada taxıl almırıq. Dəmiryolu çəkildiyindən taxıl almağa çox adam gəlir; Moskvadan alıcılar göndərilər, qiyməti qaldırırlar. Amma içərilərdə belə deyil. O ki qaldı kiçik oğlum Yakov Osipic, o bir az fərsizdir. Elə olur ki, onu lap bir il gözümdən uzağa qoymuram, hərdən də özümdən rədd eləyirəm gədir.
– Hayıf!
– Sözümə baxmır! Mən onu, sözümdən çıxdığıma görə dama da saldırdım, yenə ağla gəlmədi. İndi Astafya Astaficın nəzarəti altında işə qoymuşam. Astafya Astafic ingilidir, fabriki idarə eləyir. Mənim ona yazdığım gəlir, ancaq ayrı əlac yoxdur! Yəqin ki, onun arvadı, uşaqları olmasaydı, çoxdan soldathğa vermişdim!

– Özü də evlidir?

– Evlidir; dörd uşağı var. Onun arvadı, Allah işinə varsın, yaxşı arvadır! Çox xoşuma gəlir! Həm üzüyoladır, həm də evə çox can yandırır; bir sözlə, ata-ana üçün daha bundan yaxşı gəlin ola bilməz! Hamısı da mənimlə bir yerdə yaşayır, hamısını öz yanımda saxlayıram. Yakov Osipuç mənimlə yola getməsə də, neynim axı övladdır, ürəyim yanır. Özümünküdür! Mənim belimdən gəlib! Bir özüün fikirləş də!

– Nə deyim axı! Deməli, sizin elə ikicə oğlunuz var?

– Oğlum ikidir. Qızımı da polkovnikə ərə vermişəm. Yaxşı adamdır, xalis kişidir. Özü də içib-eləmir, ancaq günorta yeməyindən qabaq bircə qədəh içir. O da pul yığandır. Yaxşı yaşayırlar; pulları da var.

– Gəlsin pulları da olmasın! Yəqin qızınıza bolluca cehiz vermişiniz!

– Yox, belə məsələlərdə mən çox ehtiyatlı oluram. Uşaqlarımı istəməyinə istəyirəm, ancaq erköyün öyrətmirəm, Allah eləməsin! Pulu olmayanda tez-tez bizim yanımıza gəlir, əlinə ki pul verdin, daha heç üzünü görmürsən! E-eh! Cənab, biz hamımız insanıq, adamıq. Hamımızın puldan xoşumuz gəlir! Ölməyə gələndə nəyim varsa, hamısını onların arasında bölüşdürəcəyəm, özümle heç bir şey aparmayacağam. Ailə barəsində belə söhbət açmaqda fikrin nədir? Yoxsa özün evlənmək istəyirsən?

– Evlənmək nədir! Öz başımı güclə saxlayıram, hələ gəlim bir evlənim də...

– Cənab, sən nahaq yerə belə danışsan, belə danışmaq günahdır! Adam ailə ilə yaşamalıdır, ya ailesiz? İndi sən mənə lap hansı bir padşah qızını verirsen ver, mən onu heç mənim Anna İvanovnamla dəyişərəmmi! Allah eləməsin! Adam ailəyə gələndə, deyirsən lap cənnətə gəlir! Vallah! Xoş güzəran, dinclik, hər şey öz yerində – xaliscə cənnətdir!

Osip İvanuç əsnəyərək ağzını xaçladı. Görünür, söhbət qurtarmışdı. Mən ayağa qalxdım, xudahafizləşib getmək istədim, amma qonaqpərust ev sahibi mənim sözümə qulaq asmaq istəmədi, dedi ki, çörək yeməyincə səni buraxan deyiləm! Elə bu zaman artırmaya yaxınlaşan bir ekipajın səsi eşidildi.

Osip İvanuç pəncərəyə yaxınlaşıb dedi:

– Budur, Nikolay Osipuç da gəldi! Özüdür ki, var! Tanış olarsınız. O, ticarət məktəbində oxumasa da, hər şeydən başı çıxır. Kim bilir, bəlkə Çemezovo kəndinin yanından keçib gəlmişdir.

Bir azdan sonra otağa orta yaşlı bir adam girdi: o eynən iyirmi il bundan qabaq gördüyüm Osip İvanuç oxşayırdı. Onda Osip İvanuç xırda alverçi idi. Onun da mehriban, mavi gözləri, dodaqlarında xoş təbəssüm, şabalıd rəngli və azca ağarmış qıvrım saçı vardı. Yalnız fərqli burasında idi ki, o zaman Osip İvanuç çuxa geyərdi, Nikolay Osipuç pəncək geyir. Nikolay Osipuç otağa girən kimi əvvəl dua elədi, sonra gəlib atasının əlini öpdü. Osip İvanuç bizi bir-birimizlə tanış elədi.

– Nə var, nə yox, alverin necə oldu?

– Dədə, lap yaxşı taxıl almışam. Ancaq S-də bir az ləngidim, iş düz gətirmədi. R-ə getdim, ordan aldım.

– Nə olmuşdu? Yoxsa Çikunov tacirlərinin adamları gəlmişdi?

– Yox. Allaha çox şükür ki, oraya bizdən başqa hələ heç kəs gəlmir. Mujiklər şiltaq eləməyə başlamışdılar. Mən onlara əsil qiyməti verirdim – puduna üç abbası! Onlar razı olmurdu, deyirdilər ki, “İndi belə qiymət yoxdur, bu ucuzluğunda taxıl adamın heç yuxusuna da girməz!”

– Adamın yuxusuna yaxşı qiymətlər girir! Satmadılar?

– Yox. Hamı taxılını R-ə apardı. Gördülər ki, orada taxıl alan yənə də bizik. Ancaq bu dəfə mən onlardan taxılın pudunu əllicə qəpiyə aldım.

– Ay eləmişən ha! Onlara elə bu yaxşıdır! Qoy ibrət olsun, bir də belə şey eləməsinlər. Həm taxılın hər pudunu iki şahı aşağı satıblar, həm də nahaq yerə otuz verst yol gediblər. Bundan sonra hər neçəyə istəyəcəksən, verəcəklər. Ancaq bizim yerlərdə hələ indiyə kimi belə əhvalat olmayıb, bu təzə məsələdir! Bir görürsənmi, üsyan qaldırıblar! Bunun üstündə indi bilirsənmi adamın başına nə oyun açarlar? Niyə gedib yavaşca polis müdirinə demədin?

– Eybi yoxdur, dədə, hələ ki, özümüz bunun öhdəsindən gəlirik...

– Yaxşı da. Bir də ki, burada bizdən başqa elə abırlı bir alıcı yoxdur. Bizi qorxutmaq fikrinə düşüblər!.. Yox, əzizim, onlar hələ o yaşa çatmayıblar. Üsyan eləməyə icazə verilmir!

– Dədə, lap əməlli-başlı üsyan idi, hamısı bir-birinin sözünü deyib durmuşdu! Deyirdilər ki, siz bütün qezanın qanını sorursunuz! Bu lap gülməlidir.

– Əvvəllər heç üsyan olmazdı, indi görürsənmi, üsyana başlayıblar. Mən sözə qarışdım:

– Osip İvaniç, bunun axı nəyi üsyandır?

– Səncə, ağa, bu üsyan deyil? Taxılı mən niyə alıram? Bu qədər şeyi mən özüm yeyəcəyəm? Ya anbara doldurub çürüdəcəyəm? Yox, cənab, mən bu taxılı hökumətə verəcəyəm. Hökumətə! Mən ordunu, cənab, ərzaqla təmin edərim! O dələduz mujiklərin üzündən mən ordunu çörəksiz qoyacağam? Ordu acından ölsün! Sənin fikrinə, mujiklərin bu hərəkəti üsyan deyil?

İndi Osip İvaniç açıq-açıqına və həyasızcasına mənə “sən” deyirdi. O elə acıqlanmışdı ki, hətta həmişəki sakitliyini və mülayimliyini də itirmişdi. Boynuma alıram ki, mən də ona etiraz elə bilmədim. Taxılı əsil qiymətinə satmaq istəməyən mujiklərin üzündən ordunun ərzaqsız qala bilməsi fikri elə qəti deyilmişdi, həm də bu fikirdə dövrün əhvali-ruhiyyəsi elə dolğun ifadə edilmişdi ki, mən özüm də qorxdum: niyə axı bu fikir mənim ağıma gəlməmişdi? Əlbəttə, mən başa düşdüm ki, belə əsaslı bir fikrə etiraz eləmək olmaz. Eyni zamanda, bir şeyi də düşünürdüm, birdən Osip İvaniç mənim bu zəifcə ifadə olunan fikrimə əsaslanaraq, məsələni “yanlış izah etməkdə”, ya da “zərərli fikir yaymaqda” məndən şübhələndi, onda nə ola bilər? Məsələni, belə bir şey götürək: ordu üçün taxılı tədarük etməyi boynuna götürən bu adam işin öhdəsindən gələ bilməsə, hərbi idarə onun qoyduğu girov haqqında tədbir görə bilər, o da birdən durub deyər ki, bu işə müqəssir odur (yəni mənəm), o adam ordunu və donanmanı inkar edir, hökumətin bünövrəsini sarsıdır, səlahiyyətli şəxsləri nüfuzdan salır!.. Belə şeylər az olmuşmu?! Fəhlələr, zəhmət haqları artırılmayınca işləməyəcəklərini söyləyənlər fabrik sahibləri onları üsyan etməkdə təqsirləndirmirdilərmi?.. Buna görə də mən vətəndaşlıq mərdliyinə əl atmalı oldum, belə hallarda, bu adamın dadına yetir. Çığıraraq dedim:

– Bəli, ordu... əlbəttə! Ordu! Təsəvvür edin ki, bu mənim heç ağıma gəlmirdi!

– Amma mən gecə-gündüz bu barədə fikirləşirəm! Bu məsələ üstündə nə qədər narahat olduğumu birçə mənim baş qoyduğum balıq bilir!.. Onlara elə bu yaxşıdır! Xristian qiyməti verilib – istəməyiblər, gələcəyinə özləri yalvarıb əlli qəpiyə verəcəklər. – Dönüb oğlundan soruşdu. – Ayrı təzə nə xəbər var?

– Kandaurovkalı mülkədarı az qala tutub aparmışdılar.

– Necə aparmışdılar? Nəyin üstündə?

– Məlum deyil. Nəyin üstündə – bunu da heç kəs bilmir. Belə deyirdilər ki, guya cənab polis müdiri ondan yazıb. Guya o heç kəslə tanışlıq eləmir, kitab oxuyur, axşamlar evdə oturur...

– Bəlkə ayrı bir təqsiri də var?

– Ayrı bir təqsiri yoxdur. Deyirlər ki, polis müdiri ondan belə yazıb: yazıb ki, ayrı bir təqsiri yoxdur, amma ki, o heç kəslə tanışlıq eləmir, kitab oxuyur... Hamı gözləyirdi ki, onu tutub aparacaqlar. Ancaq yuxarıdan cavab gəlib ki, təqsiri olana kimi gözləyin. Mülkədar özü də başa düşüb ki, indi polis müdiri ilə zarafat eləmək olmaz, maşına minib, birbaşa Peterburqa gedib!

– Bəli, indi kitab oxumaq məsələsi çox ciddi məsələ olub. Araçaxır məsələsində sərbəstlikdir, amma kitab oxumaq məsələsi çox ciddi bir məsələdir... Hər şeyi başa düşmək istəyirlər...

Mən maraqlanaraq soruşdum:

– Yoxsa burada bir şey olub-eləmişdi? Bir narahatlıq-filan?

– Hərzə-hərzə danışanlar az olmayıb!

– Bəs axı indicə özünüz dediniz ki, kandaurlu mülkədarın heç bir təqsiri olmayıb!..

– Kim bilir olub-olmayıb! Bəlkə o özündən inqilab buraxmış... Başqa adamlar kimi yaşamırmış, heç kəslə duz-çörək kəsmirmiş, tanışlıq eləmirmiş! Kim bilir onun fikrində nələr varmış!..

– Osip İvaniç, iltifat buyurun! Belə düşünəlsə, onda demək olar ki, kandaurlu mülkədar da elə yaxşı eyləyib Peterburqa qaçıb... Biri qaçar, o birisi qaçar...

– Kim qaçmaq istəyirsə, qoy qaçsın – heç kəs onları tutub saxlamır! Onlar qaçsa da, şükür Allaha, burada qalan camaat çoxdur.

Osip İvaniç bunu deyib, özünü divanın arxasına verdi, qıçını qıçının üstünə qoyub, sol əlini geri atdı, sağ əlinin barmaqlarını divanın qoltuğuna vurmağa başladı. Görünür, o bizə öyüd-nəsihət vermək istəyirdi, ancaq bu şərtlə ki, o, boşboğazlıq eləyəcək, ağına gələn cəfəngiyyəti söyləyəcək, biz də sakitcə oturub qulaq asacaqdıq, ondan ağıl öyrənəcəkdik...

Nəhayət, o özünü tox tutub dedi:

– Biz burada sakitcə yaşayırıq, bütün nemətlərdən istifadə edirik, hər kəs öz işi ilə məşğuldur. Məsələni, mən alver eləyirəm;

bəzilərinin əlində sənəti var, bəziləri də torpaqla dolanır. Allah kimin qismətinə nə yazıbsa, hər kəs onunla başını girleyir. Kitab oxumaq bizim işimiz deyil.

Osip İvanıç bir anlığa susub bizi gözəndən keçirdi. Mən büzüşüb oturmuşdum, elə bil ki, müqəssir olduğumu anlayırdım. Nikolay Osipiç atasına baxır, az qalırdı onu gözələri ilə yesin. Görünür, bu məftunluq Derunovu daha da həvəsləndirirdi. Osip İvanıç əllərini qarnının üstünə qoyaraq, baş barmaqlarını bir-birinin ətrafında hərəyə-hərəyə dərin fikrə dalmışdı.

– Əsas məsələ burasındadır ki, faydasız yerə kitab oxumaq adamın zəhnini korlaya da bilər. Adam bir gün kitab oxuyur, iki gün oxuyur, bir də görürsən ki, arabir fikirləşməyə başlayır... Ağına cürbəcür şeylər gəlir; elə şeylər ki, bu heç meydanda yoxdur, bu barədə heç danışmaq olmaz! İşdən uzaq düşür, özündən böyüklərə hörmət eləməyi yadından çıxarır, hərzə-hərzə danışmağa başlayır. Elə bu zaman da Allahın bu günahkar bəndəsini qamarlayıb məşər ayağına çəkirlər. Niyə axı belə iş tutursan? Özünü yaxşı apar, ara qarışdırma, başqalarını ruhdan salma. Cənab, sənçə belə deyilmi?

– “Məncə” axı nə ola bilər? Məndən soruşmayacaqlar ki!

– Bax, bunu sən doğru dedin! Bəli, səndən soruşmayacaqlar, bu düzdür. Nə səndən soruşacaqlar, nə məndən, özləri necə lazımsa, elə də eləyəcəklər! Səndən niyə soruşmayacaqlar – bunun səbəbini bilmək istərsənmi? Ona görə soruşmayacaqlar ki, ağa, adamın qulaqları uzanıb başından yuxarı qalxmaz, əgər işdi, qalxs da, onu bir balaca kəsmək olar!

Baxdım ki, Derunovun söhbəti cansıxıcı, həm də təhlükəli bir şəkil almağa başlayır, bu məni bərk təşvişə saldı. O öz fikirlərini dumanlı bir şəkildə söyləsə də, aydın görünürdü ki, bunlar hamısı mənə aiddir. Mujiklərin təklif edilən qiymətə öz taxıllarını satmamasını, bunun üsyankarlıq hesab edilməsinin doğruluğu barəsində mənim qorxa-qorxa söylədiyim fikir nə qədər zəif ifadə oluns da, görünür, bu özü qoca Derunovun sakitliyini pozmuşdu. Deməli, onda, zaman keçdikcə, həmişə müvəffəqiyyət əldə etdiyindən, sakitlikdən başqa ayrı bir xasiyyət də əmələ gəlmişdi: onun sözünün qabağında söz demək, ona etiraz etmək olmazdı! Mən hər dəqiqə gözəliyirdim ki, o kinayə və eyhamlardan əl çəkib, məni doğrudan-doğruya müqəssir etməyə başlayacaq, mən belə bir sual qarşısında

qalacağam, bizə ordu lazımdır, ya yox? Mən ha desəm ki, bu barədə heç sorğu-sual ola bilməz, o mənim verdiyim cavabı heç başa düşmək istəməyəcək, hətta ona heç qulaq asmayacaq, yaxamdan əl çəkməyəcək, təkidlə deyəcək ki: “Sən gəl, sözü o yan-bu yana atma, düzünü de: bizə ordu lazımdır, ya yox?” Mən də axırda bağıra-bağıra, lap ürəkdən desəm “bəli, lazımdır” və sözümün səmimi olduğunu sübut etməkdən ötrü Şampan şerabı tələb edib ordu və donanmanın inkişaf etməsi üçün qədoh qaldırsam da, ancaq istehza dolu təriflərə layiq görülecəyəm; bu təriflər də: “Bəli, dost, sən zirik oğlansanmış!”, ya da “Pişik bilir ki, kimin etini yeyib!” və bu kimi sözlərdən ibarət olacaqdır.

Buna görə, daha artıq fəlakətə düşməmək üçün, əmələ gələn fasilədən istifadə edib, söhbəti dəyişdim. Nikolay Osipiçə dedim:

– Siz çoxdan Çemezovoda olmusunuz?

– Elə bu gün oradan keçirdim. Qoca Lukyanıç da sizi aparmağa gəlib. O mənim ardımca gəlirdi. Atlara yem vermək üçün mehmanxanaya düşüb.

– Lap yaxşı! Onda mən gedim.

Osip İvanıç məni saxladı:

– Dayan! Dayan! Torpaq məsələsi bəs nə oldu? Beş mini alırsan, ya yox? – Sonra oğluna dönərək əlavə etdi. – Bu ağanın torpağını almaq istəyirəm, özünə də beş min verirəm.

Nikolay Osipiç təəccüblə dedi:

– Beş min?

– Çox verirəm! Özüm də bilərəm ki, çox verirəm. Neynim! Atanasının xatiri üçün ağaya bu işdə kömək eləmək istəyirəm, hələ mən kiçik adam olanda onlardan çox hörmət görmüşəm!

Nikolay Osipiç sanki lap qorxa-qorxa dedi:

– Alın beş mini! Bundan yaxşı qiymət ola bilməz! Belə qiymətdən beşəlli yapışmaq lazımdır!

– Mən də elə bunu deyirəm, ancaq ağa özünü naza qoyub.

– Naza qoymamışam, gedib özüm torpağa baxmaq istəyirəm. Elə bilərəm ki, mənim buna ixtiyarım var...

– Sənin ixtiyarın olub-olmamasından danışan yoxdur! Get bax; ləzzət al! Əsil məsələ burasındadır ki, sənin torpağın heç kəsə lazım deyil, deməli ki, gedib ona baxsan da, baxmasan da bundan o yaxşılaşmayacaq. İkinci məsələ də burasındadır ki, pul stolumun

gözündədir, hazırca durub. Heç Çemezovoya da getməyin lazım deyil. Al pulunu, qoy cibinə, başağrısız-filansız qayıt get Piterə!

Lakin mən yerimdən qalxıb xudahafizləşməyə başladım.

– Deməli ki, sən mənim çörəyimi də yemek istəmirsən! Ağa, mən bunu səndən gözləmədim! Amma sənin ata-anan necə yaxşı adamlardı!

Osip İvaniç da divandan qalxdı, qonaqpərvərliyin bütün qaydalarına riayət edərək mənim əlimi iki əli ilə bərk-bərk sıxdı. Eyni zamanda kədərləmi, ya məzəmmətləmi başını bulayır, bununla da sanki deyirdi: elə ata-anadan gör necə övlad olub!

Osip İvaniç səsinə xüsusi bir sadəlik və mehribanlıq verməyə çalışaraq dedi:

– Kitab oxumaq barəsində danışdıqlarımla, yoxsa sənın qəlbinə toxundum? Bilirsənmi, biz qocalarda belə bir adət var, həmişə biz adamların başını sığallamırıq, bəzən bunun əksini eləmək fikrinə də düşürük. Acıqlanma!

– Bu nə sözdür! Mənim heç fikrimə də gəlmir ki, sizin sözləriniz mənə aid olsun!

– Sənə aid oldu, olmadı, sən də bunları yaxşı yadımda saxla! Qocalardan üz döndərmə! Əgər onlar sənın qeydinə qalıb, sənə öyüd-nəsihət verirsə, bundan sənə zərər qədər də ziyan gəlməz. Kandaurovlu mülkədar sənın mülkündən çox uzaqda yaşamırdı... Gördün nə oldu də?!

Derunov belə hallarda lazım olan bütün ədəb qaydalarına riayət etsə də, biz çox soyuqluqla xudahafizləşib ayrıldıq. O mənim əllərimi sıxır, eyni zamanda, bütün bədənini geriye verərək gözümlənin içinə baxırdı, sanki mənə baxmaqdan doymurdu. Məni artırmaya qədər ötürərək dedi:

– Çemezovodan qayıdanda bizə gəl. Torpaq məsələsini kəndlilərlə yola qoya bilməsən elə birçə kəlmə söyləsən kifayətdir: “Derunov alar!” Ancaq onda beş min verməyəcəyəm! Belədir, dost! Birinci təklifə razı olmadın, ikinci təklifə bu qədər verməyəcəyəm!

* * *

Lukyanıç məni biratlı ekipajla aparmağa gəlmişdi. Soruşdum ki, niyə biratlı ekipajla gəldin, bundan böyük ekipaj yox idimi? Qoca mənə belə cavab verdi:

– Ekipaj çoxdur, ancaq onlardan heç biri işə yaramır, sınıb dağılıb, at da birçə dənə qalıb, yerdə qalamı qırılıb batıb, ya da heç işə yaramır.

Mən ah çəkib dedim:

– Deyəsən, qardaş, orada yaxşı bir şey qalmayıb!

– Nə yaxşı şey! Yaxşı şey vardı, ağa, hamısı tərg olub getdi. İndi özünüz baxıb görürsünüz.

Çemezovonun tarixi başdan-başa Lukyanıçın şəxsiyyətində təcəssüm edirdi. Xoşbəxt mülkədarlıq günlərində Lukyanıç həmin mülkü mühafizə edərdi; indi də həmin yeri qoruyur. Ancaq o mülk, Lukyanıçın dediyinə görə, indi elə bir hala düşmüşdür ki, “hara tüpürsən, gedib boş yerə düşür”. Neçə dəfə o mənə kağız göndərüb, ata yurdunun dağıldığını yazmışdı. Lakin bu məsələyə mənim laqeyd baxdığımı yaqın etdikdən sonra daha kağız yazmadı. O, əvvəlki nöker və qaravaşlardan sağ qalan bir neçə qoca və qarı ilə mülkədar evinin zirzəmisində yaşayırdı, özü də ot yerindən yığılan gəlirdən aldığı çox az pulla dolanırdı. Bütün mülkün yavaş-yavaş dağıldığını görüb, mənim belə ağılsız hərəkətimdən narazı olduğunu da gizlətmirdi. Oranjereya uçmuşdu, örtülü damdakı ağacları don vurmuşdu, bağı ot-alaq basmışdı, mal-qara tələf olmuşdu, atlar qocalıb ölmüşdü. Otaqlardan əvvəl birinin tavanı, sonra da o birinin tavanı uçmuşdu... Quşlar və dolu pəncərə şüşələrini qırıb tökmüşdü, taxtapuşun dəmiri paslanıb çürümüşdü, su verirdi. Uzun zaman taxtapuşun dəlik-deşiyini tutub düzəltmişdilər; lakin sonra hər yerindən su axmış, evin ora-burası uçulub tökülmüşdür. Qocalar da çəkilen zəhmətin faydasız olduğunu görüb, yaşadıkları zirzəminin qeydinə qalmağa başlamışlar, onu uçub-dağılmaqdan qorumuşlar. İndi mən gedib belə bir mənərə ilə qarşılaşacaqdım. Xüsusilə son zamanda məni “hər necə olsa, bu məsələni bitirmək lazımdır” kimi zəhlətökən bir fikir təqib etməsəydi, mən heç də bu yerə gəlib belə bir mənərəni görmək istəməzdim...

Bəli, indi mən “bu məsələni bitirmək” üçün gedirdim. İş nədən başlamaq və necə başlamaq lazımdı – bunu heç özüm də yaxşı bilmirdim. Ancaq bir şeyi lap yoqın bilirdim ki, hər nə yolla olur olsun, bu “məsələni bitirəcəyəm”, yeni Çemezovodan birdəfəlik yaxamı qurtarıb gedəcəyəm. Haraya olsa gedəcəyəm! Hər necə olsa gedəcəyəm! Mən yalnız bu məsələ ətrafında düşünürdüm. Derunovla görüşdükdən sonra bu fikir məndə daha da möhkəmləndi. Görünür, Lukyanıç da mənim fikrimi duymuşdu, çünki məni

görəndə bir anlığa sevinə də, belə pis niyyətdə olduğumu hiss edərək, birdən qaşqabağını tökmüşdü. O, qocalara xas olan ağırlıqla və tez-tez ah çəkərək, qıllı, axta yabını ikiçarxlı ekipaja qoşurdu. Bəlkə də bu zaman onun təsəvvüründə mülkədarlığın əvvəlki firavan həyatı ilə indiki miskinliyi daha aydın canlanırdı... Nə qədər ki, mən burada yox idim, o deyinə bilərdi, heyifsilənə bilərdi, hətta mülkədarların indiki vəziyyəti ilə keçmiş vəziyyətini müqayisə edə bilərdi, lakin işin əsil vəziyyəti haqqında onun aydın təsəvvürü yox idi. İndi “ağa” özü gəlmişdi, bu “ağa”nın da qulluğuna dörd kəhər at qoşulmuş, qozlasında da ipək köynəkli, qoçaq sürücü oturmuş bir ekipaj deyil, ikiçarxlı köhnə bir araba gətirilmişdi. Arabaya da qocalıqdan güclə ayaqlarını çəkən axsaq bir yabı qoşulmuşdur; arabanın sürücüsü də – saçı ağarmış, beli bükülmüş, cındır paltarlı qoca Lukyanıç idi! Lukyanıç birdən məsələni başa düşdü. “Ağa”, ikiçarxlı araba, tavansız ev, oranjereyasız malikanə, yollarını ala q basmış bağ bir daha bu qocanın təsəvvüründə aydıncanlandı; sonra da bir fikir qığılcım kimi parıldadı: “Bəli, məsələni bitirmək lazımdır!” Bu həmin fikir idi ki, mən ona daha mürəkkəb, daha iztirablı bir yolla gəlib çıxmışdım...

Biz büzüşərək birtəhər yan-yana oturub yola düşdük.

Çox getdik, lakin heç birimiz söhbətə başlamadıq. “Kandaurovkalı mülkədar” heç xəyalımdan çıxmırdı. “Az qala tutub aparmışdılar!” Bu cümlə Nikolay Osipicinin ağzından necə sadə, necə təbii bir şəkildə çıxmışdı! Bu sözdə nə qorxu, nə təəssüf, nə də heyrət vardı! Sanki söhbət, yolda az qala araba altında qalan bir donuz potasından gedirdi...

O mülkədarı nə üstə tutub aparacaqdılar? Hansı səbəbə görə? Nə olmuşdur ki? – Bu heç kəsə məlum deyildi! Məlum olan ancaq bu idi ki, o “heç kəsin evinə qonaq getmirdi”, “kitab oxuyurdu...”

Bəlkə də evdə təkbaşına oturub, heç bir şey eləməmiş? Bəlkə də “Xarici romanlar külliyyatı”nı oxuyurmuş? Yoxsa bu qəbahətdir? Yoxsa bu da elə şübhəli bir məşğuliyyətdir ki, evdə sakitcə oturub, buna da vaxt sərf etmək olmaz, gerek bunu da camaatın içində, hamının gözü qabağında edəsən?

Bu hansı qəlbşünasdır ki, “kandaurovlu mülkədarın” qəlbinə girməyi, onun gizli fikirlərini açmağı özünə borc bilmişdi? Əfsus ki, bu qəlbşünas, keçmişdə toyuq oğrusu olan, indi isə adamların etibarlı, ya etibarsız olduğunu təyin edən, bu sahədə mütəxəssis sayılan nahiyyə polis müdürüdür!

Biz paytaxtda yaşayanlar tez-tez şikayətlənirik, deyirik ki, bizi sıxışdırırlar, hüququmuzu əlimizdən alırlar... Amma siz kəndə gedin, orada nahiyyə polis müdürünün rəhbərliyi altında yaşayın, onda görürsünüz ki, kənddə nələr olur!..

Yuxarıdan rəis: “Günah işləməsi gözlənilsin!” sözlərini yazmasaydı, onda “kandaurovlu mülkədarın” halı necə olardı? Bu adamın taleyi yalnız qəlbşünas nahiyyə polis müdürindən asılı olsaydı, onun başına nələr gələrdi?!

Nahiyyə polis müdürü! Gözəl keçmişləri nəzərə alanda, gör bu adamın varlığında necə bir istihalə əmələ gəlmişdir!

Yadımdadır. Bəzən dədəm pəncərənin qabağında durub deyirdi: “Budur, əyyaş polis müdürünü gətirirlər!”

Nahiyyə polis müdürü mülkədarın yanına iş üçün gedəndə, onun ilk qarşılaşdığı söz bu idi: “Hə, əyyaş, görünür kəndlərə toyuq yığmağa gedirsən?” Yəni həmin polis müdürü körpülərin təmiri haqqında ağzını açıb birçə kəlmə söz deyəndə, dərhal ona belə cavab verərdilər: “Səndən başqa buralara heç kəs gəlib-gətmir; ay əyyaş, sənün üçün elə bu körpülər də yaxşıdır!” Xülasə, o, “əyyaş” və “toyuq oğrusu” sözündən başqa ayrı bir söz eşitməzdi!

Mən bilərəm ki, polis idarəsinin məmuru ilə belə rəftar etmək təqdirəlayiq bir şey deyil. Lakin burasını da etiraf etmək lazımdır ki, bu istihalə özü də həddindən artıq nəzərə çarpan bir istihalədir; əvvəllər “toyuq oğrusu” idi, sonra da birdən dönüb qəlbşünas oldu!

Keçmiş vaxtlarda deyirdilər ki, adamın gizli niyyətləri yalnız Allahın hökmündədir, çünki insanın ürəyindəki sirlərini bütünlüklə o görür... İndi bu məsələ o qədər sadələşmişdir ki, hətta nahiyyə polis müdürü heç çəkinmədən öz-özünə deyir: “Qoy mən də iyləyim görüm insan qəlbindən nə iyi gəlir!”. Başlayır iyləməyə.

Mən təkbaşına evdə oturub Pol-de-Koku¹ oxuyuram, nahiyyə polis müdürü də bu nəticəyə gəlir ki, mən “yanlış yollara” düşmüşəm! Bu fikrə də o, mən Pol-de-Koku oxuduğum üçün deyil (bu cəhətdən o elə savadlıdır ki, hətta Barkovu² da əzbərdən bilir!), təkliyi xoşladığım üçün düşür. O belə fikirləşir: “Başqaları bütən

¹ Pol-de-Kok Şarl (1794-1871) – əyləncəli, yüngül romanlar yazmış fransız yazıçısıdır.

² Barkov İ.S. (1732-1768) – ədəbsiz, əxlaqsız şeirləri ilə ad çıxartmışdır.

biabırçılıqları açıqda elədiyi halda, bu niyə təkbaşına evdə oturub?”. Məni güdməyə başlayır. Mən lakey Qrişkanı öz yanımda saxlayıram, onu özümə daş-divar kimi siper eləyirəm, deyirəm ki, polis müdiri onun arxasında məni görməz. Amma o, Qrişkanı yoldan çıxarır, ondan gizlincə soruşur ki, mən nə qayıtıram, nə ilə məşğul oluram, böyüklərə hörmət bəsləyirəmmi, inqilab eləmirəm ki, və sairə. Hətta mənim bir “günah iş” tutmağımı da gözləmir, Qrişkanın göstərişləri əsasında mənim qəlbimin gizli guşələrinə soxulur, işin mahiyyətinə varmadan, elə o saat, öz insafına görə, məni ya “cəmiyyətin sütunu və istinadgahı”, ya da “təhlükəli və dinc durmayan” bir adam dərəcəsinə qaldırır! Bunu da eləyən kimdir – əvvəllər toyuq oğrusu olan bir adam!..

Bütün əxlaq və siyasi elmlər akademiyasını öz şəxsiyyətində yerləşdirən bir toyuq oğrusu! Toyuq oğrusu olan bir qəlbşünas, toyuq oğrusu olan bir psixoloq, toyuq oğrusu olan bir siyasətfruş! Camaatın əqidəsinə qiymət verməyi öz üzərinə götürən, əlindəki qələm titrəmədən, soyuqqanlılıqla birinə etibarlı, o birisinə etibarsız adı verən bir toyuq oğrusu!

Doğrudanmı toyuq oğrularının bundan başqa bir işi yoxdur?

Görünür, burada bir anlaşılmazlıq var, bu anlaşılmazlığın da meydana gəlməsinə on çox T. polis rəisi müqəssirdir. O ixtiyarında olan bütün toyuq oğrularını yanına çağıraraq demişdir: “Siz nahiyyələrinizdə sakitlik olmasına mənim qarşımda cavab verirsiniz!” Lakin bunu söyləyərkən kitab oxumağın, başqasının evinə qonaq getməməyin, ümumiyyətlə, tənha həyat keçirməyin heç də “sakitlik” haqqındakı anlayışa zidd olmadığını izah etməmişdir.

Toyuq oğruları da dedi-qodulara əsaslanaraq, qrişkaların, proşkaların, vankaların köməyi ilə fəaliyyət göstərməyə başlayır. Onlar adi bir sakitlik deyil, hər tərəfi açıq bir bina içərisində yerləşən şəffaf bir sakitlik axtarırlar... Onlar hətta sakitliyin özündə də sakitliyin pozulduğunu, ya da pozulmağa qəsd edildiyini görürlər. Onlara heç bir şey lazım deyil: nə əkinçilik, nə sənaye, nə maarif! Yalnız sakitlik lazımdır! Camaatın toxluğu onlara o dərəcədə lazımdır ki, nə qədər bu toxluq sakitliyə səbəb olur.

Bu günlərdə şıq geyimli bir nahiyyə polis müdiri mənə belə dedi: “Əslinə qalanda, bizə nahiyyə polis müdiri deyil, nahiyyə polis rəisi

deməlidirlər, çünki biz, məsələn mən, bütün nahiyyəmə cavab verirəm: birisi etibardan bir balaca sakit oldu, ya da öz fikrində başayaq vurdu, gərək dərhal lazımı yerinə xəbər verəm!”

Mən bu polis müdirinə baxdım: onun sir-sifətindən, bütün hərəkətlərindən aydın görünürdü ki, xalis toyuq oğrusudur! Gözləri o yana-bu yana baxırdı, barmaqlarını aralamışdı, sanki toyuq tutmaq istəyirdi, burnu ilə də havanı iyləyirdi. Birçə öyündəki mundir çox qəşəngdi, ona çox yaraşırıdı! Əvvəlki toyuq oğrularının belə mundirləri olmazdı!

Həmin bu şıq mundirli polis müdiri mənim “gizli fikirlərim” haqqında düşünür, ona görə düşünür ki, mən onun nahiyyəsində yaşayıram, o da “bütün” nahiyyəyə cavab verir! O mənim qəlbimə soxulur, könlü istədiyi kimi orada ağnayır! Əvvəlləri o quberniya dəftərxanasında nəcis quyularını təmizləmək sahəsində işləyirdi, yəqin ki, orada psixologiyanın sirlərinə bələd olmuşdur.

Amma “Kandaurovkalı mülkədar” boş-bekar evdə oturmuşdu, elə bilirdi ki, bunun üstündə ona bir şey eləməyəcəklər. Heç elə də şey olar? Hələ o qoy Allaha şükür eləsin ki, rəis onun dadına yetdi, əmr etdi ki, “günah iş tutmasını gözləyin”, yoxsa çoxdan onun dərini boğazından çıxarmışdılar! Amma yenə də polis müdirinin əlindən yaxasını qurtara bilmədi. Peterburqa qaçmağa məcbur oldu. O elə zənn edirdi ki, bütün ömrünü Kandaurovkada, xalat və yumşaq çust içində keçirəcək, böyrünü yerə verib yatacaq, heç bir iş görməyəcək, amma o deyən olmadı! Pal-paltarını, çəkməsini geydi, papağını başına qoydu, heç özü də səbəbini bilmədən Peterburqa əkildi!

Gör nə amansız zəmanədir!

Bir də ki, tək elə nahiyyə polis müdiri deyil ki! Polis rəisi deyil ki! Bir Derunova bax! O, rəsmi bir adam deyil, heç bir yerdə qulluq eləmir, ona heç kəs heç bir şey tapşurmır, amma indi gəl sən onunla ürəkdən danış! Psixologiyadan onun zərrə qədər də başı çıxmır, amma lazım olsa, bir fəlsəfə doktoru kimi sən bütün qəlbini açıb tökər!

Bizim psixologiyamız sadədir! Ah, çox sadədir! Sən danışanda birçə söz özündən uydur, ya da gizlət; elə o saat bütün sirtin göz qabağında olacaq! Məsələn, dünən mən üsyan haqqında danışanda dedim ki, kəndliləri, öz taxıllarını üç abbasiya satmaq istəmədikləri üçün üsyançı adlandırmaq olmaz. Derunov bunun üstündə özündən səkkizcə söz artırmış olsaydı, yəni desəydi ki, bu zaman o, heç ordu

lazım deyil, dedi – mənim işim bitəcəkdi! Bilirəm, hətta bunun da üstündə məni öldürməzdilər; bunu da bilirəm ki, bundan sonra mən daha nə Navoznayada, nə Solomennayada yaşaya bilməyəcəkdim! Gərək buradan əkiləydim! Birbaş Peterburqa qaçaydım ki, orada rəisin gözü qabağında öz günahsız canımı xilas edəydim!

Mən hətta Derunovların bu qədər təvazökar, təmkinli olmasına da təəccüb edirəm! Mən üsyan haqqında onlar kimi düşünseydim, bu fikrimi həyata keçirmək üçün əlimdə onlar kimi imkan olsaydı, mənə kobudluq edən, ya da xoşuma gəlməyən adamı yer üzündən yox edərdim! Elə bir ucdan yazardım: “bu zaman o heç ordu lazım deyil, dedi!” Yəqin ki, bundan ləzzət alardım...

Bu Derunovlar aləmi nə qərribə aləmdir! Hər şey bu aləmdə çalpaşmış düşmüş, dolaşmış, tapdalanıb əzilmiş, hər cür ziddiyyətli şeylərlə zibillənmişdir! Hər şey Çemezovodakı köhnə evin taxta döşəməsi kimi (elə ev ki, hətta burada siçan da yaşamaq istəmir!) laxlayır, uçub dağılır...

Məsələn, Osip İvanıçı cəmiyyətin sütunu adlandırmaq olarmı, buna onun haqqı varmı? Ya bəlkə o, bunun əksinə olaraq, xüsusiyyətçiliyi, ailəni, cəmiyyətin başqa əsaslarını amansızcasına və ədavətlə inkar edənlərdəndir? Lap mərc gələrdim ki, heç bir filosof bu suala az da olsa, mənfi cavab verə bilməz.

Osip İvanıçı bütün varlığı ilə belə əsasların qızgın və inadlı tərəfdarıdır – buna mən, əlbəttə, şübhə etmirəm. Bunu elə birçə onunla sübut etmək olar ki, o dövlətlidir (deməli, “xüsusiyyətçiliyə” hörmət bəsləyir), ailəsini ədəb-ərkanla saxlayır (deməli, “aile quruluşu”na da hörmət bəsləyir), “ali rəislərə” hörmət üçün “ictimai xeyriyyə işləri”nə ianələr verir (deməli, dövlət quruluşuna da hörmət bəsləyir). Lakin o özü bu əsaslara “tərəfdar” olduğunu başa düşürmü? Bəlkə bu məsələdə o ancaq qeyri-şüuri hərəkət edir? Onu “himayəçi”, “müdafiəçi” edən də budur? Onun idraki burada qətiyyəni iştirak etmir?

Bax, bu məsələni mən aydınlaşdırma bilmirəm!

Axı bayaq o özü təkəbbürlə deyirdi ki, “mən bütün mahalda öz torumu qurmuşam”. Deməli, o kimi isə bu tora salmaq istəyir! Lakin kimi? Özü kimi xüsusiyyətçilik əsaslarının tərəfdarı olanlarımı? Hər nə deyirsiniz deyir, burada şübhəli bir şey var!

Bayaq Nikolay Osipıçı kəndliləri necə məharətlə dövrələdiyindən, S-də və R-də öz torunu qurduğundan, mujikləri az qala taxıl-

larını lap havayıcı vermək dərəcəsinə gətirib çıxardığından danışanda, Osip İvanıçı ona açıqlandı mı? Dedimi ki, ay həyasız! Sən öz mahalının qədrini bildiyin kimi, mujiklər də öz mahalının qədrini bilir! Yox, demədi! Əksinə, öz oğlunu tərifiyə, mujikləri üsyançı adlandırdı, tətillin gətirdiyi ziyandan qışqıra-qışqıra, uzun-uzadı danışdı; görünür, o özü “tətillər” etdiyini heç təsəvvürünə gətirmirdi.

Elə mənim haqqında gedən söhbəti alağ. O mənim Çemezovodan heç bir mənfəət götürə bilməyəcəyimi sevinə-sevinə sübut etmək istəyirdi, deyirdi ki, sən birçə yolun varsa, o da Derunovu köməyə çağırmaq, məsələni onun istədiyi şəkildə həll etməkdir! Tutaq ki, o haqlıdır; belə hesab edək ki, mən doğrudan da torpaqdan “mənfəət götürməyi” bacarmıram, mənim qismətim Derunovun əlindədir, atalar demişkən, qismətdən qaçmaq olmaz. Lakin o, xüsusiyyətçiliyin həqiqi, şüurlü tərəfdarı olsaydı, onda mənimlə bu cür rəftar edərdimi? O gərək mənə təsəlli verəydi, yol göstərəydi, mənim təəddüdümü qaldıraydı, – o buna borclu deyildimi? O gərək mənə çox düzgün, ətraflı haqq-hesab verəydi, mənə heç bir şey gizlətməyər, hətta vəd edəydi ki, sonralar artıq gəlir də ala bilərsən, bu gəlir də mənim yox, sənə cibinə getməlidir – o buna borclu deyildimi?

Yox, nə deyirsiniz deyir, Derunov xüsusiyyətçilik nöqtəyindən “cəmiyyətin sütunu” deyil!

Bəs kim bilir, o ailə və dövlət məsələsində cəmiyyətin sütunudur mu? Bəlkə o dövlət məsələsində ancaq medal almağı nəzərdə tutur – belə medallarla indi onun döşü doludur! Bəlkə də ailə məsələsində...

Bu yerdə mənim düşüncələrim qırılır; arabada narahat otursam da, məni elə bərk yuxu tutur, elə şirin yatırım ki, hətta yuxu da görərdim.

Görürəm ki, guya nahiyyə polis müdiri bütün elmləri oxuyub bitirib, hətta Hettingen universitetində fəlsəfə doktoru diplomunu almışdır. Sınaqdan çıxmış bu psixoloq guya oturub bu sözləri yazır:

“Mənim nahiyyəmdə 1-ci gild taciri Osip İvanıçı Derunov adlı birisi meydana çıxıb. Bu adam xüsusiyyətçiliyə hörmət eləmir, tutduğu işləri də bu məsələ üçün təhlükəlidir. O süni yollarla bazarda taxılın qiymətini endirir, bununla da kəndliləri öz məhsullarını çox ucuz qiymətə satmağa məcbur edir, hətta bu günlərdə Çemezovo mülkədarına rast gəlmiş (adını da çəkdi), onu utanmadan və həyasızcasına öz mülkünü çox ucuz qiymətə satmağa məcbur etmişdir.

Buna görə də əlahəzrət rəisimiz xeyirxahlıq buyurub icazə versin ki, həmin Derunovu mənim təhthimayəmdə olan nahiyədən uzaqlaşdırım, onunla qanunla rəftar edim, onu daha uzaq və daha təhlükəsiz bir yerə göndərim”.

Araba berk silkələndiyi üçün yuxudan ayıldım. Lukyanıç mənə dedi:

– Ağa, yaxşıca yatmışdınız! Hələ yuxuda qışqırdınız da. Çığırılıb deyirdiniz ki, oğru! – sonra yenə yatırdınız.

Hiss etdim ki, indi söhbət başlayacaqdır. Lukyanıç səbirsizlikdən dayana bilmir, bir söz soruşmaq istəyir, ancaq işə necə başlamağı bilmir. Biz yenə də bir verst yolu dinməz–söyləməz getdik. Mən ara vermədən papiros çəkirdim. Lukyanıç da altdan–altdan mənə baxırdı.

Axırda soruşdu:

– İşi qurtarmaq üçün gəlmisiniz?

– Qurtarmaq lazımdır... Lukyanıç, axı hər şeyin bir sonu var!

– Bəli, elədir ki. – Lukyanıç atın cilovunu əsəbi halda dartdı –

Osip İvanıçın yanına getmişdiniz?

– Getmişdim.

– Deməli ki, alır?

– Beş min verirdi.

– Yekəqarın yaman biddir!

Susduq.

Lukyanıç yenə də sözə başladı:

– Bəli, indi çoxları belə deyir: onu görüm yox olsun!

Yenə susduq.

– Lukyanıç, nə eləyək axı?

– Mən də elə onu deyirəm: nə eləyək axı! Onu görüm yox olsun!

Yenə susduq.

– Keçmişdə adamlar öz yurdunda oturardı. İndi hamı cuhud kimi qaçıb dağılır.

– Sən bunu bil ki, mən burda heç bir şey eləyə bilmirəm.

– Atan–anan eləməyə bir şey tapardı. Sizə nə olub? Onu görüm yox olsun – vessalam!

– Elə bir sözü tutub durmusan! Sən de görüm axı, Derunovun verdiyi qiymət yaxşıdır, ya yox?

– Əgər verirsə, deməli ki, onun üçün yaxşıdır.

– Mənim üçün necə, yaxşıdır, ya yox?

– Sizin üçün də, əgər, deməli ki...

– Kəndlilərə satmaq yaxşı deyilmi?

– Nə olar, kəndlilərə də olar... Onlar da lap ürəkəndən...

– Derunov deyir ki, kəndlilər pulunu verə bilməz!

– Yekəqarın bilir ha!

Bu qayda ilə biz on beş dəqiqə də danışdıq, amma əsil mətləbə gəlib çıxa bilmədik. Lukyanıçın sözlərindən heç bir şey başa düşmək olmurdu. Soruşanda ki: “Derunovun verdiyi qiymət yaxşıdır, ya yox?”, deyirdi: “Əgər verirsə, məlum şeydir ki, yaxşıdır”. Ya: “Kəndlilərə torpağı satsam, pulu verərlərmi?”

“Əlbəttə verərlər, bəlkə də verə bilməzlər, əgər, deməli ki...”

– Mənə bax, sən axı nə danışsın?

– Nə danışsın? Məlum şeydir ki, biz quluq, danışığımız da qul danışığıdır...

– Mən səndən söz soruşuram, amma sən məni ya ələ salmışsan, ya da sözlərimə cavab vermək istəmirsən!

– Mən nə deyim ki... Bir halda ki, siz özünüz mətləbi açıb demirsiniz.

– Mən məsələni bitirmək istəyirəm! Başa düşdünmü, bitirmək istəyirəm!

– Bunun özünü də ağıllan eləmək lazımdır. Heç mülkünüzü gözünüzle görməmişiniz, amma başdan eləmək istəyirsiniz. Nə müjliklərlə danışmışsınız, nə də ki, necə torpağınız var – bilmirsiniz. Neçə ildir dözmüsünüz, indi ikicə dəqiqə də məsələni bitirmək istəyirsiniz!

Doğrudan da mən heç bir şey bilmirəm. Mənim necə torpağım var – nə onu bilirəm, nə də “öz işimi”. Çox qeribədir, bu fikir indiye kimi mənim ağılıma gəlməyib. Uzun illər boyu mənim fikrimdə ancaq bir şey olub: məsələni bitirmək! Uzun zaman eyni fikrin təzyiqi altında olmaq məni lap darıxdırdı, axırda bir gün səhərçağı vaqona minib birbaş T-ə gəldim. Lakin mənim heç xəyalıma da gəlmirdi ki, “məsələni bitirmək” çox mürəkkəb şeydir: gərək gedib özün baxasan, müştəri tapasan, danışasan, soruşasan, çənə döyəsen, sövdələşəsen, alıcı ilə əl-ələ tutasan və s. Sən demə, dünyada heç bir şey asanlıqla başa gəlmirmiş! Hətta mən, işi yüngülləşdirmək məqsədilə, məsələni özüm üçün ziyanlı bir şəkildə həll etmək istəsəm də, qarşıma hədsiz–hesabsız əngəllər çıxa bilər; elə olar ki, “məsələnin sonu” əvəzinə, “başlanğıcların” ən dəhşətliyi ilə üz-üzə gələ

bilərəm, bu da mənim bütün həyatımı zəhərləyə bilər. Bunu düşünürkən halım elə pis oldu ki, hətta fikrimə belə bir şey gəldi: “Bu işdən vaz keçsəm, yəni hər şeyi əvvəlki kimi alt – altda, üst – üstə qoyub geriye qayıtsam, yaxşı olmazmı?”

Axırda belə bir qərara gəldim: hələlik məsələnin “sonu” haqqında Lukyanıçın zəhləsini tökməyim. Derunovdan söhbət açdım.

– Osip İvaniç yamanca qabağa gedib!

– Ağı başındadır! Ona görə.

– Deyirlər ki, kəndliləri çox bərk sıxışdırır.

– Niyə sıxışdırır? İndi azadlıqdır!

– Səfeh! Azad adamı sıxışdırmaq olmaz?

– Varlandı, sonra da hər şeyi öz əlinə yığışdırdı. Hansı bazara gət-sən – hər yerdə onun adamlarını görə bilərsən. O nə desə – elə də olur!

– Onunku gətirdi! Dövlətlidir, hamı ona hörmət eləyir, ailəsində də xoşbəxtdir.

– İki ailəsində...

– Necə ki? Yoxsa kənarda da ailəsi var?

– Kənardayox, öz evində. O indi Anna İvanovnanı buraxıb oğlu Yaşenkanın arvadını əlindən alıb!

Etiraf edirəm ki, bu xəbər məni lap çaşdırdı. Necə?! Hər bayram günündə iki dəfə kilsəyə ibadətə gedən, “mən öz Anna İvanovnamı heç padşah qızı ilə də dəyişməyəm” deyən bu qoca, bu nurani qoca öz gəlini ilə yaşayır?!

– Lukyanıç, bəlkə yalan sözdür? Deyirlər axı onun oğlu Yaşenka özü fərsizdir.

– Bəli, içir!

– Görürsən ki!

– Elə bu biabırçılığa dözə bilmədiyini üçün də içməyə başladı!

Məsələ aydın oldu! Mən dözülməz bir ürək ağrısı ilə öz-özümə dedim: Derunov cəmiyyətin sütunu deyil! Derunov xüsusiyyətçilik məsələsində də cəmiyyətin sütunu deyil, çünki o yalnız öz xüsusi malını müqəddəs hesab edir. Derunov ailə məsələsində də cəmiyyətin sütunu deyil, çünki o öz gəlini ilə yaşayır. Nəhayət, Derunov dövlət məsələsində də cəmiyyətin sütunu ola bilməz, çünki o rus dövlətinin heç coğrafi sərhədini də bilmir...

Yaxşı, Osip İvaniç Derunov da cəmiyyətin sütunu olmayanda, bəs onda “cəmiyyətin sütunu” kimdir?

MESENAT¹ QARTAL

Şairlər öz şeirlərində qartaldan çox yazırlar, həmişə də onu tərifləyirlər. Yazırlar ki, qartalın duruşu elə gözəldir, heç vəsfə gəlməz, baxışları itidir, uçuşu əzəmətlidir. O başqa quşlar kimi uçmur, havada süzür, ya da qanadlarını çala-çala uçur, bir də ki, günəşə baxır, göy gurultusu ilə bəhsə girir, hətta bəziləri onu alicənab da göstərirlər. Belə ki, misal üçün, əgər qorodovoyu şeirdə mədh etmək istəyirlərsə, onu mütləq qartal oxşadırlar. Deyirlər ki, nişanı olan filan qorodovoy qartal kimi güddü, alıb yatdı, sorğu-sual elədi, sonra da bağışladı.

Mən özüm uzun zaman bu mədhiyələrə inanmışam. Düşünürdüm ki, doğrudan da gözəldir! Alıb yatdı... bağışladı. Bağışladı?! – Xüsusilə məni məftun edən bu idi. Kimi bağışladı? – Siçanı! Siçan nədir? Mən tənəffəs yüyürə-yüyürə dost şairlərdən birinin yanına getdim, qartalın yeni bir alicənablıq göstərdiyini ona danışdım. Dostum şair də yerindən qalxıb özünü çəkdi, bir az fısıldadı, sonra da şeir deməyə başladı.

Bir gün ağıma gözəl bir fikir gəldi: axı niyə görəsən qartal siçanı bağışladı? Siçan yoldan keçib öz işinə gedirdi, qartal onu görüb üstünə şığıdı, alıb yatdı, əzizlərdi və... bağışladı! Niyə o, siçanı “bağışladı”, siçan onu “bağışlamadı?”

Getdikcə məsələ böyüdü. Mən diqqətlə qulaq asmağa və baxmağa başladım. Gördüm ki, burada nə işə dolaşmaq düşüb. Birincisi budur ki, qartal siçanı heç də bağışlamaq üçün tutmur. İkincisi də, elə tutaq ki, qartal siçanı “bağışlamışdır”, onda qartalın siçanla heç maraqlanmaması daha yaxşı olardı. Üçüncüsü də, o, qartal da olsa, lap qartalbaşı da olsa, hər halda quşdur. O elə bir quşdur ki, onunla müqayisə edilən qorodovoyun da, ancaq bir anlaşılmazlıq nəticəsində xoşuna gələr.

İndi də mən qartallar haqqında belə düşünürəm: qartal elə qartaldır ki var, daha bunun heç o yan-bərisi yoxdur. Qartal yırtıcı, ətyeyən quşdur, lakin onların özlərinə haqq qazandıрмаğa əsasları var; çünki təbiət özü onları antivegetarian² yaratmışdır. Bir də ki,

¹ Himayədarlıq edən, yardım göstərən

² Ətyeyən

onlar güclüdür, uzaqgörəndir, cəldir, amansızdır, buna görə də bütün quşlar onları görəndə qaçıb gizlənməyə tələsirlər. Bu da şairlərin dediyi kimi, iftixar hissindən deyil, qorxudan olur. qartallar da həmişə başqa quşlardan uzaqda, əl çatmayan, ün yetməyən yerlərdə yaşayır, başqaları ilə duz-çörək kəsmirlər, ancaq quldurluqla məşğul olurlar, quldurluq eləməyəndə, boş vaxtlarında yatırlar.

Başqa quşlardan uzaqda yaşamaq bu qartalı lap tənəyə gətirmişdi. Bir gün o, diş qartalına dedi:

– İkilikdə üz-üzə oturub yaşamaq mənə darıxdırır, bütün günü günəşə baxa-baxa qalmış, bundan lap gicləmək olar...

Fikirleşməyə başladı. Fikirleşdikcə də onun xəyalına gəlirdi ki, qədim zamanda yaşayan mülkədarlar kimi yaşayıb ömür sürmək nə yaxşı olardı! Özünə nöker-naib yığardı, gözəl həyat sürərdi. Qarğalar ona xəbərçilik elərdi, tutuquşlar qabağında mayallaq aşardı, sağsağanlar aş bişirərdi, yapalaqlar, kor yapalaqlar, bayquşlar gecələr uçub keşiyini çəkərdi, çalağanlar, quzğunlar, qızılquşlar yem gətirərdi. O da ancaq yırtıcılıqla məşğul olardı. Qartal fikirleşdi, fikirleşdi, axırda qəti qərara gəldi.

Bir gün çalağanı, quzğunu, qızılquşu yanına çağırır dedi:

– Mənə nöker-naib düzəldin – qədim zamanda mülkədarlarda olan kimi. Onlar mənə əyləndirəcək, mən də onları qorxu altında saxlayacağam. Vəssalam!

Çalağan, quzğun, qızılquş əmrə qulaq asdı, hərəsi bir tərəfə uçub getdi. İşə yamanca girişdilər. Əvvəl bir sürü qarğa qovub gətirdilər. Gətirən kimi də adlarını can dəftərinə yazdılar, özlərinə də töycü kağızı verdilər. Qarğa çox törəyib-artan, hər şeyə razı olan quşdur. Xüsusilə ona görə yaxşı quşdur ki, “mujiklər” zümərəsinə çox məharətlə əvəz edə bilər. Burası da məlumdur ki, “mujiklər” hazır olandan sonra ancaq bir sıra xırda-xuruş iş qahr, bunu da düzəltməyə nə var! Düzəldilər də! Çəkçeki, qarabatdaq quşlarından orkestr düzəldilər, tutuquşlarını geyindirib-kecindirib təlxək elədilər, sağsağan da ki, yaxşı oğru olduğundan, xəzinənin açarını ona tapşır-dılar; yapalaqları, bayquşları məcbur elədilər ki, gecələri keşik çəksinlər. Xülasə, elə bir şey düzəldilər ki, hansı bir zadəgan olur olsun, buna baxıb heç xəcalət çəkməzdi. Hətta şanapipiyi də yaddan çıxarmadılar, – onu diş qartal üçün falçı qoydular, yetimləri üçün də tərbiyə evi tikdilər.

Lakin nöker-naib hələ işləri qaydaya salmamışdı ki, birdən nəyinsə çatışmadığını hiss etdilər. Bu nə ola bilərdi, bu barədə fikirleşdilər, çox fikirleşdilər, axırda tapdılar: hər yerdə nöker-naib arasında elm və incəsənət olmalıdır, amma qartalın nöker-naibi arasında nə elm var, nə də incəsənət...

Xüsusilə şaqraq quşu, ağacdələ, bir də bülbül bundan bərk incimişdi.

Şaqraq quşu çox diribaş şeydi, lap balaca vaxtından fit çalmağı öyrənmişdi. O əvvəl kantonistlər məktəbində təhsil almışdı, sonra alayda mirzəlik eləmişdi. Durğu işarələrini yerli-yerində qoymağı öyrəndikdən sonra, senzuradan icazəsiz, “Meşə xəbərləri” qəzetini nəşr etməyə başlamışdı. Ancaq nə qədər çalışdısa, şəraitə uya bilmirdi. Bəzən elə şeyə toxunurdu ki, ona heç toxunmaq olmazdı; bəzən də elə şeyə toxunmurdu ki, ona toxunmaq mümkündür, hətta lazımdı. Bunun da üstündə onu elə hey qapazlayırdılar! Axırda belə bir qərara gəldi: “Gedib qartalın nökerçilik eləyəcəyəm! Qoy o ömr eləsin, mən də hər səhər onu tərifləyərəm!”

Ağacdələ təvazökar alim idi, özü də çox tənha həyat keçirirdi. Heç kəsin yanına getmirdi: heç kəslə görüşmürdü (hətta bir çoxları elə zənn edirdi ki, o da, bütün ciddi alimlər kimi içki mübtəlasıdır), bütün günü şam ağacı budağında oturub dimdiyi ilə ağacı dəliirdi. Bu qayda ilə ağacı dələ-dələ bir qucaq tarixi tədqiqat materialı hazırlamışdı; bunlar da “Qulyabanıların şəcərəsi”, “İfritlərə getmişmi?”, “Küpegiren qarıları hansı cinslə can dəftərinə qeyd etməli?” və sairə əsərlərindən ibarətdi. Ancaq nə qədər çalışdısa, kitablarını çap eləyən bir nəşriyyat tapa bilmədi. Axırda belə bir fikrə gəldi: gedib qartalın nöker olub tarixnəvislik elərəm! Bəlkə o, qarğaların köməyi ilə mənim tədqiqat əsərlərimi çap elədi!

İndi gələk bülbülə! Bülbül öz həyatından şikayətlənə bilməzdi. O qədimdən bəri elə şirin-şirin oxuyardı ki, yalnız şumal şam ağacları deyil, qarşdakı Moskva tacirləri də ona diqqətlə qulaq asardı. Bütün dünya onu sevərdi; o, ağaca qonub şirin-şirin cəh-cəh vuranda, bütün dünya nəfəsini qısıb, onu sevä-sevä dinlərdi. Ancaq o yaman şəhvətpərəst və şöhrətpərəstdi. Meşədə sərbəst oxumaq, dərddi ürəklərə gözəl, ahəngdar səsi ilə təsəlli vermək ona azlıq edirdi... O elə güman edirdi ki, qartal onun boynundan qarışqa yumurtasından boyunbağı asacaq, döşünü canlı tarakanlarla bəzəyəcək, diş qartal da gecə, ay işığında onunla gizli görüş təyin edəcək...

Bir sözlə, şaqraq quşu, ağacdələnlər və bülbül qızılquşdan əl çək-mədilər, elə hey dedilər ki, get bizim fikrimizi qartala yetir!

Qızılquş da gedib elmin, incəsənətin mütləq lazım olduğunu qar-tala söylədi. Qartal əvvəl bunu başa düşmədi. Durub fırxırdı, cayan-qları ilə oynadı, gözləri də cilalanmış daş kimi gün işığında bərq vuraraq parıldadı. Hələ indiyə qədər o heç qəzet üzünü görməmişdi; nə ifritə ilə, nə küpəgirən qarı ilə maraqlanmışdı, bülbül haqqında da ancaq bir şey eşitmişdi; eşitmişdi ki, bu, balaca quşdur, bundan ötrü heç dimdiyi bulamağın mənası yoxdur...

Qızılquş soruşdu:

– Yəqin ki, Bonapartın¹ öldüyünü də bilmirsən, eləmi?

– Nə Bonapart?

– Bax, görürsənmi! Onu tanımaq pis olmazdı! Vaxt olar, bizə qonaq gələrlər, söhbət açılar, deyərlər ki, bu əhvalat Bonapartın vax-tında olmuşdur, sən də Bonapartın kim olduğunu bilmədiyən üçün gözlərini döyə-döyə oturacaqsan. Yaxşı deyil.

Bayquşu da şuraya çağırdılar, o da elmin, incəsənətin lazım oldu-ğunu təsdiq elədi; çünki elm və incəsənət olan yerdə qartallar üçün də xoş keçər, qıraqdan baxana da yaxşı görünər. Elm işıqdır, elm-sizlik qaranlıq. Yeyib yatmağı hamı bacarır, amma sən gəl “bir sürü qaz uçurdu” məsələsini həll elə, bu sənə zarafat gəlməsin! Ağillı mülkədarlar baxırdın ki, bir döyülmüşün əvəzinə iki döyülməmiş verərdilər, deməli, bunda bir xeyirləri varmış. Bir yalançı bülbülə bax, gör onda nə elm var: su dolu vedrəni apara bilir, bunun üçün də ona gör nə qədər pul verirlər!

– Mən qaranlıqda görə bilirəm, elə buna görə də mənə filosof deyirlər. Amma sən saatlarla göz qırpmadan günəşə baxırsan. İndi gör sənənin barəndə nə deyirlər: deyirlər ki, qartal diribaş olsa da, sarsaqdır.

Qartal fırxırdı:

– Yaxşı da, mən elmə etiraz eləmirəm.

Belə də elədilər. Ertəsi gün qartalın nöker-naibi içərisində “altun dövrü” başlandı. Sığırcınlar “Найки юношей питают...”² himnini

əzbərləyirdi, çəkçəki və qarabatdaq quşları orkestrdə çalmağı öyrənirdi, tutuquşlar özündən təzə oyunbazlıqlar uydururdu. Qarğaların boynuna “maarif” adı altında təzə vergi qoyuldu; qızıl-quş və çalağan balaları üçün kadet korpusları təşkil edildi; bayquş-lar, yapalaqlar, kor yapalaqlar üçün də siyans akademiyası¹ düzəldi; fürsət düşmüşkən qarğa balalarının da hərəsinə bir qəpiklik əlifba kitabı alındı. Ən axırda Vasili Kirilov Tretyakovski² adlı qoca bir sığırcını şair qoydular, özünə də əmr etdilər ki, elə günü sabah bülbüllə yarışa hazır ol.

Nəhayət, arzu edilən gün gəlib çatdı. Təzə yığılan quşları qartalın qabağına gətirdilər, özlərinə də əmr etdilər ki, di durmayın, öyünün.

Hamıdan çox şaqraq quşu müvəffəqiyyət qazandı. Təbrik əvə-zinə bir felyeton oxudu; bu, yüngül bir felyeton idi, hətta qartala elə gəldi ki, o da felyetonda yazılanları başa düşür. Şaqraq quşu deyirdi ki, dünyada keflə yaşamaq lazımdır. Qartal da onun sözünü təsdiq edib deyirdi: doğrudur! Şaqraq quşu deyirdi ki, tək mənəm xırda alverim yaxşı olsun, başqa heç şey vecimə deyil; qartal da onun sözünü təsdiq edib deyirdi: doğrudur! Şaqraq quşu deyirdi ki, nöke-rin dolanacağı ağanın dolanacağından yaxşıdır, ağanın zəhməti çoxdur, ağa nökerin dərini çəkir, amma nöker ağasının dərini çəkmir; qartal da onun sözünü təsdiq edib deyirdi: doğrudur! Şaq-raq quşu deyirdi ki, vicdanım olanda şalvarsız gəzirdim, indi zərre qədər də vicdanım qalmadığından iki şalvarı birdən geyinirəm; qartal da onun sözünü təsdiq edib deyirdi: doğrudur.

Axırda şaqraq quşu qartalın zəhləsini tökdü.

Qartal fırxırdı:

– O birisi başlasın!

Ağacdələnlər sözə başladı, dedi ki, qartalın şəcərəsi günəşdən gəlir, qartal da öz tərəfindən bunu təsdiq elədi; dedi ki, mən dedəmdən buna oxşar bir şey eşitmişəm. Ağacdələnlər deyirdi: “Günəşin üç övladı varmış, biri qızmış, ikisi oğlan. Qızın adı Köpək balığı imiş, oğlan-lardan da birinin adı Aslan, o birisinininki Qartalmış. Köpək balığı əxlaqsızmış, bunun üstündə atası onu dəniz girdabına atmış. Aslan

¹ Fransa imperatoru III Napoleon (1873-cü ildə ölmüşdür)

² Lomonosovun “Yelizaveta Petrovnanın taxta çıxması” münasibətilə yazılan qəsi-dəsindən

¹ Akademie des sciences – Elmlər Akademiyası

² Vasili Kiriloviç Tretyakovski (1703-1769) – ədəbiyyatşünas, şair, tərcüməçi (bir müddət saray şairi olmuşdur).

atasından üz çevirmiş, atası da onu səhralar padşahı etmiş. Amma Qartal atasına hörmət eləmiş, atası da buna görə onu özünə yaxın bir yerdə saxlamış: fəza ənginliyini onun ixtiyarına vermiş.

Ağacdələn öz tədqiqatının heç müqəddiməsini də qurtarmamışdı ki, qartal səbirsiz halda çığırdı:

– O birisi başlasın! O birisi!

İndi də bülbül oxudu; elə oxuyan kimi də biabır oldu. O, qulların sevincini tərənnüm edirdi; qullar eşidəndə ki, Allah onlara mülkədar göndərmişdir, buna çox–çox sevinmişlər. O, qartalların alicənablığını tərənnüm edirdi; qartallar qullara araq pulu verməkdə xəsislik göstərmir... Ancaq nə qədər çalışırdısa, tərənnümünü bütünlüklə gədəlik ahənginə uydura bilmirdi; könlündə yaşayan “sənət”ə hakim ola bilmirdi. O özü təpədən dırnağa kimi nöker idi, hətta boynundakı köhnə ağ qalstuk da haradansa tapmışdı, saçını da qıvrımlaşdırmışdı, lakin “sənət”i gədəlik çərçivəsində sıxılıb qala bilmirdi, elə həmişə bu çərçivədən kənara çıxmağa can atırdı. O nə qədər oxudusa, qartal heç bir şey anlaya bilmədi ki, bilmədi!

Axırda çığırib dedi:

– Bu səfəh nə mızıldayır? Tredyakovskini çağırın!

Vasili Kiriç da elə o saat hazır oldu. O da gədəlik mövzularına əl atdı, bunları da elə aydın şəkildə izah etdi ki, qartal ancaq: “Doğrudur! Doğrudur! Doğrudur!” – deyərək onun sözünü təsdiq etdi. Axırda Tredyakovskinin boynuna qarışqa yumurtasından bir boyunbağı asdı, amma bülbülə gözünü ağardıb çığırdı: “Aparın bu əclafı!”

Bununla da bülbülün şöhrətpərəstlik təşəbbüsünə son qoyuldu. Dərhal onu qəfəsə salıb, Zaryadyədə “Dostların ayrılması” aşxanasına satdılar, hələ indi də bülbül orada məst olmuş “axan ulduzlar”ın qəlbini şirin zəhərlə zəhərləyir.

Lakin maarif işləri yenə də tərk edilməmişdi. Çalağanların, şahinlərin uşaqları yenə də gimnaziyaya gedirdi; de siyans akademiyası lüğət nəşr etməyə başlamışdı: “A” hərfinin yarısına kimi öhdəsindən gəlmişdi; ağacdələn “Qulyabanıların tarixi” əsərinin XX cildini yazıb qurtarırdı. Lakin şaqraq quşu qaçıb gizlənmişdi, səsinə çıxartmırdı. Lap ilk gündən hiss etmişdi ki, tezliklə bu maarif hayküyü pis nəticə ilə qurtaracaq – görünür, buna möhkəm əsası vardı.

Məsələ burasındadır ki, maarif işlərinə rəhbərlik etməyi öz öhdələrinə götürən qızılquşla bayquş böyük bir səhv eləmişdi: onlar

qartalın özünə savad öyrətmək fikrinə düşmüşdülər. Ona sövtilə üsulla çox asan, çox maraqlı bir şəkildə əlifba öyrədirdilər; ancaq nə qədər çalışsalar da, bir ildən sonra o yenə də qol qoyanda “Qartal” yerinə “Kartar” yazırdı; buna görə, pul borc verən mötəbər quşlardan heç biri belə imza ilə veksəl qəbul etmirdi. Xüsusilə ən böyük səhv bunda oldu ki, nə bayquş, nə qızılquş başqa müəllimlər kimi, qartalı rahat qoymurdu: bayquş bb... zz... xx... deyə–deyə onun dalınca düşmüşdü, ondan əl çəkmirdi; qızılquş da hər dəqiqə onu başa salırdı ki, hesabın dörd əməliyyatını bilməyincə talan edilmiş qəniməti bölmək olmaz.

O, məzəmmətli bir ifadə ilə qartaldan soruşurdu:

– Tutaq ki, sən on qaz balası oğurlamısan, bundan ikisini məhəllə polis müdirinin mirzəsinə bağışlayırsan, birini də özün yeyirsən, yerdə neçəsi qalır?

Qartal məsələni həll edə bilməyərək susurdu; qızılquşa qarşı onun ürəyində kin oyanır və bu kin gün–gündən artırdı.

Əlaqələr gərginləşdi, fitnə–fəsad törədənələr bundan istifadə etməyə başladılar. Sui–qəsdin başında quzğun dururdu. O, şanapipiyi də tovlayıb öz tərəfinə çəkdi. Şanapipik diş qartal pıçıldaya–pıçıldaya deyirdi: “Onlar bizim vəlinəmötümüzü tənqə götürəcək, oxuda–oxuda onu əldən salacaqlar!” Diş qartal da erkək qartal: “Alim! Alim!” deyərək ələ salmağa başladı. Sonra da əlbir olub çalağanda “pis niyyətlər” əmələ gətirdilər.

Bir gün səhər tezdən qartal gözlerini təzəcə açmışdı ki, bayquş adəti üzrə, arxa tərəfdən gizlin–gizlin yaxınlaşıb, onun qulağına vv... zz... rrrr... hərflərini vızıldamağa başladı.

Qartal acıqlı–acıqlı dedi:

– Rədd ol, zəhlətökən!

– Zati–aliləri, buyurun təkrar edin: bb... kk... mm...

– Yenə də deyirəm: rədd ol!

– Pp... xx... şş...

Qartal bir anda bayquşa sarı döndü, onu parçalayıb iki yerə böldü.

Bir saatdan sonra qızılquş səhər ovundan qayıdıb gəldi, onun heç şeydən xəbəri yox idi.

Qartalə yaxınlaşıb dedi:

– Sənə belə bir məsələ verirəm: bu gecə iki pud ov əti qarət edilmişdir. Bunu düz iki yerə bölsək, yarısını sənə, yarısını da bütün nöker–naibə versək, onda sənənin payına nə düşər?

Qartal cavab verdi ki:

– Hamısı.

Qızılquş etiraz etdi:

– Sən söz danış, söz olsun! “Hamısı” sənə düşsəydi, mən bunu səndən heç soruşmazdım.

Qızılquş birinci dəfə deyildi ki, ona belə məsələlər verirdi; lakin bu dəfə onun ifadə tərzini qartala dözülməz bir şey kimi gördü. O “hamısı” dediyi halda nökrin nə ixtiyarı var idi ki, buna etiraz eləyib “yox” desin? Bunu düşünərkən qan başına vurdu. Məlumdur ki, qartalların qan başına vuranda onlar pədaqoqi üsulları qiyamdan ayıra bilmirlər. İndi də elə oldu.

Qartal qızılquşun da işini bitirdi, amma bu sözləri də qeyd etdi:

– De siyans akademiyası əvvəlki kimi öz yerində qalır!

Yenə də sığırçınlar: “Науки юношей питают...” himnini oxudular. Lakin “altun dövrü”nün qurtarmaq üzrə olduğunu indi hamı aydın görürdü. Qarşıdan nadanlıq zülməti hücum edir, daxili çəkişmələr də, iğtişaş da onunla bərabər irəliləyirdi.

İğtişaş bundan başladı ki, qızılquşun yerini tutmaq iddiasına bir çalağan, bir də quzğun qalxışdı. Lakin rəqiblərin hər ikisi ancaq öz xeyrini güddüyündən, nökr–naib məsələsi ikinci sıraya keçdi və yavaş–yavaş gözədən düşdü.

Bir aydan sonra “altun dövrü”nün heç izi də qalmadı. Sığırçınlar tənbelləşdi, çəkçəki quşları musiqini səhv çalmağa başladılar, sağ–sağanlar gecə–gündüz oğurluğa qurşandılar, qarğaların da üstünə o qədər vergi yığıldı ki, bunu onlardan almaq üçün cəza tədbirlərinə əl atmaq lazım gəldi. İş o yerə çatdı ki, hətta erkək qartalla diş qartala pis yemək verməyə başladılar.

Çalağanla quzğun, əmələ gələn bu qarışıqlıqda özlərini təmizə çıxarmaq üçün müvəqqəti olaraq əl–ələ verdilər, bütün günahı maarifin üstünə yıxdılar. Dedilər ki, elm xeyirli şeydir, buna söz ola bilməz, ancaq o zaman xeyirlidir ki, öz vaxtında olsun. Bizim ki, babalarımız elmsiz yaşamışlar, biz də elmsiz yaşaya bilərik...

Bütün ziyanın elmdən baş verdiyini sübut etmək üçün sui–qəsdlər kəşf etməyə başladılar, özü də elə sui–qəsdlər ki, çasoslovun¹ da burada iştirakı olsun. Axtarışlar, istintaqlar başlandı, məhkəmələr quruldu...

¹ Xristianlarda dua kitabı

Birdən kim isə uca bir yerdən çığırdı:

– Bəsdir!

Bu çığıran qartal idi. Maarif öz yürüşünü dayandırdı.

Bütün nökr–naib arasında elə bir sakitlik əmələ gəldi ki, hətta böhtan dolu piçiltirlərin yerlə necə süründüyü belə eşidilirdi.

Yeni fikrin ilk qurbanı ağacdələni oldu. Vallah, yazıq quşun heç təqsiri yox idi! Ancaq o savadlı idi; onu müqəssir etmək üçün elə bu kifayət idi.

– Durğu işarələrini qoymağı bacarırsanmı?

– Ancaq adi durğu işarələrini deyil, fəvqəladə işarələri də, məsələni, dırnağı, tireni, mötərizənin özünü də həmişə vicdanla yerli–yerində qoyuram.

– Arvad xeylağını kişi xeylağından ayıra bilərsənmi?

– Bilərəm, hətta gecə də yanılmaram.

Bununla da məsələ bitdi. Ağacdələnin əl–ayağına qandal vurub, həmişəlik ağac koğuşuna saldılar. Ertəsi gün də qarışqalar onu didə–didə öldürdü.

Ağacdələni əhvalatı qurtaran kimi de siyans akademiyasında talan başlandı.

Lakin yapalaqlarla kor yapalaqlar özlərini çox möhkəm müdafiə edirdilər: isti hökumət mənzillərini əldən verməyə heylələri gəlirdi. Deyirdilər ki, biz siyansları yarmaq üçün deyil, onları pis nəzərdən qorumaq üçün bu işlə məşğul olurduq. Lakin quzğun dərhal kələyin üstünü açdı – soruşdu ki, siyanslar axı nəyə lazımdır? Nə yapalaq, nə də kor yapalaq suala cavab verə bilmədi (belə sual veriləcəyini gözləmədilər). Buna görə də onları ayrı–ayrı bostançılara satdılar. Bostançılar da onların dərisinə saman təpib uyuy qayırdılar, bostanların keşiyini çəkməyə qoydular.

Elə bu zaman qarğa balalarının əlindən bir qəpiklik əlifba kitabını alıb həvəngdə əzdilər, əmələ gələn kütlədən qumar kağızı qayırdılar.

Məsələ get–gedə böyüdü. Yapalaqlardan, bayquşlardan sonra sığırçınlar, çəkçəki quşları, tutuquşular, yalançı bülbüllər gəldi... Hətta tetra quşundan da: “ayrı bir fikrə malikdir” deyə şübhələnməyə başladılar, əsasları da bu oldu ki, o gündüz susur, gecə yatır...

Nökr–naib yox olub getdi. Bircə erkək qartalla diş qartal, bir də onların yanında çalağanla quzğun, uzaqda da bir sürü qarğa qaldı, bu qarğalar da həyasızcasına törəyib artırdı. Artıqca da boyunlarında qalan vergi də artırdı.

İş o yerə gəlib çıxdı ki, çalağanla quzğun məhv etməyə daha bir şey tapmadılar (qarğalar hesaba alınmırdı), bir-birinin üstünə düşdülər. Özü də nə üstündə – elm üstündə. Çalağan çuğulluq eləyib qartala dedi ki, quzğun gizlicə çasoslav oxuyur; quzğun da çalağanın üstünə böhtan atıb qartala xəbər verdi ki, çalağanın koğuşunda “təzə nəgmə kitabı” gizlədilib.

Qartal özünü itirdi...

Lakin bu zaman Tarix özü bu qarışıqlığa son qoymaq üçün öz cərəyanının sürətini artırdı. Fövqəladə bir hadisə baş verdi. Qarğalar nəzarətsiz qaldıqlarını görüb, birdən elə bil yuxudan ayıldılar: görəsən, qəpiklik əlifba kitabında bu barədə nə yazılmışdır? Bunu əməlli-başlı yadlarına salana kimi birdən sövqi-təbii bir hərəkətlə yerlərindən havaya qalxdılar, sürü ilə uçub getdilər.

Qartal onların dalınca cummaq istədi, lakin bacarmadı; rahatlıq içində keçən mülkədar həyatı onu elə tənbelləşdirmişdi ki, qanadlarını güclə tərpedə bildi.

Bu zaman dişi qartala tərəf dönüb dedi:

– Qoy qartallara bu ibrət olsun!

Onun “ibrət” dediyi şey nə idi? Bu, maarifin qartallar üçün, ya qartalların maarif üçün, ya bunların hər ikisinin bir yerdə zərərli olmasını deməkdi, – bunu izah etmədi.

1884

LİBERAL

Biri varmış, biri yoxmuş, bir ölkədə bir liberal varmış, özü də çox açıq danışanmış: başqaları bircə kəlmə söz söyləmədiyi halda o, səsi yetdikcə çığıra-çığıra deyərmiş: “Ah, ağalar, ağalar! Siz nə edirsiniz! Siz axı öz-özünüzü məhv edirsiniz!” Heç kəsin də ona acığı tutmazmış, əksinə, hamı deyərmiş ki: “Qoy xəbərdarlıq eləsin, bu bizim üçün yaxşıdır!”

Liberal deyərmiş:

– Hər bir cəmiyyətin əsasında üç amil olmalıdır. Bunlar da azadlıq, maddi təminat və şəxsi təşəbbüsdür. Əgər cəmiyyət azadlıqdan məhrum edilmişsə, demək, idealsız yaşayır, orada fikir müba-

rizəsi yoxdur; o cəmiyyətdə nə yaradıcılıq üçün bir əsas, nə də gələcək taleyinə bir inam var. Əgər cəmiyyət maddi cəhətdən təminat olunmadığını dərk edirsə, bu, həmin cəmiyyətdə bir düşkünlük əmələ gətirir, cəmiyyəti öz taleyinə qarşı laqeyd edir. Əgər cəmiyyət şəxsi təşəbbüsdən məhrum edilmişsə, onda həmin cəmiyyət öz işlərini qurmaq qabiliyyətini, hətta get-gedə vətən haqqında olan təsəvvürünü də itirir.

Liberal belə düşünürdü, düzünü demək lazımdır ki, doğru da düşünürdü. Ətrafında olan adamların, zəhərlənmiş milçək kimi hərəkət etdiyini görüb öz-özünə deyirdi: “Bu onandır ki, onlar öz müqəddəratının qurucusu olduğunu dərk etmirlər. Onlar ayağı buxovlu dustaqdılar; elə dustaq ki, xoşbəxt, ya bədbəxt olmaları heç də onlardan asılı deyil, onlar bunu bilmirlər; onlar özünü bütünlüklə öz hisslərinə həsr etmirlər, ona görə ki, bunun həqiqətən hiss, ya boş bir xəyal olduğunu müəyyən edə bilmirlər”. Xülasə, liberal ancaq bu üç amilin cəmiyyətə möhkəm dayaq ola biləcəyinə, bunun da nəticəsində cəmiyyətin inkişafına lazım olan bütün başqa nemətlərin meydana gələcəyinə qəti surətdə əmindir.

Lakin məsələ bununla qurtarmırdı: liberal ancaq necib şeylər düşünürdü, o həm də yaxşı işlər görməyə can atırdı. Onun ən çox arzu etdiyi nə idi? O istəyirdi ki, fikrinə şəfəq salan işıq ətrafı bürüyən qaranlıq yarsın, bu qaranlıq işıqlandırsın, orada yaşayan insanların həyatını gözəlləşdirsin. O bütün insanları qardaş bilirdi, hamını öz sevdiyi ideallardan zövq almağa dəvət edirdi.

Hərçənd bu idealları arzu aləmindən təcrübə aləminə keçirmək təşəbbüsündən çox da elə etimad qoxusu gəlmirdi, lakin liberal öz səmimiyyəti ilə ürəklərdə elə həvəs oyadır, hamı ilə elə mehribanlıqla, elə nəvazişlə rəftar edirdi ki, hətta bu etimadsızlığını ona məmnuniyyətlə bağışlayırdılar. O, həqiqəti gülümsəyə-gülümsəyə söyləməyi də, lazım olan yerdə özünü sadələşməyə vurmağı da, öz mənfəətini güdməməsi ilə lovğalanmağı da bacarırdı. Xüsusilə işə girişəndə heç bir şeyi zorla tələb etmirdi. Həmişə ancaq imkan dairəsində hərəkət edirdi.

Əlbəttə, “imkan dairəsində” ifadəsi onun canfəşanlıq qarşısında heç də fəxr edilesi bir şey deyildi, lakin o, bununla, həmişə birinci planda tutduğu ümumin xeyri üçün, həm də öz idealını nahaq yere, vaxtından əvvəl məhv olmaqdan qorumaq üçün razılaşmışdı.

Bunu da bilirdi ki, ona ilham verən ideallar çox mücərrəd mahiyətə malikdir, onlar həyata bilavasitə təsir edə bilməz. Axı azadlıq, maddi təminat, şəxsi təşəbbüs nə deməkdir? Bunlar mücərrəd istilahlardır. Bu istilahlara mütləq hiss oluna biləcək müəyyən mündəricə vermək lazımdır ki, nəticədə ictimai tərəqqi ola bilsin. Bu istilahlar belə ümumi şəkildə cəmiyyəti tərbiyə edib onun inam və etiqadını, ümidlərini artırma bilər, lakin bilavasitə hiss olunacaq böyük nemətlər gətirə bilməz. Bu nemətləri əldə etmək, bu idealları hamı üçün əlverişli bir şəkə salmaq üçün onları mütləq xırdalamaq lazımdır; insanlığı mübtəla olduğu xəstəliklərdən sağaltmaq üçün bu ideallar ancaq belə xırdalanmış şəkildə tətbiq olunmalıdır. Bax, idealları xırdalayanda həmin bu “imkan dairəsində” məsələsi öz-özünü meydana çıxır: bu da, bir-birilə təmasa gələn iki tərəfdən birini cəmiyyətdən kənarında durmaqdan, yəni qapalılıqdan müəyyən dərəcədə əl çəkməyə, o birisini də – öz tələbələrini xeyli dərəcədə ixtisara salmağa vadar edir.

Liberal bunların hamısını çox yaxşı anlayırdı, bu mülahizələrlə silahlanaraq həyatla davaya girişdi. Aydın şeydir ki, hər şeydən əvvəl bilikli adamlara müraciət edib soruşdu:

– Biz ki azadlıq deyirik, gerək ki, bunda pis bir şey yoxdur, elə deyilmi?

Bilikli adamlar da ona belə cavab verdi:

– Əlbəttə pis şey yoxdur, hətta bu çox tərifəlayiq şeydir. Bizim haqqımızda deyirlər ki, guya biz azadlıq istəmirik, – bu böhtandır! Əslinə qalanda, biz bunun həsrətini çəkirik... Ancaq məlum şeydir ki, müəyyən hüdud dairəsində...

– Bəli... “müəyyən hüdud dairəsində...” başa düşürəm. Bəs siz maddi təminat bərsində nə deyə bilirsiniz?

– Bu da çox yaxşı... Ancaq məlum şeydir ki, bu da müəyyən hüdud dairəsində...

– Yaxşı, siz mənim cəmiyyətdə şəxsi təşəbbüs idealıma necə baxırsınız?

– Bircə elə o qalmışdı. Ancaq məlum şeydir ki, bu da müəyyən hüdud dairəsində.

Yaxşı da! Müəyyən hüdud dairəsində olsun! Liberal özü çox yaxşı anlayırdı ki, ayn cür də ola bilməz! Cilovsuz atı başına buraxsan, bir anda elə işlər çıxardar ki, heç onu illərlə düzəltmək olmaz!

Amma cilovlu olsa, iş qurtardı. Cilov cənnətdən çıxıb! Atı ki cilovlayıb minirsən, bir az o yan-bu yan eləyən kimi qamçını ilişdirirsən təpəsinə, o saat ağı gəlir başına...

Liberal da bu mülahizələri nəzərə alıb, “müəyyən hüdud dairəsində” işə başladı: bir yerdə bir parça qoparıb, başqa bir yerdə bir az qırtır, ayrı bir yerdə tamam qaçıb gizlənirdi. Bilikli adamlar da ona baxıb sevinirdilər. Hətta onun gördüyü işlərdə bir vaxt çox maraqlandırlar, elə güman etmək olardı ki, onlar da dönüb liberal olmuşlar.

Bilikli adamlar ona ürək verib deyirdi:

– Çalış! Bax, burada yandan öt, orada yavaşcadan sürüş, amma ora heç yaxın gəlmə. Onda işlər lap yaxşı gedər. Əziz dost, biz sənin kimi bir keçini lap məmnuniyyətlə bostana buraxardıq, ancaq özün görürsən ki, bizim bostan necə möhkəm hasarlanıb!..

Liberal da onlarla razılaşaraq deyir:

– Görməyinə görürəm, ancaq öz ideallarımı parçalamaqdan heç bilirsiniz necə xəcalət çəkirəm?! Necə xəcalət çəkirəm! Ah, necə xəcalət çəkirəm!

– Eybi yoxdur, bir az xəcalət çək; utanmaq göz çıxartmaz! Hər halda imkan dairəsində bir iş görürsən...

Liberalın öz fikirləri imkan dairəsində yerinə yetirildikcə bilikli adamlar hiss etdilər ki, hətta bu şəkildə də liberalın ideallarından gül qoxusu gəlmir. Əvvələn, onlar çox geniş düşünülüşdü, ikincisi də, xalq bunun üçün hələ lazımınca yetişməmişdi, bunu dərk etməyə hazır deyildi.

Bilikli adamlar liberala deyirdi:

– Sənin idealların bizim qüvvəmizdən artıq şeydir! Biz buna hazır deyilik, biz buna davam gətirə bilmərik!

Onlar öz düşkünlüyünü, alçaqlığını çox müfəssəl, çox aydın surətdə izah etdilər, liberal nə qədər kədərlənsə də, bir şeylə razılaşmalı oldu: doğrudan da onun başladığı işdə çox uğursuz səhvlər var idi; bu məsələ şalvara sığmırdı ki, sığmırdı!

O qəza-qədərdən şikayətlənərək deyirdi:

– Ah, belə də dərd olar!

Bilikli adamlar ona təsəlli verərək deyirdi:

– Ay səfeh! Gör sən nəyin dərdini çəkirən! Sənə nə lazımdır? İdeallarının gələcəkdə həyata keçməsinə təmin etməkmə? Biz ki, sənə mane olmuruq! Ancaq, İsa xatirinə, tələsmə. Əgər ideallarını

həyata keçirmək “imkan dairəsində” mümkün deyilsə, onda “heç olmasa bir şey” əldə etməklə kifayətlən! Axı “heç olmasa bir şey”in də özünə görə əhəmiyyəti var! Tələsmə, yavaş-yavaş, asta-asta, Allaha təvəkkül eləyə-eləyə irəlilə, bir də görərsən ki, bir ayağın gəlib məbədgaha çatıb! Bu məbədgaha, lap tikiləndən bəri, heç kəs ayaq basmayıb; amma sən, budur, gəlib ayaq basmısan... Elə bunun üçün də Allaha şükür elə!

Başqa əlac yox idi, bununla da razılaşımaq lazım gəldi. Əgər “imkan dairəsində” mümkün deyilsə, onda “heç olmasa bir şey” qoparmağa çalış, bunun üçün hələ bir sağ ol da de! Liberal da belə hərəkət etdi: az vaxtda bu yeni vəziyyətə elə öyrəşdi ki, hətta bir şeyə özü də təəccüb elədi: gör o nə qədər axmaqmış ki, başqa hədd dairələrinin ola biləcəyini güman etmirmiş! Bu məsələdə cürbəcür müqayisələr liberalın köməyinə çatdı. Buğda dənəsi özü də birdən-birə məhsul vermir, onun da nazını çəkmək lazımdır. Əvvəl onu gərək torpağa atasan, sonra da gözləyəsən ki, cücərsin, zoğ atsın, bitib qalxсын, sünbüllənsin və s. Bu qayda ilə bir neçə belə möcüzədən sonra buğda əmələ gəlir, ancaq bundan sonra bol məhsul götürmək olur! ideal ardınca qaçmaq da belədir. Torpağa “heç olmasa bir şey” atdınmı, ta çıxıb məhsul verənə qədər otur gözlə.

Elə bil ki, liberal da torpağa “heç olmasa bir şey” atmışdı, – oturub gözləyirdi. Çox gözlədi, amma əkdiiyi bu “heç olmasa bir şey” bitmədi ki, bitmədi. Daşımı rast gəlmişdi, ya peyin içinə düşüb çürümüşdümü – bunu haradan bilmək olardı?

Liberal böyük bir heyəcan içində mızıldanaraq deyirdi:

– Bunun axı səbəbi nədir?

Bilikli adamlar da ona belə cavab verirdi:

– Səbəbi budur ki, sən çox dərinlərə əl atırsan! Amma bizim camaat zəifdir, alçaqdan da alçaqdır. Sən ona yaxşılıq eləyirsən, amma o çalışır ki, səni heç nəyin üstündə məhv eləsin. Adamın gərək çox böyük bacarığı olsun ki, bu camaat içində özünü təmiz saxlaya bilsin!

– İltifat buyurun! İndi daha təmizlikdən danışmağa şey qalırımı? Mən necə bir yüklə yola çıxmışdım, axırı da bu oldu ki, yolda onun hamısını itirdim. Əvvəl “imkan dairəsində” hərəkət elədim, sonra “heç olmasa bir şey” – dərəcəsinə endim. Bundan da artıq enmək olarmı?

– Əlbəttə olar! Məsələn, “alçaqlığa uyğunlaşmağı” istərsənmi?

– Bu nə deməkdir?

– Bu çox asan bir şeydir. Sən deyirsən ki, sizə çoxlu ideal gətirmişəm. Biz də deyirik ki, çox gözəl; ancaq əgər sən istəyirsən ki, biz sənə hüsn-rəğbət bəsləyək, onda bizə uyğun bir şəkildə hərəkət elə.

– Sonra?

– Sonra da ideallarını tərifləyib şişirtmə, onları bizim miqyasa görə ixtisara sal, bizə uyğun bir şəkildə hərəkət elə. Sonra da, ola bilər ki, biz də bundan bir xeyir gördük. Bilirsənmi, qardaş, biz də üstünə itlər qısqırdılmış canavarıq, bizim də başımıza çox həngəmələr gəlib! Bu yaxında general Krokodilov da bizə müraciət edib belə dedi: “Ağalar, mənim idealım – qoduqluqdur! Buyurun!” Biz də gic-gic ona inandıq, indi də oturub qalmışıq qifil altında.

Liberal bu sözləri eşidib bərk fikrə getdi. Onsuz da onun əvvəlki ideallarının ancaq adı qalmışdı, indi onları bütünlüklə rəzalətə döndərmək istəyirdilər! Belə getse, bir də gözünü açıb görəcəksən ki, özün də dönüb rəzil olmusan! İlahi! Mənə yol göstər!

Bilikli adamlar liberalın fikrə getdiyini görüb, onu məcbur etməyə başladılar.

Dedilər:

– Sən ki belə bir həngəməyə başlamısan, daha boş yerə düşünməyin mənası yoxdur, işi axıra yetir! Sən bizi narahat eləyib yerimizdən dəbərtmişən, indi də bizi sakitləşdir... Başla!

Liberal da işə başladı. Gördüyü işləri də alçaqcasına edirdi. Bəzən heç yaxşı olmasa da, özünü yana verib əkilmək istəyirdi. Bilikli adam dərhal onun qolundan tutub deyirdi: “Liberal, çöp-çöp hara baxırsan? Düz qabağa bax!”

Bu qayda ilə günlər bir-birinin ardınca gəlib-gedirdi, onun da ardınca liberalın – “alçaqlığa uyğunlaşaraq” gördüyü işlər müvəffəqiyyətlə davam edirdi. İndi liberalın əvvəlki ideallarından heç əsər-əlamət görünmürdü, onlardan ancaq rəzalət qalmışdı, liberal yenə də ruhdan düşmüşdü: “Mən öz ideallarımı lap xirtdəyədək rəzalətə yuvarlatdım, nə olsun ki?! Özüm ki bir sütun kimi sağ-salamat durmuşam! Bu gün mən rəzalət çirkabı içində ağnayıramsa, sabah günəş çıxar, bu çirkabı qurudar, mən də yenə öz qoçaqlığımı göstərəm!” Bilikli adamlar da liberalın lovğa-lovğa öz məziy-

yətlərindən danışmasına qulaq asıb, onun sözüne qüvvət verirdilər: “Bəli, bəli! Əlbəttə, elədir!”

Bir gün o, dostu ilə küçədən keçib gedirdi. Adəti üzrə yenə də idealdan dəm vurur, öz ağıllı fikirlərini tərifləyirdi. Birdən üzünə sanki bir neçə sıçrantı düşdüyünü hiss etdi. Bu haradan gələ bilərdi? Liberal göyə baxdı: bəlkə yağış yağdırdı? Göyde birca parça da bulud yox idi, günəş də öz kefində idi. Azca külək əsirdi, pəncərədən də çirəkab suyu atmaq qanunda göstərlmədiyindən, bu əməliyyatın buradan da baş verməsini güman etmək olmazdı.

Liberal öz dostuna dedi:

– Çox qərībədir! Yağış yağmır, pəncərədən çirəkab suyu atmırlar, amma mənim üzümə hardansa sıçrantı düşür!

Dostu bunu izah etdi:

– Bax, görürsənmi, tində bir adam gizlənib – bu onun işidir. Tutduğun liberal işlərə görə o sənün üzünə tüpürmək istəyir, ancaq bunu açıq eləyə bilmir, “alçaqlığa uyaraq”, tində gizlənib tüpürür, külək də onun tüpürçəyinin sıçrantılarını sənün üzünə çırpır.

KRAMOLNİKOVUN¹ SƏRGÜZƏŞTİ

Kədərli nağıl

Bir gün Kramolnikov yuxudan ayılıanda özünün yox olduğunu lap aydınca hiss etdi. Hələ dünənə kimi o öz varlığını dərk edirdi. Amma bu gün hansı bir səhrələsə, dünənki varlıq bir yoxluğa çevrilmişdi. Ancaq bu yoxluq tamamilə başqa cür yoxluq idi. Kramolnikov tez özünü əlləri ilə yoxladı, sonra bərkədən bir neçə kəlmə söz dedi, güzgüyə baxdı. Məlum oldu ki, o özü buradadır, dünən can dəftərində necə idisə, bu gün də o şəkildədir. O hətta düşünə bilib-bilmədiyini də yoxladı, aydın oldu ki, düşünə də bilir... Amma yox olduğuna qətiyyətlə şübhələnmirdi. Dünən özünü can dəftərində dərk edən Kramolnikov yox idi. Sanki onun üzünə bir qapı örtülmüşdü, ya da getdiyi yol bağlanmışdı: indi daha heç yərə gedə bilməzdi, getməyin də mənası yox idi.

¹ Sözü kökünü təşkil edən “kramola” – qiyam, inqilabi fəaliyyət deməkdir.

Kramolnikov düşünə-düşünə cürbəcür mülahizələr yürüdü, eyni zamanda maraqla ətrafına baxırdı; onun gözü stol üstündəki yeni başladığı ədəbi əsərə sataşdı, birdən sanki onun bütün varlığından elektrik cərəyanı keçdi...

Lazım deyil! Lazım deyil! Lazım deyil!

Əvvəl, “Bu nə axmaq fikirdir!” deyərək düşündü, qələmi əlinə aldı. Lakin başladığı işi davam etdirmək istərkən dərhal yəqin etdi ki, doğrudan da o bir xətt çəkməli, xəttin də altında yazmalıdır: lazım deyil!!!

Kramolnikov başa düşdü ki, hər şey əvvəlki qaydada qalmışdır, ancaq onun qəlbi möhürlənmişdir. Bundan sonra o, can dəftərindəki adamlara xas olan işləri görə bilər; sərbəst də düşünə bilər. Ancaq bunun heç əhəmiyyəti yox idi. Onun həyatının əsasını və mahiyyətini təşkil edən başlıca şey əlindən alınmışdı, bu da işıq saçan qüvvə idi, bu qüvvə ona, öz qəlbinin odu ilə başqalarının qəlbini odlandırmağa imkan verirdi.

O heyrət içində donub qalmışdı, baxırdı, amma görmürdü; axtarırdı – tapa bilmirdi. Nə isə onun qəlbini yaxıb-yandırdı, ona olmanın əzabı verirdi... Havada mənasız, qərībə bir pıçıltı dolayırdı: tutdular, duyduqlar, ifşa etdilər!..

– Nə olub? Nə olub axı?

Onun qəlbi, doğrudan da möhürlənmişdi. Əqidə və etiqad sahibi olan bir adam kimi Kramolnikovun da daxili bir məbədgahı vardı, – onun ən gözəl fikirləri, duyğuları bu məbədgahda saxlanılırdı. Bu mənəvi xəzinəni başqalarından gizlətmirdi, bunu ancaq öz malı hesab etmirdi, lakin yeri gəldi-gəlmədi sərf edirdi. Onun fikrincə insan həyatının bütün mənası bundan ibarətdi. Bu fəaliyyət qüvvəsi insanda özündən işıq və yaxşılıq saçmaq ehtiyacı doğurur, eyni zamanda onu başqalarının saçdığı işıq və yaxşılığı mənimsəməyə qabil edir, bu fəaliyyət qüvvəsi olmasa, insan cəmiyyəti bir qəbiristanlığa bənzər. Belə bir cəmiyyət – cəmiyyət deyil, meyit anbarı olardı... Kramolnikov üçün indi belə bir meyit dövrü başlamışdı. İnsanlar arasında işıq və yaxşılıq mübadiləsinin sonu idi. Kramolnikov da indi bir meyitdi. Lap bu yaxınlarda öz fəaliyyəti üçün, dirilik suyu mənbəyi kimi müraciət etdiyi adamlar meyitdi... Hələ bu vaxta qədər o belə böyük bir bədbəxtliyi heç təsəvvürünə də gətirməmişdi.

Kramolnikov yerli Poşexon yazıçısı idi. Onun özünə yaxın hiss etdiyi ancaq oxucular idi; oxucularla ünsiyyət sevincindən başqa ayrı bir sevinc yox idi. Oxucu onun nəzərində maddi bir şəkildə təcəssüm etmirdi, bununla belə, bu oxucu həmişə onun gözləri önündə idi. Mücərrəd şəxsiyyətlə olan bu ünsiyyətdə xəstəlik dərəcəsinə çatan bir ehtiras vardı. Kramolnikovu illərlə ancaq bu ünsiyyət qidalandırmışdı, ildən-ilə də bu onun üçün daha artıq bir zərurət şeklini alırdı. Nəhayət, o qocaldı, ən yüksək, ən mühüm bir şeydən başqa, həyatın bütün nemətləri tamamilə onun gözündən düşdü, onun üçün gərəksiz bir şey oldu...

İndi birdən bu da, bu son nemət də uçub dağıldı. Qaranlıq bir uçurum açıldı, onun həyatına məna verən o "yeganə" şeyi də uddu...

Ədəbiyyat aləmində ancaq bir istiqamətə doğru yönələn şəxsiyyətlərə arabil rast gəlmək olur. Bu adamların həyatı ta gənc vaxtlarından birtərəfli inkişaf edir, heç bir təsadüf onları sanki qəza-qədr tərəfindən təyin edilən bu yoldan kənara çıxara bilmir, çıxarsa da heç vaxt nə ciddi bir şəkildə olur, nə də uzun zaman davam edir. Onların damarlarındakı həqiqi cərəyan – zaman axınının gətirdiyi zir-zibil yığını altında davam edir. Həyatın bütün rəngarəngliyi onlara uydurma bir şey kimi görünür; onların həyata olan bütün marağı işıq saçan bir nöqtə ətrafında toplanır. Onlar bir təsadüflə qarşılaşa biləcəkləri haqqında düşünmürlər, heç bir şeyi qabaqcadan nəzərə almırlar, öz arxalarını təmin etməyə çalışmırlar, kəşfiyyətə girişmirlər, keçmişdə baş verən məsələlərlə maraqlanırlar. Bunu da ona görə etmirlər ki, qarşılarından keçib gedən hadisələr, bu hadisələrdən asılı olmaları onlar üçün aydın deyil; yox, ona görə etmirlər ki, nə irəlini görmək, nə də heç bir məlumat onların gördüyü işi zərə qədər də dəyişdirə bilmez; bu işi dayandırmaq – onların həyatına son qoymaq deməkdi. Bu işi dayandırmaq üçün insanı öldürmək lazımdır.

Yoxsa bu ölüm indi, bu qərribə anda baş vermişdi? Axı nə olmuşdu? Bu suala o nahaq yerə cavab axtarırdı. O ancaq bir şey bilirdi: hər tərəfdən onu dərin uçurumlar bürümüşdü...

Kramolnikov öz vətənini odlu, ehtirash bir qəlblə sevirdi, ölkəsinin keçmişini, hazırkı vəziyyətini çox gözəl bilirdi. Lakin bu bilik ona tamamilə başqa cür təsir bağışlayırdı: bu bilik onun duyduğu mənəvi əzabların canlı mənbəyi idi; bu əzablar həmişə yenidən baş

verirdi, nəhayət, bu onun həyatının başlıca mündəricəsi oldu, onun bütün fəaliyyətinə istiqamət və məna verdi. Kramolnikov duyduğu əzabı yüngülləşdirməyə çalışmırdı, əksinə, onun üzərində işləyir, onu öz qəlbində canlandırır. Bu əzabın kəskinliyi, həmişə hiss edilməsi Kramolnikov üçün canlı surətlər mənbəyi oldu; onun duyduğu əzab, bu surətlər vasitəsilə başqalarının şüuruna keçirdi.

Kramolnikov bilirdi ki, Poşexon ölkəsi lap əzəldən öz qərarlılığı, sərbətsizliyi ilə şöhrət qazanmışdır, hətta onun təbiəti də etibardan düşmüşdür. Onun çayları yayxanaraq genişlənir, ildən-ilə məcrasını dəyişir, çoxlu, həmişə də dəyişkən dayaz-qumsal yerlər əmələ gəlir. Havası da birdən-birə dəyişməklə adamı heyrətə salır, sehrbazlığa oxşayır: bir də görürsən elə istidir ki, adam az qalır köynəyini çıxarıb tərini sıxsın, amma səhəri bu köynək şaxtadan ağaca dönür, camaatın əynində taxta kimi durur. Yayı qısa, bitki cəhətdən kasıb, hara baxırsan, ucsuz-bucaqsız bataqlıq... Bir sözlə, çox vəcsiz, çox xain bir təbiəti var, heç bir şeyi qabaqcadan təyin etmək olmur.

Lakin Poşexondakı insanların taleyi bundan da sərbətsizdir. Reyiyyət deyir ki, nə eləsən yoxsulluqdan, bir də dustaqlıqdan can qurtara bilməzsən. Şəhər alverçiləri deyir ki, bizim qazancımız xəlbirə tökülən sudur. Zadəgan deyir ki, dünən mənim qulaqlarım uzanıb başımdan yuxarı qalxmışdı, bu gün onları heç tapa bilmirəm. Dünənle bu gün arasında, bu günle səhər arasında heç bir əlaqə yoxdur. Adamlar sanki Çurova vadisində¹ dolayırlar: Allah belanı başından sovuşdurdu – işin düzəldi, sovuşdurmadı – işin bitdi.

Bir halda ki, hər tərəf xəyanətlə, satqınlıqla dolubdur, vicdandan danışmağa heç yer qalır mı? Vicdan nəyə əsaslanır? O nəyin əsasında tərbiyə olunur?

Kramolnikov bunun hamısını bilirdi, lakin təkrar edirəm, bu bilik onun duyduğu əzabı, qəlbini iztirabını canlandırır, göstərdiyi fəaliyyətin əsasını təşkil edirdi. Təkrar edirəm: o öz ölkəsini çox sevirdi. Onun yoxsulluğuna, ac-yalavacılığına, bədbəxtliyinə laqeyd baxa bilmirdi: bəlkə də qəlbini parçalayan kədərini rədd edəcək bir möcüzə olacağını nəzərdə tuturdu?!

Kramolnikov möcüzəyə inanırdı, bunun olacağını gözləyirdi. O, sehlər ağuşunda tərbiyə olunduğundan, heç özü də hiss etmədən,

¹ Əfsanəvi vadi

sehrbazlığın təsirinə qapılmışdı, onu Poşexon həyatının həlledici amili hesab edirdi. Sehrbazlıq öz təsirini hansı tərəfə yönəldəcəkdi? – Bütün məsələ də bunun üstündə idi... Bir də ki, keçmiş həmişə qaranlıq olmamışdı. Hərdənbir qaranlıq zəifləşər, az vaxtda balaca bir işıq ucu görünərdi, poşexonlular da bundan özlərini, heç şübhəsiz, daha gümrəh hiss edərdi. Günəş şüaları altında inkişaf etmək, gümrəhlaşmaq – bu şüalar nə qədər zəif olsa da, sübut edir ki, işıq bütün insanlar üçün ən çox arzu edilən şeydir. İnsanlarda işığa olan bu təbii arzunu qoruyub saxlamaq lazımdır; onlara xatırlatmaq lazımdır ki, həyat – xoş gün deməkdir, əbədi əzab demək deyil: elə bir əzab ki, insanı yalnız ölüm ondan xilas edə bilər!.. Əsrlər boyu davam edən əsarət insan qəlbini rəzalətlə doldurmuş, insanı bədnam etmişdir; əsarət məsələsini ölüm deyil, qəlbi bu rəzalətdən təmizlənmiş, günəş işığı ilə işıqlanmış, yenidən bərpa edilmiş insan surəti həll etməlidir! Bu həqiqət təbii bir şəkildə insan varlığının mahiyyətindən meydana gəlir və gələcəkdə bunun qalib gələcəyinə bir an da şübhə etmək olmaz. Kramolnikov buna inanırdı, bu məsələni başqalarına xatırlatmağa bütün həyatını həsr etmişdi.

O bütün fikrini, hissini öz yaxın adamlarının şüurunda işıq və həqiqət təsəvvürünü bərpa etməyə doğru yönəltdi: işığın parla-yacağına, qaranlığın onu boğa bilməyəcəyinə olan etiqadı onları qəlbində qoruyub saxlamağa çalışırdı. Onun bütün fəaliyyəti də əsasən bundan ibarətdi.

Doğrudan da, çox çəkmədi, sehrbazlıq meydana çıxdı. Lakin bu onun arzu etdiyi, feyz və bərəkət gətirən sehrbazlıq deyildi, adi, amansız Poşexon sehrbazlığı idi.

Lazım deyil! Lazım deyil! Lazım deyil!

Kramolnikovun xeyrinə olaraq, bunu da demək lazımdır ki, o birçə dəfə də: nə üçün? – sualını verməmişdi. O başa düşürdü ki, heç bir səbəb olmadan belə sual vermək həm yersiz olardı, həm də sual edən adamın mənəvi zəifliyini göstərirdi. O hətta başına gələn hadisənin adi bir şey olduğunu da inkar etmirdi; ancaq belə hesab edirdi ki, bu adi şey bu dəfə son dərəcə amansız, sərt bir şəkildə meydana gəlmişdi. Kramolnikov uzun zaman davam edən ədəbi fəaliyyətində bir neçə sehrbazlıq qarşısında anima vilis¹ rolunu oyna-

malı olmuşdu; lakin bu vaxta qədər sehrbazlıq, heç olmasa, onun qəlbine toxunmamışdı. İndi sehrbazlıq onun qəlbini əlindən almışdı, əzmişdi, möhürləmişdi. Kramolnikov sehrbazlıq şıltağına nə qədər adət etmiş olsa da, bu dəfə belə bir şıltağa heyrət etməyə bilmədi. O sanki bir şey altında qalıb əzilmişdi: bütün bədənində, bütün varlığında kəskin, tamamilə yeni bir ağrı duyurdu.

Birdən “oxucular” Kramolnikovun yadına düşdü. Bu vaxta qədər o bütün qüvvəsini oxuculara vermişdi, bunun qarşısında onlardan heç bir şey istəməmişdi. Amma indi, ilk dəfə olaraq, onun qəlbində, zəif də olsa, belə bir arzu oyandı: nə olaydı, bu oxucular onun harayına çataydı, ona hüsn-rəğbət bəsləyəydi, kömək edəydi...

Bu arzu onu qeyri-şüuri olaraq, küçəyə sövq etdi, sanki küçədə ona izahat veriləcəkdi.

Küçə adi bir poşexonluq simasına malikdi. Kramolnikova elə gəldi ki, onun gözləri qarşısında səssiz, izziz, qaranlıq bir sahə canlandı. Yalnız daşlar fəryad edirdi. İnsanlar yan-yөрələrində baxa-baxa, ehtiyatla ora-bura qaçırdı, sanki oğurluğa gedirdilər. Küçə yalnız bu cəhətdən canlı idi. Qalan hər şey heyrət içində sanki donub qalmışdı. Lakin ilk baxışda Kramolnikova elə gəldi ki, hətta bu səssiz küçə də nəse bilir. Bununla elə maraqlandı ki, daşların fəryadını insanların fəryadı hesab etdi. Əslinə qalanda, deyəsən səhv etmirdi. Doğrudan da, ordan-burdan açıq-saçıq uğultu gəlirdi. Bu səs, onun bu yaxın vaxta kimi dostu olan liberalların uğultusu idi. Kramolnikov onlardan bəzisini ötüb keçir, bəzisi də ona sarı gəlirdi. Lakin əfsus! Liberalların üzündə zərrə qədər də hüsn-rəğbət əlaməti görünmürdü. Əksinə, onların sifətinə dönüklük kölgəsi çökmüşdü.

Liberallardan biri dedi:

– Bəli, sizi məhv etdilər, əzizim! Yaman da məhv etdilər! Çox sərt tərpendilər, cənab, çox sərt! Bir də ki, axı siz özünüz də... bunu eləmək olmazdı, dostum! Mən sizə çoxdan deyirdim ki, bunu eləmək olmaz! Dözdülər, dözdülər, axırda da...

– Bu “axırda” axı nə deməkdir?

– Elə-belə də, “axırda” – məsələ də buradadır! Adam darıxır. İndi gərək danışmayasan, ancaq baxasan, mümkün olsa nəzərə alasan. Cənab, siz özünüz gərək bunu qabaqcadan başa düşəydiniz... Görünür ki, ürəyiniz dolu olduğundan, bizə qoşulmaq sizi iyirəndirir, onda heç olmasa, yüngülcə edəydiniz: deyəydiniz ki, gəlin

¹ Orqanizmin aşağı hissəsi (lat.)

yoxlayın, görün daxilim... necədir! Amma siz hamısını rədd elədiniz! Hamısını! Bu da axırda bezikdir. Elə mənim özümü götürün: siz elə bilirsiniz ki, düşdüyüm vəziyyət mənim özümə xoş gəlir! Siz ki məni çoxdan tanıyırsınız! Amma mən də yaxşı adamlarla götür-qoy elədim, məsləhətləşdim... İlahi, dadımıza yet!.. Gurp!

O birisi belə dedi:

– Bəli, əziz dost, sizə çox yazığımız gəlir! Çox! Sizin əsərlərinizi oxumaq adama ləzzət verirdi. Oxuyub gülümseyirsən, ah çəkirsən, bəzən də oradan dəyərli bir şey tapırsan... Hətta tələsirsən ki, bunu tez dostlara xəbər verəsən. Dəftərxanalarda misal götürülərdi. Mənim bir tanışım vardı. O sizin əsərlərinizdən çox şeyi əzbər bilirdi. Amma işin o biri tərəfinə baxanda, hər şeyin axı bir hüdudu var. İndi elə bir zamandır ki, başqa şey tələb olunur. Siz bunu başa düşməli idiniz, daha durub gözləməyəydiniz ki, sizi nə vaxt basıb əzəcəklər. Mən “başqa şey” dedim, bunun nə olduğu sonra aydınlaşar, indi yox... Budur, mən də o birilərə baxdım, sonra da arvadıma dedim: elə lazımdır! O da mənə dedi: elə lazımdır! Mən də qəti qərara gəldim.

– Siz axı nə qərara gəldiniz?

– Bu çox sadə bir qərardır: hamının getdiyi ən asan yolla getmək! Dönüb kənara baxmamaq, qanadlanıb yüksəklərə uçmamaq, böyük məsələlər haqqında düşünməmək... Yavaş-yavaş, asta-asta. Tutaq ki, bu adamı darıxdırar, zəhləsini tökər, amma burası var ki, parlamaq, əvvələn, bizim gücümüz çatan şey deyil, ikincisi də, ailə var... Arvad bəzənib-düzənmək istəyir, vaxtını xoş keçirmək istəyir... Adam özü də elə: ali cəmiyyətdə yaşayırsan, özünə görə adın var, müəyyən adamlarla əlaqən var, dost-aşna var... Görürsən ki, başqaları qabağa gedir, elə hey qabağa gedir; sən nə qayırsan? Durub baxasan? Hər şeyi əldən verəsən? Siz elə bilirsiniz ki, mən həmişəlik... Yox, yox! Mən də bir balaca babayolu qoymuşam... Bir vaxt olar, gözəl zamanlar gələr... Məsələn, əgər Nikolay Semyonıç... İndi bizim vəli-nemətimiz, pənahımız... bu gün İvan Mixaylıç, amma sabah Nikolay Semyonıç... Bəli, onda yenə də...

– Nikolay Semyonıç axı oğrudur!

– Oğru? Ah, siz nə sərt danışırırsınız?

Üçüncüsü də çığıra-çığıra düz onun üzünə dedi:

– Sizə nə olursa, lap yerində olur! sizin əlinizdən lap cana gəldik! Cənab, siz yalnız özünüzü deyil, bizi də rusvay eləyirsiniz!

Bəli! Sizin üzünüzdən dünən məni sorğu-suala çəkmişdilər, indi heç bilmirəm mən varam, ya yoxam! Deyirəm ki: “Soruşmaq ayıb olmasın, siz axı nə haqla məni sorğu-suala çəkmişsiniz?” Deyir ki: “Siz cənab Kramolnikovla dostluq eləyirsiniz, ona görə...” Mən ora əl atıram, bura əl atıram, deyirəm ki: “Zati-aliləri, bu axı nə dostluq əlaqəsidir? O masqaraçdır. İşdən sonra niyə axı bir gülməyəsən?” hələlik mənə fikirləşmək üçün iyirmi dörd saat vaxt veriblər, görək axırı nə olacaq. Mənim axı ailəm var, arvadım var, uşaqlarım var... Özüm də ki, çöldə bitən qanqal deyiləm... Bunu heç gözləmək olarmı? Təkrar edirəm: sizin nə haqqınız var? Ax-ax-ax!

Kramolnikov söhbəti davam etdirməyi lazım görməyib yoluna düzəldi. Onun yolu üstündə bir ev vardı, köhnə bir məktəb yoldaşı orada yaşayırdı. Kramolnikov heç olmasa dərdini açıb demək üçün onun yanına getmək istədi...

Xidmətçi onu güllərlə qarşıladı: görünür, o hələ heç bir şey bilmirdi. Dedi ki, Dmitri Nikolaiç evdə yoxdur. Aqlaya Alekseyevna qonaq otağındadır. Kramolnikov qonaq otağının qapısını açdı, ayağını içəri qoyan kimi orada oturan xanım çığırib qaçdı. Kramolnikov yavaşca əkildi.

Nəhayət, onun yadına düşdü ki, Peskidə əvvəllər bir yerdə qulluq elədiyi Yakov İliç Vorobuşkin adlı bir yoldaşı yaşayırdı (Kramolnikov da on beş il əvvəl Günahlı Düşüncələr departamentində işləyirdi). Vorobuşkin Kramolnikovun xətrini çox istəyirdi; özü də qulluqdan heç yarınmamışdı. On ilə qədər şöbə müdirliyində batıb qalmışdı, qulluqda irəliləməyə heç bir ümid yeri yox idi. Baş verən hər bir dəyişiklikdə şöbə müdirliyinin əldən çıxmasından qorxaraq tir-tir əsmişdi. Təbiəti etibarilə qorxaq, əfəl bir adamdı, heç bir şeydə təşəbbüs göstərə bilmirdi, buna görə qulluqda özünə yaxşı bir yer düzəldə bilməmişdi. Lap əvvəldən o özünü başqa cür tərbiyə etmişdi: bir şey axtarmaq, bir şeyin ləğv edilməsi, aradan götürülməsi üçün böyüklərə kağız yazmaq, qəbul otaqlarının qapısı ağzında, pilləkən başlarında sülənmək və bu kimi başqa şeylər ona çox qaribə görünürdü. Yalnız birçə dəfə, dilənçilərə ürək verməyin zəruri olması barəsində direktora kağız yazmışdı: direktor kağızı oxuyub onu barmağı ilə hədələmişdi. Vorobuşkin də o vaxtdan susurdu. Lakin son vaxtlarda nəyə isə ümid etməyə başlamışdı: o da müdirin getdiyi kilsəyə gedirdi; müdir bir gün təberrük çörəyinin yarısını (özü

də alt hissəsini) kəsib ona bağışlayaraq demişdi: “Çox şadam!” Bu qayda ilə onun işi getirməyə başlayırdı ki, birdən...

Qoca bir dayə Kramolnikova qapını açdı, içəridən qorxa-qorxa baxan uşaqların sifəti göründü. Dayə acıqlı idi, çünki gələn adam ona birə tutmağa mane olmuşdu. O acıqlı-acıqlı Kramolnikovun sözünü kəsdi:

– Yakov İliç evdə yoxdur! Sizin ucbatınızdan onu rəisin yanına çağırıblar, indi o sağdır, ya yox – heç məlum deyil. Xanım kilsəyə dua eləməyə gedib.

Kramolnikov pilləkənlə enməyə başladı; bir neçə pillə enmişdi ki, Vorobuşkinə rast gəldi.

Vorobuşkin həyəcanla dedi:

– Kramolnikov! Məni əfv edin, mən daha sizinlə əvvəlki əlaqəni saxlaya bilməyəcəyəm! Bu dəfə, deyəsən, özümü təmizə çıxartdım, ancaq buna da əmin deyiləm. Direktor mənə dedi: “Siz yaman ləkələnmişsiniz!” Axı mənim arvadım var, uşaqlarım var! Kramolnikov, çıxın gedin! Məni belə qorxaq olduğum üçün əfv edin, başqa əlacım yoxdur...

Kramolnikov məyus halda evinə qayıtdı, bir az da qorxmışdu.

O bundan sonra tək qalacağını başa düşürdü. Lakin onun qədrini bilən, bəlkə də onu sevən oxucunun olmadığı üçün deyil, öz oxucuları ilə bütün əlaqə və ünsiyyəti itirdiyi üçün tək qalacaqdı. Bu oxucu uzaqda idi, onunla əlaqəni kəsə bilməzdi. Amma başqa bir oxucu vardı ki, yaxında idi, o hər vaxt Kramolnikovu sancıb lap öldürə bilirdi. Bu göz qabağında idi, həyasızcasına deyirdi ki, Kramolnikovun susması mənim üçün dözülməz bir şeydir.

Kramolnikovun fikrindən dumanlı bir şey keçdi: öz əlaqəsindən üz döndərənlərin hərəkətində yalnız şəxsi xəyanət deyil, bütün bir vəziyyətin təzyiqi vardır. Hələ dünənə kimi sərbəst fikir yürüdənlər, onun əlini dostcasına sıxanlar bu gün ondan taun kimi qorxub qaçırırlar, bunu da dəhşətli dərəcədə qorxduqları üçün deyil, həm də təzyiq olunduqları üçün edirlər.

Onlara təzyiq edən – yaşamaq ehtirasıdır; bu ehtiras tamamilə qanuni və təbii olduğundan, belə bir fikir Kramolnikovu dəhşətə gətirdi. O öz-özünə dedi: “Niyə axı yaşamaq haqqını müdafiə etmək üçün insan gerek biabırçı, amansız bir əsarət içərisindən keçsin?”

Niyə axı bu əcaib dünyada insan qəlbinin ən müqəddəs, ən gözəl arzularına zidd olan şeylər ancaq təbiidir?”

Ya da ki, indicə onunla söhbət edənlərin çoxusu ailəni əsas götürürdülər. Biri deyirdi ki, “Arvadım bəzənmək istəyir”, bir başqası da ancaq elə “arvad” deyirdi... Bu məsələ Vorobuşkinə daha ağır bir şəkildə idi. Ailə onun qəlbinə parçalayırdı. Yəqin o özünü hər şeydən məhrum edirdi, az yeyirdi, az yatırdı, kənarında əlavə iş götürüb işləyirdi, hamısı da ailə üçün! Lakin o qədər az qazanırdı ki, ancaq arvadı Lukeriya Vasilyevnanın fədakarlığı nəticəsində birtəhər dolana bilirdilər. İndi o, bu az şeydən ötrü, onun qabağına atılan bu dilənçi sədəqəsindən ötrü...

Axı bu nə olan şeydir? Ailə nə deməkdir? Ailə məsələsini necə həll etmək lazımdır? Necə etməli ki, ailə insan üçün Misir yarası olmasın, onu hər tərəfə çəkib parçalamasın, onun bir vətəndaş olmasına mane olmasın?

Kramolnikov çox düşündü, birdən sanki onu sancdılar.

Daxildən bir səs ona dedi: “Niyə bu odlu suallar indiki kimi əvvəllər də belə zəhlətökən bir şəkildə sənəin xəyalına gəlmirdi? Ona görə ki, sən əvvəllər, özündə əslə olmayan bir qüvvənin varlığını dərk edən bir qul idin, amma indi təzyiq altında əzilən zəif bir qulsan! Niyə sən düz qabağa getmədin, özünü başqalarına fəda etmədin? Niyə özünü cəmiyyətdə, sənə müəyyən bir mövqe, əlaqə, dostlar qazandıran bir peşəyə tabe etdin, ah-fəryad qopan yerlərə getməyə tələsmədin? Niyə bu fəryadlarla üz-üzə gəlmədin, onları uzaqdan-uzaqta təsəvvür edib həyəcanlandırdın?”

Sənəin qələmindən etirazlar yağırırdı, lakin sən bu etirazları elə bir şəkildə sahrırdın ki, onlar cansız bir hala düşürdü. Sənəin etiraz etdiyini şeylərin hamısı indi də əvvəlki vəziyyətdədir.

Sənəin əməyin səmərəsiz idi. Sənəin əməyin vəkili əməyinə bən-zəyirdi, elə bir vəkili ki, onun dili, onu dolaşdıran yalanlar içində yorulub gücdən düşmüşdür. Sən etiraz edirdin, lakin nə etmək lazım gəldiyini, insanların uzaqlara gedərək məhv olduğunu göstərmirdin, sən ancaq onların ardınca hüsn-rəğbətini bildirirdin. Bu, fikrin köləcəsinə qəzəbindən başqa bir şey deyildi; elə tutaq ki, yaxşı niyyətdən doğan bir qəzəbdə, hər halda, bu bir qəzəb olub qalırdı. Hətta bu gün sənədən belə həyasızcasına üz döndərən adamları da

anlaya bilmədin. Sən elə güman edirdin ki, dünən onlar başqa adamdı, bu günkü kimi deyildi.

Doğrudur, sən bu adamların ardınca getməyə, ta cavanlıqdan qanına, iliyinə işləyən gözəl niyyətlərə xəyanət etməyə qabil deyil¹ sən. Əlbəttə, bu hesaba alınacaq... ancaq nə vaxt, harada?! İndi qocalıq öz mərazi ilə səni hər tərəfdən çulğalamışdır, belə bir vəziyyətdə, özün fikirləş, gör sənə başına nələr gələcəkdir...”

Müəllif tərəfindən əlavə. Aydın şeydir ki, yuxarıda yazılanların hamısı nağıldan başqa bir şey deyil. Belə bir Kramolnikov olmamışdır, indi də yoxdur. Öz əqidəsinə xəyanət edən, tez-tez fikrini dəyişən adamlar yalnız indi deyil, hər zaman olmuşdur. Lakin başqa sahələrdə hər şey düzgün olduğundan, daha belə bir nağıl açıb, adamlara başağrısı verməyin mənası yox idi; buna görə müəllif peşman olduğunu açıb ürəklə oxuculara bildirir.

1886

VƏHŞİ MÜLKƏDAR

Biri varmış, biri yoxmuş, bir padşahlıqda bir mülkədar yaşayırmış; kefi kök, damağı çağ. Könlü istədiyi qədər də hər şeyi varmış: kəndlisi də, taxılı da, mal-qarası da, torpağı da, bağı da... Ancaq o axmaqmış, “Bect”¹ qəzetini oxuyarmış, özünün də bədəni yumşaqmış, ağmış, loşmuş.

Bir gün bu mülkədar Allaha yalvara-yalvara deyir:

– İlahi! Mən hər barədə səndən razıyam, heç bir şeydən məni naümid eləməmişən! Ancaq birçə şey ürəyimə yatmır: bizim bu padşahlıqda mujiklər həddindən artıq törəyib-artıb. Buna bir əlac elə!

Allah bilirdi ki, bu mülkədar axmaqdır, onun istəyinə qulaq asmadı.

Mülkədar gördü ki, Allaha yalvarsa da, mujiklər əskilmir, gündən-günə daha da artır; bu onu qorxuya saldı, dedi: “Axırda bunlar mənim var-yoxumu yeyib dağıdacaqlar...”

Mülkədar “Vest” qəzetini açıb baxdı ki, görsün belə hallarda nə etmək lazımdır; gördü ki, orada yazılıb: çalış!

Axmaq mülkədar öz-özünə dedi:

– Birçə kölmə söz yazılıb, amma qızıl kimi sözdür!

O da çalışmağa başladı; özü də ayrı yolla deyil, qayda-qanunla. Elə ki kəndli toyuğu onun vələmirinə girirdi, toyuq dərhal oradan qayda-qanunla şorbaya gedirdi; elə ki kəndli onun meşəsindən gizlincə odun qırırdı, bu odunlar dərhal ağanın qapısına gətirilirdi, kəndli də qayda-qanunla cərimə edilirdi.

Mülkədar qonşularına deyirdi:

– İndi mən ən çox cərimə ilə iş görürəm, çünki bunu onlar hər şeydən yaxşı başa düşürlər.

Mujiklər baxıb gördü ki, bu mülkədar axmaq da olsa, Allah ona boyluca dərrakə verib. Mülkədar onların əl-ayağını elə yığışdırdı ki, heç tərpenməyə imkan tapmadılar. Hara getmək istəsələr, elə bir söz eşidirdilər: olmaz, icazə verilmir, sizin deyil! Mal-qara su içməyə getdimi, – mülkədar çıxırırdı: olmaz, bu mənimdir! Toyuq doqqazdan çölə çıxdımı, – mülkədar çıxırırdı: olmaz, torpaq mənimdir! Torpaq da, su da, hava da – hər şey, hər şey onun oldu! Mujiklər çıraq qabında yandırmağa çıraq çöpü tapmadılar, daxmalarını süpürmək üçün süpürgə çöpünə həsrət qaldılar. Axırda hamilıqla Allaha yalvarıb dedilər:

– İlahi, belə yaşamaqdansa, bizim hamımızı, arvadlı-uşaqlı yer üzündən yox elə, birdəfəlik canımız qurtarsın.

Mərhəmətli Allah da öz yazıq bəndələrinin duasını eşitdi, axmaq mülkədarın bütün mujikləri yox oldu. Heç kəs də onların necə olduğunu bilmədi. Ancaq adamlar birdən saman tozanağı qopduğunu, kəndir lifindən toxunmuş mujik şalvarlarının qara bulud kimi havaya qalxdığını görmüşdülər. Mülkədar eyvana çıxıb havanı qoxuladı, hiss etdi ki, indi onun malikanəsində hava tərtemizdir. Bundan razı qaldı, düşündü ki, indi mən öz ağ bədənim, pambıq kimi ağ, yumşaq loş bədənimə əzizlərem!

Yavaş-yavaş yaşamağa, gün keçirməyə başladı; sonra da fikirləşdi: mən nə eləyim ki, ürəyim açılsın?

“Evimdə teatr düzəldərəm! Aktyor Sadovskiye yazaram ki, əziz dost, buyur gəl! Özünlə aktyor qadınlar da gətir!” Yazdı da.

Aktyor Sadovski də onun sözünü yerə salmadı, özü də gəldi, aktyor qadınlar da gətirdi. Ancaq gördü ki, mülkədarın evi bomboşdur, səhnə düzəltməyə, pərdə qaldırmağa heç adam yoxdur.

¹ 1863-1870-ci illərdə Peterburqda çıxan ən mürəccə mülkədar qəzeti

Mülkəardan soruşdu:

– Sən öz kəndlilərini neyləmişən?

– Allah mənim duamı eşitdi, bütün mülkümü mujiklərdən təmizlədi.

– Qardaş, sən çox axmaq mülkədarsan! İndi əl-üzünü yumaq üçün sənə kimi axmağa kim qulluq eləyir?

– Neçə gündür heç əl-üzümü yumuram!

– Görünür, üzündə göbələk əkmək fikrindəsən?!

Sadovski bunu deyib özü də getdi, aktyor qadınları da apardı.

Qonşuluqda dörd tanış general olduğu mülkədarın yadına düşdü. Fikirləşdi ki, mən elə öz-özümle qran-pasyans oynaya-oynaya durmuşam. Qoy bu generallarla pulka oynayım, görün necə olar!

Belə də elədi. Hərəsinə bir kağız yazdı: kağızda hansı gün gələcəklərini göstərdi. Generallar xalis general olsa da, özləri ac generaldı, buna görə lap tez gəldilər. Gələn kimi də bir şeyə çox təəccüb elədilər: “Görəsən burada hava niyə belə təmizdir?”

Mülkəardan soruşdular. Mülkədar da öyünə-öyünə belə cavab verdi:

– Ona görə təmizdir ki, Allah mənim duamı eşitdi, bütün malikanəmi mujiklərdən təmizlədi!

Generallar da mülkədarı tərifləyərək dedilər:

– Ax, nə yaxşı olub! Deməli, daha sizin malikanənizdən heç kölə qoxusu gəlməyəcək?

Mülkədar da cavab verdi:

– Heç gəlməyəcək!

Pulka oynadılar: bir də oynadılar, iki də oynadılar. Generallar hiss etdi ki, araq içməyin vaxtı gəlib çatıb. Narahat olmağa, ətrafa baxmağa başladılar.

Mülkədar soruşdu:

– Cənab generallar, yəqin siz qəlyanaltı eləmək istəyirsiniz?

– Cənab mülkədar, belə bir şey eləsəniz, pis olmaz!

Mülkədar ayağa qalxıb şkafa yaxınlaşdı, oradan hər adama bir parça nabat, bir dənə də şəkərçörəyi gətirdi.

Generallar gözlərini bərəldərək təəccüblə ona baxdı:

– Bu nədir?

– Allah yetirdiyindən bir qəlyanaltı eləyin!

– Bizə mal əti lazımdır! Mal əti!

– Cənab generallar, mənim indi sizə verməyə mal ətim yoxdur, o gündən ki, Allah məni mujiklərin üzündən qurtarıb, mətbəxdəki ocaq heç yandırılmayıb!

Generalların ona elə acığı tutdu ki, dişləri bir-birinə dəyib şaq-qıldadı.

– Bəs sən özün nə tıxırsan?

– Özüm çiy şeylərdən yeyib birtəhər dolanıram, hələlik bir az da şəkərçörəyim var...

Generallar dedilər:

– Qardaş, sən axmaq mülkədarsan!

Oyunu yanımcıq qoydular; hərə öz evinə getdi.

Mülkədar gördü ki, ona ikinci dəfədir axmaq deyirlər, istədi bu barədə fikirleşsin; bu zaman gözünə bir dəstə kart sataşdı, ona axmaq deyilməsinə əhəmiyyət verməyib, qran-pasyans oynamağa başladı.

– Görək, cənab liberallar, kim kimə üstün gələcək! Mən sizə sübut edərim ki, əsil möhkəm iradə nə deməkdir!

Kartları düzərək “qadın şıltağı” düzəltdi, ürəyində tutdu ki, dalbadal üç dəfə mən deyən çıxsın, onda deyilən sözə əhəmiyyət vermək lazım deyil. Kartları nə qədər düzdü, elə bil lap qəsdən, o istədiyi çıxırdı ki, çıxırdı! Onun daha heç bir şübhəsi qalmadı.

– Əgər tale özü belə göstərsə, demək, axıra qədər möhkəm durmaq lazımdır. İndi qran-pasyans oynadığım daha bəsdir, gedim bir az işlə məşğul olum!

Başladı otaqlarda gəzməyə! Bir az gəzdi, sonra gedib oturdu. Elə hey fikirleşirdi. Fikirleşirdi ki, İngiltərədən hansı maşınları yazıb gətirmək lazımdır, elə maşınlar ki, hamısı buxarla, ancaq buxarla işləsin, daha burada heç kölə deyilən şeyin izi-tozu da olmasın. Fikirleşdi ki, meyvə bağını necə salacaq: bax, burada armud ağacı əkiləcək, burada gavalı ağacı, burada şaftalı ağacı, burada da qoz ağacı! Pəncərədən bayıra baxdı, necə fikirleşmişdisə, hamısını o qayda ilə yerli-yerində gördü. Durna balığının buyruğu ilə armud, şaftalı, ərik ağacları o qədər meyvə gətirmişdi ki, az qalırdı budaqları sınınsın, o da ancaq bunu bilirdi ki, maşınla meyvələri yığıb ağzına qoysun! Sonra bunu da fikirleşdi ki, necə inək saxlayacaq, özü də elə inəklər ki, gön nədir, ət nədir, hamısı başdan-ayağa süd olsun! Elə də gerek çiyələk əksin ki, bitəndə hamısı qoşa-qoşa, üç-üç olsun, beşi bir girvənkə gəlsin. Görəsən Moskvada bu çiyələkdən nə

qədər satacaq? Axırda fikirləşməkdən yoruldu; gedib güzgüdə özünə baxmaq istədi, gördü ki, güzgünün üstündə əl qalınlığında toz var...

Birdən o:

– Senka! – deyə çığırdı, clə o saat da evdə qul-qaravaş olmadığı yadına düşdü, öz-özünə dedi: – Eybi yoxdur, qoy bir müddət belə qalsın! Mən liberallara gerek sübut eləyim ki, əsil möhkəmlik nə deməkdir!

Bu qayda ilə hava qaralana kimi veyllənər, sonra da gedib yatarı.

Yuxusunda da daha ürəkaçan şeylər görərdi. Görərdi ki, qubernator özü onun mülkədarlıq inadını eşidib, qəza polis rəisindən soruşur:

– Sizin qəzada əmələ gələn o inad, filan-filan şüdə kimdir?

Sonra da görərdi ki, onu elə həmin bu inadçılığına görə nazir qoyublar. O da lent taxır, təlimnamələr yazır; yazır ki, möhkəm olun, heç şeyə əhəmiyyət verməyin. Sonra da Dəclə, Fərat sahillərində gəzdiyini görərdi...

Özü də deyir:

– Həvva, mənim dostum!

Bütün yuxuları da görüb qurtarardı; indi də durmaq lazımdır.

Yenə:

– Senka! – deyib çığırardı, birdən yadına düşərdi ki, Senka yoxdur... başını aşağı salardı. Sonra öz-özündən soruşardı:

– İndi axı mən nə iş görüm? Heç olmasa bir qulyabamı da olsa gələydi!

Elə onun bu sözüne görə birdən qəza polis rəisi özü gəldi. Axmaq mülkədar onun gəlməsinə çox sevindi. Şkafa sarı yüyüdü, iki şəkərçörəyi götürüb fikirləşdi: “Deyəsən, bu razı qalacaq!”

Polis rəisi soruşdu:

– Rica edirəm, cənab mülkədar, deyin görək: necə möcüzə baş verdi ki, müvəqqəti ixtiyarınızda olan bütün mujiklər birdən-birə yox oldu?

– Belə oldu ki, Allah mənim duama görə bütün mülkümü mujiklərdən tərtemiz təmizlədi.

– Belə, bəs, cənab mülkədar, onların yerinə vergini kim verəcək, – bu sizə məlumdurmu?

– Vergi?.. Vergini onlar verəcək! Onlar özləri verəcək! Bu onların ən müqəddəs vəzifəsi və borcudur!

– Belə. Onlar ki, sizin duanıza görə yer üzünə səpələnmişlər, bəs belə olan surətdə bu vergini onlardan necə yığmaq olar!

– Bunu... mən bilmirəm... Mən onların vergisini verməyə razı deyiləm!

– Cənab mülkədar, dövlət xəzinəsi vergisiz və töycüsüz, xüsusilə şərab və duz rüsumu olmadan yaşaya bilməz – bu sizə məlumdurmu?

– Mən nə deyirəm ki... mən hazırım! Mən bir qədəh araqın... pulunu verərəm.

– Sizin mərhəmətinizdən indi bizim bazarda nə birçə tikə ət, nə də birçə girvəngə çörək almaq olmur, bunu siz bilirsinizmi? Heç bilirsinizmi bu nə deməkdir?

– Rica edirəm! Mən öz tərəfimdən ianə verməyə hazırım! Budur, iki dəne şəkərçörəyi!

– Cənab mülkədar, siz axmaqısınız!

Polis rəisi bunu deyib döndü, heç şəkərçörəyinə baxmayıb getdi.

Bu dəfə mülkədar çox bərk fikirləşməyə başladı. İndi üçüncü adam idi ki, ona axmaq deyirdi, üçüncü adam idi ki, durub ona baxırdı, baxırdı, sonra da tüpürüb gedirdi. Yoxsa o doğrudanmı axmaqdır? Yoxsa öz ürəyində bu qədər əziz tutduğu inadçılığı, adi sözlə deyilsə, ancaq axmaqlıq və dəlilikdir? Doğrudanmı, yalnız onun inadçılığı üzündən nə vergilər verilir, nə rüsumlar alınır, bazarda da nə birçə girvəngə un, nə birçə tikə ət tapılır?

Lakin o axmaq olduğundan, hətta belə bir iş tutduğuna fərəhləndi də. Sonra polis rəisinin dediyi: “Heç bilirsinizmi bu nə deməkdir?” sözü yadına düşdü, bərk qorxdı.

Yenə də adəti üzrə otaqlarda gəzişə-gəzişə düşünməyə başladı: “Yaxşı, bu axı nə deməkdir? Bəlkə məni başqa bir yere köçürmək istəyirlər? Məsələn, Çeboksarıya, ya da Varnavinə?”

– Yenə Çeboksarı yaxşıdır, elə deyilmi? Heç olmasa bütün dünya görür ki, mətanətli olmaq nə deməkdir! – O belə desə də öz-özünə gizlincə düşündü: “Bəlkə Çeboksarıda mən öz əziz mujiklərimi görə bildim!” – O gəzib-gəzib oturur, sonra yəne də gəzməyə başlayırdı. Nəyə yaxınlaşsa, elə bil ki, hər şey ona deyirdi: “Cənab mülkədar, sən axmaqsan!” Sonra gördü ki, otağın ortasından bir siçan balası qaça-qaça onun qran-pasyans oynadığı və əl dəyməkdən çirkələnmiş, bununla da siçanı iştaha gətirə bilən karta sarı gedir.

O:

– Kiş-kiş... – deyib siçan balasının üstünə cumdu.

Lakin siçan balası ağıllı idi, bilirdi ki, mülkədar Senkasız ona heç bir şey eləyə bilməz. Mülkədarın qorxunc səsini eşidəndə o ancaq quyruğunu tərpedib divanın altına girdi, elə o saat da oradan mülkə-dara baxmağa başladı; o sanki deyirdi: “Bir dayan, axmaq mülkədar! Hələ harasıdır! Mən elə bircə sənin kartını yeməklə kifayətlənmə-yəcəyəm. Elə ki xalatını yaxşıca çirkəndirdin, onu da yeyəcəyəm!”

Az keçdi, çox keçdi, mülkədar bir gün gördü ki, onun bağ yollarını ayıpəncəsi basıb, kolların dibində ilan və həşərat qaynaşır, parkda vəhşi heyvanlar uluşır. Bir gün də ayı lap evin qabağına gəldi, çömbəlib oturdu, pəncərədən mülkədara baxıb dodaqlarını yaladı.

Mülkədar:

– Senka! – deyib çığırdı, lakin Senkanın burada olmadığı yadına düşüb... ağladı.

Lakin yenə inadından dönmədi. Bir neçə dəfə yumşaldı, ancaq yumşaldığını hiss edən kimi “Becr” qəzetini götürür, elə o saat yenə də möhkəmlənirdi.

– Yox, yaxşısı budur ki, lap vəhşiləşim, vəhşi heyvanlarla meşədə yaşayım, ancaq deməsinlər ki, Rusiya dvoryanı, knyaz Urus-Kuçum-Kildibayev öz inadından döndü!

Vəhşiləşdi də. Payız girmişdi, əməlli-başlı şaxta düşmüşdü, amma o soyuğu hiss etmirdi. Qədim zamanlarda yaşayan İsav kimi onu da başdan-ayağa tük basdı, dırnaqları da dəmir kimi oldu. Çoxdandı o heç burnunu da silmirdi. Get-gədə daha çox dörd əl-ayağı üstündə gəzməyə başladı. İndi o bir şeyə çox təəccüb edirdi: necə də o əvvəllər bu qayda ilə gəzməyin ən ədəbli, ən münasib bir yerləş olduğunu başa düşməmişdir?!

O hətta adam kimi danışmaq qabiliyyətini də itirdi; fitə, fısıltıya, bağırtıya bənzər bir səs çıxarırdı. Ancaq hələ quyruğu çıxmamışdı.

Bəzən o, vaxtilə öz yumşaq, ağ loş bədənini əzizlədiyi parkına gələr, pişik kimi bir anda ağacın lap başına çıxar, pusquda durardı. Bir də görərdin ki, bir dovşan gəldi, dal ayaqları üstə qalxdı, yan-yörədən təhlükəli bir hənirtə gəlib-gəlmədiyini bilmək üçün qulaq asmağa başladı. Vəhşi mülkədar da bir anda ox kimi ağacdan yerə enərdi, dovşanı boğazlayıb, dırnaqları ilə parçalardı, onu bütün içəlatı ilə, dərisi ilə birlikdə yeyərdi.

Özü də yaman qüvvətli oldu; elə qüvvətli oldu ki, bir zaman pəncərədən ona baxan ayı ilə dostluq eləməyi özünə münasib gördü.

Ayıya dedi:

– Mixaylo İvanıç, istəyirsən, dovşan ovu səfərinə bir yerdə çıxmaq, hə?

Ayı da cavab verdi:

– İstəyirəm, niyə istəmirəm! Ancaq qardaş, sən nahaq yerə mujikləri yoxa çıxartdın!

– Niyə axı?

– Ona görə ki, mujiki yemək – sizin kimi dvoryanları yeməkdən çox-çox əlverişlidir. Bunun üçün də lap üzünə deyirəm: mənim dostum da olsun, sən axmaq mülkədarsan!

Qəza polis rəisi mülkədarları himayə etsə də, yer üzündən mujiklərin yox olması hadisəsi qarşısında susa bilmədi. Vilayət rəisi də onun göndərdiyi məlumatdan təşvişə düşərək yazdı: “Bəs indi nə fikirdəsiniz? Vergini indi kim verəcək? Meyxanalarda şərabı kim içəcək? Kim indi təmiz, günahsız işlərlə məşğul olacaq?” Polis rəisi də ona belə cavab verdi: “Dövlət xəzinəsini indi ləğv etmək lazımdır; təmiz, günahsız işlər də öz-özünə ləğv olunmuşdur, onun yerinə qəzada bərk soyğunçuluq, quldurluq, adamöldürmə baş vermişdir. Bu günlərdə mənim özümü də nə ayı kimi ayıya, nə adam kimi adama oxşayan bir şey az qala parçalayıb dağıtmışdı. Mən elə guman edirdim ki, bu adama oxşayan ayı, ayıya oxşayan adam bütün bu şuluqluğa səbəb olan həmin o axmaq mülkədardır”.

Rəislər də əl-ayağa düşüb şura çağırıdılar. Qərarları da bu oldu: mujikləri tutub geri qaytarsınlar. Bütün bu şuluqluğa səbəb olan axmaq mülkədara da çox nəzakətlə başa salsınlar ki, qoy öz hoq-qabazlığını buraxsın, xəzinəyə gələn vergiyə mane olmasın.

Elə bu zaman vilayət şəhəri üstündə bir yığın mujik beçə verirdi. Onlar aşağı enib bazar meydanına doldular. Elə o saat da bu gözəl neməti yığıb səbətə doldurdular; birbaşa qəzaya göndərdilər.

Yenə qəzadan saman və qoyun dərisi iyi gəldi. Bazarda un, mal-qara, ət, toyuq-cücə, qaz, ördek göründü; bircə gündə xəzinəyə o qədər vergi gəldi ki, xəzinədar bu qədər pulu görəndə, təəccüblə əlini-əlinə vurub çığırdı:

– Ay haramzadalar, siz axı bu qədər pulu haradan tapırsınız?!

Oxucular məndən soruşa bilər ki, bəs axı mülkədar necə oldu? Mən də bunun cavabında deyə bilərəm ki, çox çətinliklə də olsa, axırda onu tutdular. Tutan kimi də burnunu sildilər, əl-üzünü yudular, dırnağını kəsdilər. Sonra da polis rəisi ona öyüd-nəsihət verdi, “Bect” qəzetini ondan aldı, göz olmaq üçün onu Senkaya tapşırıb getdi.

O indi də sağdır. Öz-özü ilə qran-pasyans oynayır, meşədə keçirdiyi günləri xatırlayıb darıxır: məcburiyyətlə əl-üzünü yuyur; hərdən də böyür.

1869

ALAŞA

Alaşa yol kənarında yığılıb qalmışdı, ağır-ağır nəfəs alır, mürgüleyirdi. Mujik indicə onu xışdan açıb otlamağa buraxmışdı. Lakin otlamaq Alaşanın heç yadına düşmürdü. Sürülən yer daşlı-kəsəkli idi, müjikle bərabər çox çətinliklə bu işin öhdəsindən gəlmişdi.

Alaşa işləməkdən, döyülməkdən əldən düşmüş, zəifləmiş, qabırğaları çıxmış, beli yağır olmuş, qıçları yaralanmış, dar döşlü, adicə bir mujik heyvanı idi. Başını aşağı salıb dururdu. Yalı pırtlaşmışdı; gözlərindən, burnundan selik axırdı; üst dodağı şolpə kimi sallanırdı. Belə atla çox iş görmək olmazdı; amma iş çox idi. Bütün günü xamut onun boynundan çıxmırdı. Yayda səhərdən axşama kimi yerlə əlləşirdi, qışda da, ta havalar qızana kimi “məhsul” daşıyırdı.

Lakin bu işin qabağında lazım olan qüvvəni toplaya bilmirdi, yiyəsi ona elə yem verirdi ki, bununla ancaq əngini yorurdu. Yayda, gecə vaxtı onu otlamağa buraxanda, o heç olmasa yumşaq göy ot yeyib qarnını doydururdu. Qışda bazara “məhsul” daşıyırdı, evə də qayıdanda kif basmış bəlim yeyirdi. Yazda mal-qaranı çölə ötürəndə, onu yerdən paya ilə qaldırırdılar. Çöldə zərrə qədər ot olmurdu, ancaq orda-burda çürümüş çör-çöp görünürdü, keçən payızda mal-qara təsadüfən bunların yanından ötüb keçmişdi.

Alaşanın güzəranı çox pis keçirdi. Yenə yaxşı ki, insafli bir kəndlinin əlinə düşmüşdü: onu nahaq yerə üzüb şikəst eləməirdi. İkisi də

xışla çölə gedirdi. Mujik ucadan deyirdi: “Hə, əzizim, güc ver görək!” Alaşa tanış səsi eşidir, bunun mənasını başa düşürdü. O bütün arıq gövdəsini qabağa verir, qabaq ayaqlarını yerə dirəyir, dal ayaqları ilə güc verir, başını döşünə sarı əyirdi. Mujikin yenə də səsi eşidilirdi: “Hə, zavallı, çək görək!” Özü də döşünü xışa dayayır, əlləri ilə xışdan bərk-bərk tuturdu; ayaqları daşlı-kəsəkli torpağa girir, gözləri ilə də xışın düz getməsinə diqqət yetirirdi ki, şum dəngildüngül olmasın. Xış gedib torpağın o başına çatanda, güc verməkdən ikisi də tir-tir əsirdi, elə bil ki, ikisi də bu saat öləcəkdi! İkisi də: Alaşa da, mujik də! Bu ölüm hər gün onlar üçün var idi...

Tozlu kənd yolu, ensiz şerid kimi bir kənddən o biri kəndə uzanırdı, kəndə girir, sonra yenə oradan çıxıb, hara işə gedirdi. Hər iki tərəfdən zəmilər onun keşiyini çəkirdi. Bu zəmilərin ucu-bucağı görünmürdü. Onlar eninə-uzununa hər tərəfi bürümüşdü. Hətta yerlə göyün birləşdiyi yerlər də zəmi idi. Bu zəmilərin bir qismi sapsarı, bir qismi gömgöydü, bir qismi də çılçılpaqdı, onlar hamısı kəndi dəmir halqa kimi halaya almışdı; ağızını açmış bu zəmilər girdabından başqa kəndin ayrı bir yerə çıxacaq yolu yox idi. Budur, uzaqda bir adam göründü; yeyin-yeyin getməkdən bəlkə onun qıçlarında heç taqət qalmamışdı; amma adama elə gəlirdi ki, o bir yerdə dayanıb ayaq döyür, sanki bu zəmilər ənginliyindən xilas ola bilmirdi. Xırdaca bir nöqtə kimi güclə nəzərə çarpın bu adam elə bil ənginliyin içərilərinə getmirdi, ancaq yavaş-yavaş tutqunlaşırdı. Tutqunlaşa-tutqunlaşa birdən yox olurdu, sanki ənginlik onu sorasora udurdu.

Əsrlər keçdikcə bu qorxunc, bu nəhəng ənginlik keyləşib qalmışdı, hərəkətsiz dururdu, sanki əsir etdiyi əfsanəvi bir qüvvənin keşiyini çəkirdi. Kim bu qüvvəni əsirlikdən qurtaracaqdı! Kim onu dünya işığına çıxaracaqdı? Bu iş iki məxluqun qismətinə düşmüşdü: onlardan biri mujik, o biri də Alaşa idi. Onlar əlləşirdi, qan-tər tökürdü, amma ənginlik indiyə kimi bu əfsanəvi qüvvəni əldən verməmişdir, bu elə bir qüvvə idi ki, mujikin dərdinə əlac elərdi. Alaşanın da yağır olmuş belini sağaldardı...

Alaşa qızmar gün altında yığılıb qalmışdı. Onun ətrafında birçə ağac da yox idi. Hava da elə isti idi ki, heç nəfəs almaq olmurdu. Arabir kənd yolu üstündə toz qasırgası qopurdu, ancaq bu tozu qal-

dıran külək sərinlik deyil, yeni-yeni isti axını gətirirdi. Böyüləklər, milçəklər Alaşanın üstündə yığın-yığın uçurur, onun qulağına, burnuna təpildirdilər, yağır olmuş belinə, zədələnmiş yerlərinə sirişir olurdular. Alaşanı sancanda o ancaq qulaqlarını bir balaca tər-pədirdi. O mürgüləyirdimi, öldürdümü – bunu təyin etmək mümkün deyildi. Alaşa istidən, qanlı yaralarının göynəməsindən əzab çəkirdi, lakin bundan heç şikayətlənə bilmirdi, Allah bu dilsiz-ağızsız heyvanı bu əyləncədən də məhrum etmişdi.

Alaşa mürgüləyirdi; o dincəlmək əvəzinə ağır iztirab çəkirdi, bu iztirab içində yuxu görmürdü, onun üzərində ona təzyiq edən qara buludlar uçurdu. Bu buludlarda sürət deyil, heç dərşətli əjdahafar da yox idi, yalnız gah qara, gah da odlu-əlovlu nəhəng ləkələr vardı; bu ləkələr götürüm düşmüş Alaşa ilə həm bir yerdə durur, həm də hərəkət edirdi. Alaşanı da özləri ilə bərabər ucsuz-bucaqsız ənginliyə sürükləyirdi...

Zəmilərin ucu-bucağı yox idi, bundan qaçır qurtarmaq olmazdı. Alaşa xışla onu eninə-uzununa şumlamışdı, lakin yenə də ucu-bucağı görünmürdü. O gah çıçılpaq olur, gah yaşillanır, çiçəklənir, gah da ağ kəfən altında donub qalırdı, bu vəziyyəti ilə də hər tərəfi, eninə-uzununa, amirənə bir şəkildə bürümüşdü, özü də başqalarını mübarizəyə dəvət etmirdi, doğrudan-doğruya əsarət altına alırdı. Nə onun sirtini bilmək, nə onu fəth etmək, nə də gücdən salmaq olurdu: o həm ölür, həm də canlanırdı. Heç bilmək olmurdu ki, burada ölüm nədir, həyat nədir. Lakin onun ölümündən də, canlanmasından da ilk şahidi və daimi şahidi Alaşa idi. Zəmilər, çöl hamı üçün şeirdi, sərbəstlikdi, genişlikdi, amma Alaşa üçün əsarətdi. Zəmilər onu göz açmağa qoymurdu. Onun bütün qüvvəsini əlindən alırdı, lakin doydum – demirdi! Alaşa gün çıxandan gün batana kimi işləyirdi, qara ləkə də onun gözü önündə titrəyirdi, onu çəkə-çəkə öz ardınca aparırdı. İndi də həmin ləkə onun gözü önündə titrəyirdi, indi də o mürgüləyə-mürgüləyə bir çığırtı eşidirdi. “Hə, əzizim! Hə, zavallı! Qalx görək!”

Səhərdən axşama kimi Alaşanın üstünə odlu şüalar seli axıdan o odlu günəş sönməyəcək; yağış həmişə yağacaq, tufan qopacaq, həmişə qar-boran olacaq, saxta düşəcək... Təbiət hamı üçün anadır, bircə onun üçün bələdir, işgəncədir. Təbiətdə baş verən hər bir həyat təzahürü ona əzab verirdi, hər bir çiçəklənmə – canlanma

onun üçün zəhərdir. Onun üçün nə ətirli qoxuların, nə səslərin, nə rənglərin ahəngi vardı. O ağrıdan-acıdan, yorğunluqdan, müsibətdən başqa heç bir şey duymurdu. Qoy günəş təbiəti isti ilə, işıqla doldursun, qoy günəşin şüaları hər şeydə həyat və şənlik yaratsın, zavallı Alaşa o günəş barəsində bircə şey bilirdi: günəş onun min-min ağrıdan, zəhərdən yoğrulmuş həyatına yeni bir ağrı, yeni bir zəhər əlavə edirdi.

Onun gördüyü işin sonu yox idi! Onun varlığı, bu varlığın bütün mənası işdən ibarətdi. O iş üçün əkilib doğulmuşdu, bunsuz o heç kimə lazım deyildi, hətta zərərli idi – öz xeyrini bilən adamlar belə deyirdi. Onun yaşadığı mühit bircə şeyə çalışırdı: Alaşanın zəhmət üçün yararlı olan əzələ qüvvəsi hərəkətdən qalması! Alaşaya yem də, istirahət də o qədər verilirdi ki, o öz vəzifəsini yerinə yetirə bilsin. Sonra da qoy zəmilər, təbii qüvvələr onu haldan salsın, şikəst eləsin, onun belində, dalında, ayaqlarında təzə-təzə yaraların əmələ gəlməsi heç kəsin görəyinə də deyildi! Onun xoş güzəranı deyil, iş əsarətini daşıya bilən həyatı lazımdır. Alaşa neçə əsr idi bu əsarəti daşıyırdı – bunu bilmirdi! Hələ neçə əsr də daşıyacaqdı – bu da ona məlum deyildi! O elə yaşayırdı ki, elə bil qaranlıq uçuruma batırdı. Canlı orqanizmin duya bildiyi şeylərdən onun hiss etdiyi ancaq sızılıtlı ağrıları, bu da gördüyü işdəndi.

Alaşanın həyatı əbədilik damğası ilə damğalanmışdı. O yaşamırdı, lakin ölmürdü də. Zəmilər başıyaqılılar kimi minbir sorucu pəncəsi ilə onun canına soxulmuşdu, onu müəyyən edilən səhədən kənara buraxmırdı. Təsədüf ona necə bir zahiri görünüş versə də, onun beli həmişə yağırdı, qıçları yaralıdı, o həmişə yorğundu, üzgündü, yarıcandı... Öz qanı ilə suvardığı zəmilər kimi, o da aylar, illər, əsrlər tanımırdı, ancaq əbədiyyət tanıyırdı. O bütün zəmiləri ayaqlayırdı, hər yerdə də eyni dərəcədə öz arıq, düşkün gövdəsini uzadaraq güc verirdi, hər yerdə də o idi, ancaq o idi, – adı-sanı bilinməyən Alaşa idi! Onun varlığında ölməyən, parçalanmayan, məhv olmayan bir kütlə yaşayırdı. Həyatın sonu yoxdur, – bu kütləyə aydın olan ancaq bu idi. Lakin bu həyat deyilən şey özü nə idi? Niyə o, Alaşanı əbədiyyət buxovu ilə buxovlamışdı? Bu həyat hardan gəlib, hara gedirdi? Bəlkə gələcək bu suallara cavab verəcəkdi... Bəlkə gələcək özü də, dünyanı xəyallarla dolduran, canlıları

bu xəyallara qurban verən keçmişin qaranlıq girdabı kimi lal-kar və laqeyd qalacaq, bu suallara cavab verməyəcəkdir!..

Alaşa mürgüleyirdi. Müftəxorlar onun yanından keçib gedirdi. İlk baxışda heç kəs deməzdi ki, Alaşa ilə Müftəxor bir atanın övladıdır. Lakin onların qardaş olması haqqında söylənilən rəvayət hələ tamamilə yaddan çıxmamışdır.

Qədim zamanlarda qoca bir at yaşayırmış, bu atın iki oğlu varmış: birinin adı Alaşa, o birisinininki də Müftəxor imiş. Müftəxor nəzakətli və həssas, Alaşa kobud və hissiz imiş. Qoca at Alaşanın kobudluğuna çox dözür, öz övladını sevən ata kimi, uzun zaman onları bir gözdə tutur, axırda acıqlanıb deyir: “Sizin haqqınızda mənim əbədi hökmüm budur: Alaşaya – bəlim, Müftəxora – yulaf verilsin!” O zamandan bəri bu hökm davam edir. Müftəxoru isti tövləyə salırlar, altına yumşaq saman səpirilər, özünə bal şərbəti verirlər, axuruna danı tökürlər. Alaşanı pəyəyə ötürüb, qabağına bir qucaq çürük bəlim atırlar: “Alaşa, əngini işə sal, – deyirlər, – suyu da bax, o gölməçədən içərsən!”

Müftəxor az qalmışdı ki, bu dünyada qardaşı olduğunu lap yaddan çıxarsın. Birdən, nədənsə, onu qəm-qüسسə basdı, qardaşı yadına düşdü. Dedi: “Bu isti tövlə lap məni cana gətirdi, bal şərbətindən də lap iyərəndim, danı yarması da zəhləmi tökdü, yeyəndə ürəyim qalxır. Gedim görüm qardaşım necə dolanır!”

Gəlib görür ki, qardaşı heç ölmək nə olduğunu bilmir, o əbədidir! Kimin əlinə nə keçirsə, onu döyür, amma o yaşayır, ona bəlim verirlər, yenə də yaşayır! Zəmilərin hansı yerinə baxsan görürsən ki, onun qardaşı orada hökmranlıq eləyir, sən indicə onu burada görmüşdün, göz açıb yumana qədər bir də baxırsan ki, o haralarda ayaq döyür! Ağac ona deyəndə ağac özü sarsılır, onu sarsıda bilmir, bundan görünür ki, onda bir fəzilət var!

Müftəxorlar Alaşanın ətrafında gezişməyə başladılar.

Biri dedi:

– Bunu ona görə özündən çıxarmaq olmur ki, o həmişə işlədiyindən başında çoxlu sağlam fikirlər əmələ gəlib. O başa düşüb ki, yumruqla daş əzmək olmaz, itələməklə qaya uçmaz, zərb-məsələlərə qerq olub kırımışca yaşayır – kefi kök, damağı çağ... Sağ ol, Alaşa! İşində ol, çalış!

O biri etiraz etdi:

– Onun həyatının belə möhkəm bir şəkil alması heç də sağlam fikirlə olmasında deyil! Sağlam fikir nə deməkdir? Sağlam fikir – bir növ adi, bayağıcasına aydın riyaziyyat düsturunu, ya polis əmrini xatırladan bir şeydir. Alaşadakı sarsılmayan möhkəmliyi mühafizə edən bu deyil, bəlkə onda ruh həyatının və heyat ruhunun olmasıdadır! Nə qədər ki bu iki dəfinə onun varlığında yerləşmişdir, heç bir ağac onu sarsıda bilməyəcəkdir!

Üçüncü Müftəxor da belə söylədi:

– Siz nə boş-boş şeylər danışırsınız! “Ruh həyatının, heyat ruhunun” – bu heç bir mündəricəyə malik olmayan sözlərin boş-boşuna yerlərini dəyişdirməkdən başqa bir şey deyil! Alaşaya ona görə diş batmır ki, o özü üçün “əsil zəhməti” tapmışdır. Bu zəhmət ona ruhi müvazinət verir, onu öz vicdanı və kütlələr vicdanı ilə razılığa gətirir, ona elə bir möhkəmlik verir ki, hətta əsrlərlə davam edən köləlik də bunu sarsıda bilməmişdir! Çalış, Alaşa, çalış! Ayaqlarını yerə dirəyib güc ver! Biz müftəxorların həmişəlik itirdiyi mənəvi aydınlığı zəhmətdə qazan!

Dördüncü Müftəxor da sözə qarışırdı (görünür, o birbaşa mey-xanaçının tövləsindən gəlmişdi):

– Ah, ağalar, ağalar! Siz lap əməllicə səhv edirsiniz. Alaşanı heç də ona görə özündən çıxarmaq olmur ki, guya onun gövdəsində xüsusi bir şey yerləşmişdir. Yox, belə deyil. Alaşanı ona görə özündən çıxarmaq olmur ki, o əsrlərdən bəri öz ağır güzəranına vərmiş eləmişdir. İndi istəyirsən lap köklü-budaqlı bir ağac gətir, onun belində sındır, o yenə də yaşayacaq. Budur, yıxılıb qalıb orda, elə bil ki, onda heç can deyilən şey yoxdur, amma get, onu qırmancla bir yaxşı ruhlandır, gör necə ayağa qalxıb, qıçlarını ata-ata gedəcək... Kimin boyuna hansı iş biçilibsə, onu eləyir. Bir sayın görün bu şilküt olmuş Alaşalardan zəmilərdə nə qədər var, – hamısı da bir-birinin tayıdır. Siz onları ürəyiniz istəyən qədər şil-küt eləyin, onlar bundan zərər qədər də əskilməyəcək. İndi o yox olsa da, bir də görəcəksən yerin altından sıçrayıb çıxdı.

Müftəxorlar bu söhbəti bir iş görmək üçün deyil, danışdıqları üçün başlamışdılar, buna görə də danışıb-danışıb, axırda bir-birini məzəmmət eləməyə başlayırlar. Xoşbəxtlikdən elə bu zaman mujik yuxudan ayıldı.

– Hə-ə, zavallı, tərpen görək! – Bunu söyləməklə onların bütün mübahisəsini həll etdi.

Müftəxorlar da elə o saat heyrətdən özlərini itirdilər, birağızdan fərəhlə çığırdılar:

– Bir ora bax, ora bax! Gör yerdən necə qalxır! Gör necə qabaq ayaqlarını yerə dirəyir, dal ayaqları ilə güc verir! Bax, bu, doğrudan da, böyük məhərətdir! Alaşa, ayaqlarını yerə dire! Bax, indi görün kimdən öyrənmək lazımdır?! Görün kimi təqlid etmək lazımdır?! Hə-ə, zavallı, qalx görək!

1885

BİR MUJİKİN İKİ GENERALI YEDİRİB-BƏSLƏMƏSİ

Biri varmış, biri yoxmuş, iki general varmış. Onlar yüngülməzəc olduğundan, günlərin bir günündə, durna balığının buyruğu ilə, mənim arzumla gözlərini açıb özlərini boş bir adada gördülər.

Bu generallar həmişə bir dəftərxanada işləmişdilər; orada anadan olmuşdular, orada tərbiyə almışdılar, orada da qocalmışdılar, buna görə heç bir şey anlamırdılar. Bildikləri də ancaq: “Mənim sizə böyük hörmət və sədaqət bəslədiyimə əmin olun!” – sözləri idi.

Dəftərxanayı, lazım olmadığına görə, bağladılar, generalları da işdən azad elədilər. Onlar bekar qalıb Peterburqa getdilər. Podyaçi küçəsində özlərinə ayrı-ayrı yerlərdə mənzil tutdular. Generallar təqaüd alırdılar; hərəsinin də bir əspaz qadını vardı. Bir gün onlar yuxudan ayılında gördülər ki, insan yaşamayan bir adada, bir yorğan altında yatıblar. Əvvəl bir şey başa düşmədilər, söhbət eləməyə başladılar, elə bil ki, onların başına heç bir iş gəlməmişdi.

Generallardan biri dedi:

– Zati-aliləri, mən bu gecə qərribə bir yuxu gördüm: gördüm ki, elə bil boş bir adada yaşayıram...

Bunu deyib birdən yerindən qalxdı! O birisi də cəld durdu.

Hər ikisi döhşətlə çığırdı:

– İlahi! Bu nə işdir?! Biz haradayıq?!

Bu yuxu idimi, ya doğrudanmı onların başına belə bir əhvalat gəlmişdi, – bunu bilmək üçün əlləri ilə bir-birini yoxlamağa başladılar. Nə qədər çalışdılar ki bunun yuxu olduğuna özlərini inandırsınlar – mümkün olmadı: gördülər ki, bu, acı bir həqiqətdir; buna inanmalı oldular.

Onların bir tərəfində ucsuz-bucaqsız dəniz, o biri tərəfində bir parça torpaq var idi. Generallar bunu görüb ağladılar, dəftərxana bağlanandan sonra onlar birinci dəfə idi ki, ağlayırdılar.

Sonra bir-birinə baxmağa başladılar, gördülər ki, öyinlərində gecəköynəyindən başqa heç bir şeyləri yoxdur, hərəsinin də boynundan bir orden asılmışdır.

Generallardan biri dedi:

– İndi qəhvə içsəydik nə yaxşı olardı! – lakin heç eşidilməmiş, görünməmiş belə bir əhvalatın başlanma gəldiyi yadına düşən kimi yenə ağladı.

Ağlaya-ağlaya da sözüne davam etdi:

– Biz indi bəs neyləyək? Başımıza gələn əhvalatı yazsaq da nə xeyri olar?

O biri general da dedi ki:

– Gəlin belə eləyək: siz, zati-aliləri, şərqə tərəf gedin, mən də qərbə tərəf; axşam yenə də buraya gələk, bəlkə bir şey tapa bildik.

Şərqlə qərb tərəfi axtarmağa başladılar. Yaddarına düşdü ki, bir dəfə reis onlara demişdi: şərqi tapmaq istəsən, elə dur ki, üzün şimala tərəf olsun, onda şərqlə sağ tərəfində qalacaq. Bunlar da şimal tərəfi axtarmağa başladılar: gah belə durdular, gah elə durdular, dünyanın hər səmtinə üzlerini çevirdilər, lakin həmişə dəftərxanada qulluq etdikləri üçün şimalı tapa bilmədilər.

Generallardan biri dəftərxanadakı qulluğundan başqa hərbi kantonistlər məktəbində hüsnxətt müəllimi olmuşdu, buna görə o birisindən bir az ağıllı idi. O belə məsləhət gördü:

– Zati-aliləri, gəlin belə eləyək: siz sağ tərəfə gedin, mən də sol tərəfə, bu yaxşı olar.

Belə də elədilər. Generallardan biri sağ tərəfə gedib gördü ki, burada çoxlu ağac bitib; ağaclarda da hər cür meyvə var. İstədi, heç olmasa bircə alma dərsin, ancaq almalar elə hündürdə idi ki, ağaca çıxmaq lazım gəlirdi. İstədi ağaca çıxsın, çıxa bilmədi, ara yerdə köynəyini cırdı. Oradan çay qırağına gedib gördü ki, çayda o qədər

balıq var, lap qarışqa kimi qaynaşır, Fontankadakı sadokda bu qəder balıq olur.

General öz-özünə dedi: "Bu balıqlardan olaydı, özü də "Pod-yaçide!" həтта iştahadan sifəti də dəyişdi.

Oradan da meşəyə getdi. Burada çoxlu meşə çili, tetra quşu oxuyurdu, dovşanlar o yan-bu yana qaçırdı.

General gördü ki, acından ürəyi bulanmağa başlayır.

– İlahi! Bu qəder də yeməli şey olar?!

Axırda əlacı kəsilib, əliboş geri qayıtdı. Gəlib gördü ki, o biri general da qayıdıb onu gözləyir.

– Zati-aliləri, bir şey tapa bildinizmi?

– Budur, mən "Moskovskiye Vedomosti" qəzetinin köhnə bir nömrəsini tapmışam, ayrı heç bir şey əlimə keçmədi.

Generallar yenə yığılıb yatdılar, lakin acından gözlərinə yuxu getmirdi. Gah onları: "Görəsən, bizim pensiyamızı kim alacaq?" fikri narahat edirdi, gah da gündüz gördükləri meyvələr, balıqlar, meşə çilləri, tetra quşları, dovşanlar yadlarına düşürdü.

Generallardan biri dedi:

– Zati-aliləri, kimin ağına gələrdi ki, insanın yediyi şeylər ilk əvvəl uçarmış, üzərmiş, ağaclarda bitərmiş, hə?

O biri general ona belə cavab verdi:

– Doğrusu, mən də bu vaxta qədər elə bilirdim ki, səhərlər, qəhvə ilə verilən bulka elə o şəkildə doğulub törəyirmiş.

– Deməli, belə çıxır ki, məsələn, birisi keklik yemək istəsə, əvvəl gərək onu tutsun, kəssin, tükünü yolsun, təmizləsin, qızart-sın... Axı bunu necə eləyəsən?

O biri general bu sözləri əks-səda kimi təkrar etdi:

– Axı bunu necə eləyəsən?

Susdular. Çalışdılar ki, yatsınlar, lakin aclıq onların yuxusunu tamam qaçırmışdı. Qızardılmış, dadlı, ləzzətli meşə çilləri, hind toyuqları, donuz potaları gözləri önündən çəkilmirdi, yanında da duzlu xiyar, şoraba, salat...

Generallardan biri dedi:

– İndi mən lap öz çəkməmi də yeyərdim!

O biri general da ah çəkdi:

– Çox geyilmiş əlcək də pis olmazdı!

Birdən generallar bir-birinə baxdılar, onların gözündə uğursuz bir işıq parıldaırdı, dişləri bir-birinə dəyib şaqıldayırdı, boğazlarından boğuq nərliti çıxırdı. Yavaş-yavaş bir-birinə sarı sürünməyə başladılar; birdən vəhşi kimi bir-birinin üstünə atıldılar. Bir-birinin üst-başını cırdılar, saçını çəngə-çəngə yoldular, çığırdılar, ah-vay elədilər. Hüsnxətt müəllimi olan general o birisinin ordenini ağız ilə qapıb bir anda uddu. Üz-gözlərindən axan qan nəhayət onları ağla gətirdi.

Hər ikisi birdən dedi:

– Bizi cin tutub! Belə getsə, biz lap bir-birimizi yeyərik!

– Axı biz bura necə gəlib düşmüşük? Bizim başımıza bu oyunu açan o xəbis kimdir?

– Zati-aliləri, başımızı gərək söhbətlə qarışdıraq, yoxsa əlimizdən xata çıxar, adam öldürərik!

– Onda bağışlayın!

– Məsələn, niyə axı günəş əvvəl çıxır, sonra batır, bəs niyə bunun əksinə olmur? Siz bu barədə nə düşünürsünüz?

– Zati-aliləri, siz qərribə adamsınız; axı siz də əvvəl yuxudan durursunuz, dəftərxanaya gedirsiniz, orada yazı yazırsınız, sonra gəlib yatırsınız!

– Niyə axı adam bunu baş-ayaq eləməyə: əvvəl yata, cürbəcür yuxular görə, sonra da durub dəftərxanaya gedə?

– Hə... bu da olar... Amma mən dəftərxanada qulluq eləyəndə həmişə belə düşünərdim: indi səhərdir, sonra günorta olacaq, sonra da axşam yeməyi veriləcək, daha sonra yatmaq vaxtı gələcək!

Axşam yeməyi yadlarına düşən kimi yenə kefləri pozuldu, başlanan söhbət yarımçıq qaldı.

Generallardan biri yenə sözə başladı:

– Mən bir həkimdən eşitmişəm ki, adam uzun zaman öz bədəninin şiresi ilə yaşaya bilər.

– Bu necə ola bilər?

– Belə olar: adamın bədəndəki şirələr guya özündən başqa şirələr buraxır, bu şirələrdən də başqa şirələr əmələ gəlir, bunlardan da bir başqası, ta o vaxta qədər ki, adamın şiresi lap qurtarır...

– Bəs sonra necə olur?

– Onda yenə bir şey yemək lazım gəlir...

– Tfu!

Xüləsə, generallar nədən danışsalar, söhbət axırda gəlib yənə yemək üstünə çıxırdı, bu onların iştahını daha da artırırdı. Nəhayət, bu qərara gəldilər ki, söhbəti kəssinlər. Tapdıqları “Moskovskiy Vedomosti” qəzeti yadlarına düşdü, onu böyük həvəslə oxumağa başladılar.

Generallardan biri həyəcanla oxuyurdu:

“Dünən bizim qədim paytaxtın hörmətli rəisi təntənəli bir nahar vermişdi. Yüz adamlıq çox zəngin süfrə açılmışdı. Sanki bütün ölkələrin hədiyyələri bu şərli şənlikdə özünə randevü¹ təyin etmişdi. Burada həm “Şeksnanın qızıl cökəbalığı”², həm Qafqaz meşələrinin yavrusu olan qırqovul, həm də bizim şimalda fevral ayında çox nadir tapılan çiyələk vardı...”

O biri general ümitsiz halda bərkədən dedi:

– Tfu, ilahi! Zati-aliləri, siz axı oxumağa ayrı bir şey tapmıdınız? – Qəzeti onun əlindən alıb oxumağa başladı:

“Tuladan yazırlar: dünən Upa çayından bir uzunburun balıq tutulduğu üçün (bu elə bir hadisədir ki, hətta burada çoxdan yaşayan adamlar da belə bir şeyin olduğunu görməmişlər: burası da var ki, həmin bu uzunburun balığın bəzi əlamətlərindən onun nahiyyə polis müdiri B. olduğu da müəyyən edilmişdir), bəli, bir uzunburun balıq tutulduğu üçün buradakı klubda böyük şənlik olmuşdur. Bu şənliyə səbəb olan uzunburun balığı, ətrafına körpə xiyar düzülmüş halda, ağızda da bir parça göyerti, böyük bir çanaqda ortalığa gətirmişlər. Həmin gün növbətçi olan həkim P. də balıqdan bütün qonaqlara bircə parça da olsa düşməsinə çox diqqət yetirmişdir. Balığın xuruşu da cürbəcür idi, adamı lap həvəsə gətirirdi...”

Əvvəlki general dedi:

– Zati-aliləri, icazə verin; siz də elə bil nəyi seçib oxumaq məsələsində ehtiyatlı tərpənmirsiniz! – qəzeti onun əlindən alıb oxumağa başladı:

“Vyatkadan yazırlar: burada çoxdan yaşayan adamlardan biri balıq şorbası bişirməyin yeni bir orijinal üsulunu icad etmişdir: canlı bir yayın balığını götürüb, əvvəl qamçı ilə döyürsən, elə ki hirsindən qara ciyəri şişdi...”

¹ Görüş (frans.)

² Derjavinin “Nahara dövlət” qesidəsinin ilk mısrası

Generallar başlarını aşağı saldılar. Qəzetdə nəyə baxırdılarsa, hamısı yeməkdən danışdı. Onların düşüncələri özlərinin əleyhinə idi, çünki bişteks və başqa yeməklər haqqında olan təsəvvürləri nə qədər özlərindən rədd etməyə çalışsalar da, bu təsəvvürlər özünə zorrama yol açırdı.

Birdən hüsnxətt müəllimi olan generalın ağına gözəl bir fikir gəldi.

O sevinə-sevinə dedi:

– Zati-aliləri, biz bir mujik tapsaq necə olar?

– Yəni necə... mujik?!!

– Mujik də... adi mujiklərdən birini! Belə bir mujik bizə lap bulka da verər, meşə çili də tutar, balıq da...

– Hə... mujik... mujik axı yoxdur, onu hardan tapasan?

– Necə yəni mujik yoxdur? Mujik hər yerdə var, ancaq onu axtarıb tapmaq lazımdır. Yəqin o haradasa gizləniib, işdən boyun qaçırır.

Bu fikir generalların kefini elə açdı ki, ikisi də cəld yerindən qalxıb, mujiki axtarmağa getdilər.

Adanı xeyli gəzib dolandılar, axırda saman və qoyun dərisi qoxusu duyduqlar, gəlib axtardıqları mujiki tapdılar. Gördülər ki, ağac altında, arxası üstə yekəpər bir mujik yatıb, yumruğunu da başının altına qoyub. İşdən o həyasızcasına boyun qaçırmışdı. Generallar yaman qəzəbləndilər, bu qəzəbin heç hədd-hüdudu yox idi.

Mujiki danlamağa başladılar:

– Hə, tənbəlin biri tənbel, yatırsan?! Heç vecinə də almırsan ki, burada iki general iki gündür acından ölər! Bu saat get işləməyə! Haydı!

Mujik ayağa qalxdı, gördü ki, generallar yaman sərt generallardır. İstədi əkilsin, lakin generallar ondan elə yapışdılar ki, heç tərpənə bilmədi.

Mujik onlara qulluq etməyə başladı.

Ən əvvəl ağaca çıxdı, hər generala on dənə lap dəymiş alma dərdi, amma özünə turş alma götürdü. Sonra yeri eşib kartof çıxartdı. İki ağac parçası götürüb bir-birinə sürtdü. Od hazırladı. Sonra da saçından cələ qayırdı, bir meşə çili tutdu. Ən axırda ocaq qalayıb o qədər şey bişirdi ki, hətta generalların başına belə bir fikir gəldi: “Bu müftəxora da bu şeylərdən verək, ya yox?”

Generallar mujikin belə can yandırmasına baxıb sevinirdi. Onlar dünən az qala acından öləcəklərini unutmşdu, ancaq bunu düşünürdülər ki, general olmaq nə yaxşı şeymiş, adam heç darda qalmazmış!

Bu arada tənbel mujik onlardan soruşdu:

– Cənab generallar, məndən razısınızmı?

Generallar da cavab verdi:

– Razıyıq, əziz dost, sənin can yandırdığını görürük!

– Bəs indi dincəlməyə icazə verərsinizmi?

– Dincəl, əzizim, ancaq əvvəl ip eş, sonra.

Mujik o saat yabana kənaf yığdı, gətirib suda islatdı, çırpdı, əzdi, axşama ip hazır oldu. Həmin bu generallar mujiki ağaca bağladılar ki, qaçmasın; özləri də yıxılıb yatdılar.

Bir gün keçdi, iki gün keçdi. Mujik o qədər ustalaşdı ki, hətta ovcunda sup bişirməyə başladı. Generallar yeyib toxlaşdılar, kökəldilər, rəngləri ağardı, kefləri duruldu. Oturub söhbət etməyə başladılar, dedilər ki, burada müftəcə yeyib yaşayırıq, pensiyamız da Peterburqda üst-üstə yığılıb qalır.

Bəzən görərdin ki, səhər yeməyindən sonra generallardan biri o birisinə deyir:

– Zati-aliləri, siz necə düşünürsünüz: görəsən doğrudanmı Babilistan hərc-mərcliyi olmuşdur, ya bu ancaq əfsanədir?

– Mən elə düşünürəm ki, zati-aliləri, bu doğrudan da olmuşdur, yoxsa dünyada bu qədər dillərin əmələ gəlməsini necə izah etmək olar?

– Deməli, onda Nuh tufanı da olmuşdur?

– Bəli, Nuh tufanı da olmuşdur; bu olmasaydı, bəs onda tufandan qabaqkı heyvanların varlığı necə izah edilərdi? Xüsusilə burasını da nəzərə almaq lazımdır ki, “Moskovskiye Vedomosti”də yazırlar ki...

– Gəlsəniz, “Moskovskiye Vedomosti”ni oxuyaq?

Qəzeti axtarıb tapdılar, kölgədə oxumağa başladılar: Moskvada necə yeyib-içiblər, Tulada necə yeyib-içiblər, Penzada necə yeyib-içiblər, Ryazanda necə yeyib-içiblər – bunun hamısını, bütün qəzeti başdan-başa oxudular, ürəkləri də heç bulanmadı!

* * *

Az keçdi, çox keçdi, axırda generallar darıxmağa başladılar. Peterburqda qoyub gəldikləri aşpaz qadınlar tez-tez yadlarına düşdü, gizli-gizli ağlayırdılar da.

Generallardan biri o birisindən soruşdu:

– Zati-aliləri, indi görəsən Podyaçidə nələr olur?..

O biri general da belə cavab verdi:

– Daha deməyin, zati-aliləri, ora yadıma düşəndə lap burnumun ucu göynəyir...

– Yaxşılığına bura çox yaxşıdır – buna heç söz ola bilməz! Ancaq ki, bilirsinizmi, qoca dişi bir qoyun da lazımdır! Bir də ki, adamın mundirine də heyfi gəlir.

– Elə heyfi gəlir! Xüsusilə dördüncü dərəcəli mundir ola, elə bir tikilişinə baxanda adamın ağı gedir!

Onlar mujiki məcbur etməyə başladılar, dedilər:

– Bizi Podyaçiyə apar, Podyaçiyə apar! – Heç demə, bu mujik Podyaçiyə də çox yaxşı bələdmiş! Bir zamanlar orada gün görüb, dövrən sürübmüş. Generallar buna çox sevindilər:

– Elə biz özümüz də Podyaçidə yaşayan generallarıq!

Mujik dedi:

– Onda yəqin mənə orada görmüş olarsınız: evin bayır tərəfindən bir adam qutuda sallayıb, qutu da kəndirdən asılıb, o adam evin divarını rəngləyir, ya da qarışqa kimi taxtapuşda gəzir, – bax, həmin adam mən özüməm ki, varam!

Mujik öz generallarının kefini açmaq üçün boş-boş şeylər danışmağa başladı, çünki generallar belə müftəxor bir mujikin günahından keçmişdilər, ondan iyrenməyib, zəhmətindən istifadə etmişdilər. Bunun da qabağında mujik bir gəmi qayırdı, bu, əslində gəmi deyildi, gəmiyə oxşar bir şeydi, buna minib, üzə-üzə dənizlər keçib, lap Podyaçinin özünə getmək olardı.

Generallar dənizdə yırğalanan qayığa baxıb dedilər:

– Birc haramzada, bizi aparıb batırırsan ha!

Mujik də onlara dedi:

– Arxayın olun, cənab generallar, bu mənim üçün təzə şey deyil.

Sonra da yola hazırlaşmağa başladı. Mujik yumşaq qu tükü yığıb, qayığın dibinə döşədi. Generalları bu tükün üstünə uzatdı, xaç vurub yola düşdü. Yolda generallar qopan fırtınalardan, esən küləklərdən

o qədər qorxdular ki, mujiki müftəxorluğu üstündə o qədər söydülər ki, meşələr qələm olsa, dənizlər mürəkkəb, bunu yazıb qurtarmaq olmaz. Mujik də elə bir ucdan avar çəkirdi, generalları siyənək balığı ilə yedirib bəsləyirdi.

Nəhayət, özəmətli Neva çayı göründü! Bax, bu da şanlı Yekaterina kanalı! Bu da böyük Podyaçı küçəsi! Generallar elə kökəlmişdi, elə ağarmışdı, kefləri elə durdu ki, aşpaz qadınlar onları görəndə heyrətdən donub qaldılar. Generallar doyunca qəhvə içdilər, çoxluca bulka yedilər, mundirlərini geyib dövlət xəzinəsinə getdilər, oradan o qədər pul gətirdilər ki, dənizlər mürəkkəb olsa, meşələr qələm, bunun sayını-hesabını yazıb-yetirmək olmaz!

Ancaq onlar mujiki də yaddan çıxarmadılar: ona bir qədər araq, beş qəpik də gümüş pul göndərdilər: mujik, sən də kef elə!

1869

AYI SƏRKƏRDƏLİK EDİR

Böyük və ciddi cinayətlər çox vaxt parlaq bir əməliyyat hesab edilir, buna görə də tarixin lövhəsinə qeyd olunur. Xırda və əhəmiyyətsiz cinayətlər abırsızlıq sayılır, onlar tarixi yanılma bilmədikləri kimi öz müasirləri tərəfindən də mədh edilmir.

I. 1-ci AYI LƏLƏ

1-ci Ayı lələ bunu çox gözəl anlayırdı. O köhnə qulluqçu, yırtıcı bir heyvandı; zağa qayıрмаğı, ağacları kökündən çıxarmağı bacarırdı, bundan görünürdü ki, mühəndislik sənətini də bir qədər bilir. Lakin onun ən gözəl bir xüsusiyyəti vardı: hər necə olsa, tarix lövhəsinə düşmək istəyirdi, bunun üçün də qan tökmək ehtişamını dünyada hər şeydən üstün tuturdu. Onunla nə barədə danışsan: ticarətdənmi, sənayedənmi, elmdənmi – həmişə söhbəti bir şeyin üstünə getirib çıxarırdı, deyirdi: “Ancaq bir şey lazımdır: qan tökmək... qan tökmək...”

Buna görə də Aslan ona mayor rütbəsi verdi, müvəqqəti olaraq onu, daxili düşmənləri aradan qaldırmaq üçün, bir sərkərdə kimi uzaq bir meşəyə göndərdi.

Meşədə yaşayan nökrə-naib mayorun meşəyə yola düşdüyünü eşidib fikrə getdi. O zaman meşə mujikləri arasında belə bir sərbəstlik vardı: hər kəs öz bildiyini eləyirdi; heyvanlar ora-bura qaçırdı, quşlar uçurdu, qurd-quş sürünürdü, heç kəs addımını bir ahəngə uydurub, əsgəri qayda ilə yerimək istəmirdi. Mujiklər qanırdılar ki, bunun üstündə onlara mərhəbə deməyəcəklər; lakin özləri ağla gələ bilmirdilər. Deyirdilər ki: “Əlbət, mayor gələr, bizə bir yaxşı gəliş gələr, onda biz də bilirik ki, qanqalı necə otlarlar!”

Belə də oldu: mujiklər gözlərini açana kimi Ayı lələ özünü yetirdi. Bayram günü idi, Ayı lələ səhər tezdən tələsə-tələsə gəldi, elə o saat da qət etdi: sabah qan tökülməlidir. Belə bir qərara gəlməyə onu məcbur edən nə idi, bunu kim bilirdi! Əslinə qalsa, qəzəbli də deyildi, ancaq heyvandı da.

Şeytan onu yolundan azdırmasaydı, o mütləq öz planını yerinə yetirəcəkdi.

Məsələ burasındadır ki, Ayı lələ qan tökməzdən qabaq özünün ad bayramını keçirmək fikrinə düşdü. Bir vedrə araq aldı, təkbaşına içib sərxoş oldu. Hələ özünə ağac tikmədiyindən, elə sərxoş halda talada uzanıb xoruldaya-xoruldaya yatdı. Səhərə yaxın, elə bil qəsdən, talanın yanından bir yalançı bülbül uçub keçirdi. Bu başqa cür yalançı bülbül idi: ağıllı idi, vedrə də apara bilirdi, lazım olanda sarköynək kimi də oxuyurdu. Bütün quşlar ona baxanda fərəhlənirdi, deyirdilər ki, “Görərsiniz, vaxt olacaq, bizim yalançı bülbül dimdiyində şey də daşıyacaq!” Hətta onun ağıllı olması xəbəri gedib Aslana da çatmışdı. Aslan bir neçə dəfə Eşşəyə demişdi ki (Eşşək o zaman onun məclisində filosof adı ilə şöhrət qazanmışdı!), bəli, Eşşəyə demişdi ki, bir gün sən həmin o yalançı bülbülün mənim pəncəmdə oxuduğunu eşidərsən!

Yalançı bülbül nə qədər ağıllı olsa da, talada yıxılıb qalan şeyin nə olduğunu başa düşmədi. Elə bildi ki, çürümüş kötükdür: ayının üstünə qonub oxudu. Ayı lələ ayıq yatırdı. Hiss etdi ki, onun üstündə bir şey atılıb-düşür. Öz-özünə dedi: “Mütləq bu daxili düşmən olacaq!”

Gözləyib-gözləyib axırda anırdı:

– Sərkərdə cəmdəyi üstündə belə avara-avara atılıb-düşən kimdir?

Yalançı bülbül bunu eşidəndə gərək uçub gedəydi, anlamadı. Oturub qaldı, kötüyün danışmasına təəccüb elədi. Əlbəttə, mayor

da buna dözmədi, pəncəsi ilə bu ədəbsiz quşu qamarladı, sərxoş halda, ağına-bozuna baxmadan yedi.

Yeməsinə yedi, ancaq yeyəndən sonra birdən öz-özünə dedi: “Axı mənim yediyim nə idi? Bu necə düşmən idi ki, heç dişimin dibində də ondan bir şey qalmadı?” Fikirləşdi, fikirləşdi, bu heyvan heç bir nəticəyə gələ bilmədi. Yeyib, vəssalam! heç bir yolla bu sar-saq işi düzəltmək olmaz. Bir də ki, o ən günahsız bir quş yemiş olsa da, bu, cinayətkar bir quş kimi, mayorun qarında çürüyüb gedəcək!

Ayı lələ öz-özünə sorğu-sual edərək deyirdi:

– Mən onu niyə yedim? Aslan məni buraya göndərəndə tapşır-mışdı ki, tutanda böyük iş tut, xırda-xuruş işlərə girişmə! Amma mən elə ilk addımda yalançı bülbülü tutub yedim! Eybi yoxdur. İşin sifəti elə həmişə birtəhər olar... Yaxşı ki, bu, səhər tezdən oldu, heç kəs mənə tutduğum bu axmaq işi görmədi.

Heyhat! Görünür, Ayı lələ inzibati fəaliyyət sahəsində buraxılan ilk səhvən ən fəlakətli bir şey olduğunu bilmirdi! İnzibati fəaliyyətin lap əvvəlində gedilən xətt əyildimi, bu əyinti onu get-gədə düz nöqtədən uzaqlaşdıracaqdı.

“Heç kəs mənə bu səfəhliyimi görmədi” – fikrile öz-özünə yenicə təskinlik vermək istəyirdi ki, birdən yandakı qayın ağacından bir sığırçın çığır-çığır dedi:

– Axmaq! Bunu göndəriblər ki, bizim əl-ayağımızı bir yerə yığ-sın, bu da gələn kimi yalançı bülbülü tutub yedi!

Mayor bərk acıqlandı, sığırçını tutmaq üçün qayın ağacına dırmaşdı. Sığırçın da axmaq deyildi ki, uçub başqa ağaca qondu. Ayı da onun dalınca getdi. Sığırçın yenə əvvəlki ağaca uçdu. Mayor gah bu ağaca, gah o ağaca dırmaşa-dırmaşa lap əldən düşdü. Qarğa da bu zaman sığırçına baxıb cəsarətləndi:

– Heyvan ki, heyvan! Xeyrixah adamlar gözləyirdi ki, o gəlib qan tökəcək, amma yalançı bülbülü tutub yedi!..

Ayı bu dəfə qarğanın dalınca dırmaşdı. Elə bu vaxt bir dovşan koldan çıxıb dedi:

– Gicin biri gic! Yalançı bülbülü yeyib!

Ağcaqanad uça-uça ölkələr qət edib gəldi, dedi ki:

– Risum teneatis amici¹, Yalançı bülbülü yeyib!

Qurbağa da bataqlıqda quruldayaraq dedi:

– Bir Allahın sarsaq heyvanına bax! Yalançı bülbülü yeyib!

Xülasə, həm gülməli, həm də ağlamlı bir vəziyyət əmələ gəldi. Mayor özünü gah bu tərəfə, gah o tərəfə atırdı, onu ələ salanları tutmaq istəyirdi, amma tuta bilmirdi. Əlləşdikcə də daha gülcünc vəziyyətə düşürdü. Heç bir saat keçmədi, meşədə, böyükdən tutmuş kiçiyə kimi, hamı bildi ki, mayor Ayı lələ yalançı bülbülü yeyib! Bütün meşə qəzəbləndi. Təzə sərkərdədən heç kəs bunu gözləmədi. Hamı düşünürdü ki, o, bu qalın meşəni, bataqlığı qan tökmək ehtişamı ilə şan-şöhrətə mindirəcək, amma gör gəlib nə qayırdı! İndi Ayı lələ ağızını hara çevirsə, hara üz döndərsə, hər tərəfdən ancaq bir səs eşidirdi, elə bil hamı ağız-ağıza verib deyirdi: “Sən axmaqsan, axmaqsan! Sən yalançı bülbülü tutub yeməsin!”

Ayı lələ vurnuxa-vurnuxa qaldı, birdən gücü yetdikcə anqırdı. Ömründə birçə dəfə onun başına belə bir əhvalat gəlmişdi: o zaman onu zağadan qovub çıxartmışdılar, üstünə də bir sürü sandıqtulası qışqırtmışdılar. Bu it uşağı da tökülüşüb zəli kimi onun belinə, pey-sərinə, qulaqlarına, quyruğunun altına yapışmışdı. Onda ölümü lap öz gözü ilə görmüşdü! Ancaq yenə də birtəhər canını qurtara bilmişdi, tulalardan on-on beşini şil-küt eləmişdi, o biriləri də qaçıb canını qurtarmışdı. Amma indi qaçmağa da yer yoxdur! Hər kol, hər ağac, hər torpaq koması onu ələ salırdı, o da oturub baxırdı! Yapa-laq nədi ki! Daha ondan axmaq quş olmaz, o da bu əhvalatı başqalarından eşidib gecələr ulaya-ulaya deyirdi: “Axmaq! Yalançı bülbülü yeyib!”

Lakin məsələ bununla qurtarmırdı. İşin ən mühüm cəhəti bu idi ki, ancaq o təhqir olunmurdur: o görürdü ki, rəislik nüfuzu gündəndən lap kökündən sarsılır... İndi sən qorx ki, bu xəbər qonşu meşələrə də yayılsın, orada da onu ələ salsınlar!

Qəribədir, bəzən ən xırda şey, ən ciddi nəticələrə səbəb olur! Bir sən bax da: xırdaca yalançı bülbül belə bir quzğunun adını həmişəlik ləkələdi! Nə qədər ki, mayor Ayı lələ yalançı bülbülü yeməmişdi, heç kəsin heç ağına da gəlmirdi ki, o axmaqdır. Hamı ona deyirdi: “Zati-aliləri! Siz bizim atamızsınız! Biz sizin qulbeçənizik!” Hamı bilirdi ki, Eşşək özü Aslanın yanında onun tərəfini saxlayır, onu himayə edir. Eşşək də ki birisini bəyəndi, deməli, o ləyaqətli bir şəxsiyyətdir. Amma indi xırdaca bir inzibati səhv

¹ Gülməkdən özünü saxlayın, dostlar! (lat.)

nəticəsində onun eybi açıldı... Sanki hamının ağızından öz-özünə bu sözlər çıxırdı: "Axmaq! Yalançı bülbülü tutub yedi!". Bu, pedaqoji yollarla zavallı, kiçik bir gimnazisti özünü öldürmək dərəcəsinə gətirib çatdırmağa oxşayırdı... Lakin bu belə deyildi... ona görə ki, bir gimnazisti özünü öldürmək dərəcəsinə gətirib çatdırmaq biabırçı bir cinayət deyil, həqiqi bir cinayətdir, elə bir cinayətdir ki, tarix özü də bunu nəzərdən qaçırmır... Amma... yalançı bülbülü yemək?! Rica edirəm, siz özünüz deyiniz! Yalançı bülbülü yemək?!

Sərçələr, kirpilər, qurbağalar bir ağızdan çığırdı:

– Qardaşlar, belə də gülməli şey olar?

Əvvəl Ayı lələnin tutduğu işdən nifrətlə danışdırlar (meşəyə belə bir sərkərdənin gəlməsindən xəcalət çəkirdilər); sonra onu ələ salmağa başladılar. Əvvəl yaxında olanlar onu ələ saldı, sonra da uzaqda olanlar yaxındakıları təkrar etdi. Əvvəl quşlar, sonra qurbağalar, ağcaqanadlar, milçəklər işə başladı. Bütün bataqlıq, bütün meşə...

Ayı lələ kollarda didilən sifətini pəncəsi ilə silə-silə qəmgin halda öz-özünə deyirdi:

– Hə, əfkar-ümumiyyə buna deyirlərmiş! İndi bunun da üstündə tarix lövhəsinə düşsən... özü də yalançı bülbüllə!..

Tarix elə böyük şeydir ki, Ayı lələ bunu xatırlayanda fikrə gedirdi... O özü tarix barəsində çox az şey bilirdi, lakin Eşşəkdən eşitmişdi ki, Aslan özü də Tarixdən qorxur, deyir ki, yırtıcı heyvan şəklində tarix lövhəsinə düşmək yaxşı deyil! Tarix ancaq ən böyük qanlı əməliyyatı təqdir edir, xırda əməliyyatı heç saymır. Əgər o da, hələlik, işə başlarkən bir naxır inəyi parçalasaydı, bütün bir kəndi talayıb viran qoysaydı, ya da meşə qarovulçusunun daxmasını dağıtsaydı, onda hə, tarixə düşə bilirdi... Bir də ki, belə olanda heç tarixə əhəmiyyət verməzdi! Eşşək götürüb ona tərifli bir məktub yazırdı. Amma indi baxın da, görün nə oldu! Yalançı bülbülü yedi, bununla da öz-özünü biabır eləyib dillərə saldı! Min verst yolu çapa-çapa gəldi. Gör nə qədər yol pulu verdi, yemək yedi, gəlib çatan kimi də yalançı bülbülü aşırıdı!.. Ah, belə də şey olar?! Məktəbdə oxuyan uşaqlar da bunu biləcək! Vəhşi tunqus da, çöllər övladı kalmık da bundan xəbər tutacaq, hamısı da deyəcək: mayor Ayı lələni göndərdilər ki, gedib düşməni məhv eləsin, amma o gör nə qayırdı: yalançı bülbülü yedi! Axı bu mayorun uşaqları da gimnaziyada oxuyur! İndiyə kimi mayor uşağı deyib, onları mədh edirdilər. Amma

İndi məktəbdə onlara göz verib-ışığı verməyəcəklər, çığıra-çığıra deyəcəklər: "Yalançı bülbülü yeyib! Yalançı bülbülü yeyib!" Gör indi bu ləkəni yuyub təmizləmək üçün nə qədər böyük və qanlı əməliyyat törətmək lazımdır! Gör nə qədər xalqı talamaq, məhv etmək, viran qoymaq lazımdır!

Elə bir zaman olur ki, böyük cinayətlər vasitəsilə cəmiyyəti abad etmək istəyirlər, lənətə gəlsin belə zaman! Lakin elə zaman da olur ki, bu məqsədə biabırçı, kiçik cinayətlərlə çatmaq istəyirlər, belə zaman – rəzaləti yerə-göyə sığmayan ən biabırçı zamandır.

Ayı lələ vurnuxurdu, gecələri yatmırdı, yanına heç kəsi buraxmırdı, məlumat qəbul etmirdi, yalnız bir şey haqqında düşünürdü: "Ah, görəsən Eşşək mənim bu mayorluq nadincliyimə nə deyəcək?!"

Sanki Ayı lələnin elə bu sözü söyləməsi lazımmış! Budur, Eşşək-dən bir təliqə gəldi: "Əlahəzrət Aslan cənablarının nəzərinə çatdırılmış ki, siz daxili düşmənləri yatırmamısınız, yalançı bülbülü tutub yemisiniz, bu doğrudurmu".

Bunun doğru olduğunu etiraf etmək lazım gəldi. Ayı lələ raport yazıb günahını boynuna aldı, tutduğu işdən peşman olduğunu, bir daha belə iş tutmayacağını bildirdi, raportunun cavabını gözləməyə başladı. Məlum şeydir ki, bunun ancaq bir cavabı ola bilərdi: "Axmaq! Sən yalançı bülbülü tutub yemisən!" Lakin Eşşək qeyri-rəsmi olaraq ona bildirdi ki, (çünki Ayı raportla bərabər bir çəllək də bal göndərmişdi), bəli, çatdırdı ki, siz o biabırçılığın bağışladığı təsiri ləğv etmək üçün mütləq xüsusi bir qanlı əməliyyat törətməlisiniz...

Ayı lələ dedi:

– İş buna qalırsa, onda mən yenə də öz əvvəlki şan-şöhretimi düzəldə bilərəm. Elə o saat bir sürü qoyuna hücum edib hamısını parçaladı. Sonra bir arvadı moruq kolları yanında tutdu, moruq dolu səbətini əlindən aldı. Bundan sonra da kökləri, kələfin ucunu axtarmağa başladı, bütün meşəni alt-üst elədi. Ən axırda, gecə mətbəəyə girib, dəzgahları sındırdı, şrifləri qarışdırdı, insan zəkasının məhsulu olan əsərləri aparıb qanova tökdü.

Bunların hamısını eləyəndən sonra, yaramaz çöməltmə oturub tutduğu işin mükafatını gözləməyə başladı.

Lakin onun gözlədiyini olmadı.

Eşşək əlinə fürsət düşən kimi Ayı lələnin qəhrəmanlığı haqqında Aslana müsbət məlumat yazdı. Lakin Aslan Ayı lələni mükafatlan-

dırmadı, öz dəst-pəncəsi ilə Eşşəyin yazdığı kağızın qırağına bu sözləri cızma-qaraladı: “İnanmıram ki, bu zabıt igid olsun; çünki bu həmin Ayıdır ki, mənim istədiyim yalançı bülbülü tutub ötürüb!”

Sonra da əmr etdi ki, onu piyada qoşundan kənar etsinlər.

Beləliklə, 1-ci Ayı lələ həmişəlik mayor olub qaldı. Amma o, işi mətbəədən başlasaydı, indi mütləq general olmuşdu.

II. 2-ci AYI LƏLƏ

Elə də olur ki, ən möhtəşəm cinayətlər də fayda vermir. Heç demə, bu acınacaqlı hadisəyə nümunə olmaq başqa bir Ayı lələnin qismətində varmış.

1-ci Ayı lələ öz meşəsində fəaliyyət göstərəndə, Aslan başqa bir meşəyə ayrı bir sərkerdə göndərdi: o da mayor idi. Onun da adı Ayı lələ idi. Bu ayı lələ öz adaşından ağıllı idi, özü də başa düşürdü ki, inzibatçılıqda, ad çıxarmaq məsələsində inzibatçının bütün gələcəyi onun ilk addımından asılıdır. Bu ən mühüm bir məsələdir. Buna görə, hələ yol pulu almamışdan, qarşıda duran səfərin planını çox diqqətlə götür-qoy elədi, ancaq bundan sonra sərkerdəliyə başladı.

Lakin onun tutduğu mənəbin ömrü 1-ci Ayı lələninkindən də qısa oldu.

Başlıca olaraq, o bir şeyi nəzərdə tuturdu: təyin olunduğu yere gedən kimi mətbəəni dağıtsın. Eşşək də bunu məsləhət görmüşdü. Lakin ona tapşırılan meşədə, demə, heç mətbəə yox imiş. Orada yaşayan qocalar deyirdi ki, vaxtı ilə bax, həmin o şam ağacının altında hökumətin bir əl dəzgahı vardı, dəzgahda meşə kurantı¹ çap olunardı, hələ Maqnitskinin² vaxtında bu dəzgah camaatın qarşısında yandırıldı, ancaq senzura idarəsi saxlanıldı, o da kurantın ifa etdiyi vəzifəni sığırçılara tapşırırdı. Sığırçılar da hər səhər meşədə uçar, günün siyasi yeniliklərini ətrafa yayardı, heç kəs də bundan bir narahatlıq hiss etməzdi. Bir də məlum oldu ki, ağacdələn quşu ağac qabığı üstündə “Meşə xəfəliyinin tarixi”ni yazır, lakin o yazdıqca

¹ XVII-XVIII əsrlərdə çıxan saray diplomatik qəzeti

² 1819-1826-cı illərdə Qazan vilayətinin maarif işlərinə başçılıq etmişdir. Azad-fikirli şəxsləri təqib edəmiş.

oğru qarışqalar ağac qabığını didir, xırda-xırda oğurlayıb aparır. Bu qayda ilə meşə mujikləri nə keçmişdən, nə hal-hazırdan xəbər tutar, nə də gələcəyə nəzər salarmış, beləcə də yaşarmışlar. Yəni, başqa sözlə desək, zamanın zülməti içində avara-avara gəzib dolaşarlarmış.

Mayor soruşdu:

– Meşədə heç olmasa bir universitet, bəzi akademiya varmı ki, od vurub yandırım?!

Məlum oldu ki, Maqnitiski bu məsələdə də onu qabaqlamış, universiteti bütün heyəti ilə döyüş batalyonlarına yerləşdirmiş, akademikləri də ağac koğuşlarına salmışdır, hələ indi də orada ölüm yuxusuna getmişlər. Ayı lələ acıqlandı, əmr etdi ki, bu saat Maqnitiskini mənim yanıma gətirin, onu dağıdıb parçalayacağam (“Similia – Similibus cyrantur”¹). Ona dedilər ki, Maqnitiski Allahın əmri ilə o dünyaya köçmüşdür.

İş işdən keçmişdi, nə eləmək olardı? 2-ci Ayı lələ bir az kədərləndi, ancaq ruhdan düşmədi. Öz-özünə dedi: “Bu haramzadaların ruhu yoxdur ki, onu məhv eləyim, onda işi birbaş onların dərisindən başlamaq lazımdır!”

Dediyi kimi də elədi. Ən qaranlıq bir gecədə qonşu mujikin heyətinə girdi. Əlvan atı, inəyi, donuzu, sonra da bir cüt qoyunu parçaladı. Əclaf bilirdi ki, mujiki tamam müflis eləmişdir, bu ona yenə də az göründü. Deyirdi ki, hələ harasıdır, mən sənə heyətində süpürge çəkəcəyəm, bütün var-yoxunu dağıdacağam, səni həmişəlik dilənçi eləyib çöllərə salacağam! Bunu deyib evin damına çıxdı ki, düşündüyü cinayəti yerinə yetirsin. Ancaq dama salınan tirin çürüdüyünü nəzərə almamışdı. Ayağını tirin üstünə qoyan kimi tir sındı. Mayor havada asıla qaldı; gördü ki, bunun axırı mütləq yerə dəyməkdir; pəncəsi ilə sınaq dirəkdən bərk-bərk tutub anqırmağa başladı.

Kəndlilər səsi eşitdi: kimi paya, kimi balta, kimi də sapand götürüb səs gələn tərəfə cumdu. Hara baxdırsa, gördülər ki, hər şey talanıb viran edilmişdir. Hasar uçurulmuş, heyətdə salamat şey qalmamışdır, pöyələrdə qan göl kimi durmuşdur. Düşmənin özü də heyətin ortasında asıla qalmışdır. Mujiklər yaman qəzəbləndi.

– Ay məlun haramzada! Sən böyüklərin qabağında qulluq göstərmək istəyirsən, bunun üçün də biz görək bataq?! Qardaşlar, gəlin bunun haqq-hesabını verək!

¹ “Bələ bir şey, bələ bir şeylə müalicə olunur” (lat.)

Mujiklər sapandı Ayı lələnin düşəcəyi yerə qoydular. Bununla da onun haqq-hesabını verdilər. Sonra da dərisini soydular, cəmədəyini aparıb bataqlığa atdılar, yırtıcı quşlar da səhər tezdən onu didib dağıtdı.

Bu qayda ilə yeni bir meşə təcrübəsi meydana çıxdı: bu təcrübə göstərdi ki, ehtişamlı cinayətlər də, biabırçı cinayətlər kimi, çox pis nəticələr verə bilər.

Bu yeni təcrübəni meşə tarixi də təsdiq etdi; məsələni daha da aydınlaşdırmaq üçün buna bir şey də artırdı: orta məktəblər üçün çap olunan tarix kitablarında cinayətlərin ehtişamlı və biabırçı deyə iki yerə bölünməsi həmişəlik ləğv edildi, bu gündən bütün cinayətlərə, nə həcmdə olur-olsun, “biabırçı” adı verildi.

Eşşək bu barədə Aslana məlumat yazdı. Aslan da öz dəst pəncəsi ilə həmin məlumatın üstündə bu sözləri cızma-qaraladı: “Tarixin hökmü mayor 3-cü Ayı lələnin nəzərinə çatdırılsın: qoy bundan özü üçün nəticə çıxarsın”.

III. 3-cü AYI LƏLƏ

Üçüncü Ayı lələ adəşları olan əvvəlki Ayı lələlərdən ağıllı idi. Aslanın qeydini oxuyaraq öz-özünə dedi: “Çox pis vəziyyət emələ gəlir! Az pislik edərsən – səni ələ salarlar, çox pislik edərsən – səni sapandı nizəsinə keçirərlər... Yaxşı, görəsən gedim, getməyim?”

Rəsmi kağız yazıb Eşşəkdən belə bir şey soruşdu: “Nə böyük, nə də kiçik cinayətlər etməyə icazə verilmir, onda, heç olmasa, orta cinayətlər etməyə yol verilirmi?” Eşşək buna fəndgirişlə cavab verdi: “Bu məsələyə aid olan bütün məlumatı siz meşə nizamnaməsində tapa bilərsiniz”. 3-cü Ayı lələ Meşə nizamnaməsinə baxdı. Orada hər şey yazılmışdı: xəz-dəri vergisindən də, göbələk vergisindən də, meşə meyvələri vergisindən də, hətta küknar ağacı qozası vergisindən də... amma cinayət haqqında birçə kəlmə də söz yox idi! Sonra Eşşək onun zəhlətökən bütün suallarına eyni bir qəribə sözle cavab verdi: “Ədəblə hərəkət eləyin!”

3-cü Ayı lələ narazı halda donqulandı:

– Gör necə bir zəmanəyə rast gəldik! Sənə böyük rütbə verirlər; amma bu rütbəni hansı cinayətlərlə doğrultmağı göstərmirlər!

Yenə də bayaqkı sual fikrindən keçdi: “Görəsən gedim, getməyim?” Əgər yol üçün ondan ötrü xəzinədən küllü miqdarda pul hazırlandığı yadına düşməsəydi, bəlkə də heç getməzdi!

Meşəyə piyadaca gəldi – çox sadə bir şəkildə! Rəsmi qəbul gününü, məlumat vermək üçün yanına nə vaxt gəlməyi təyin etmədi, düz gedib özünü zağaya saldı, pəncəsini ağzına soxub uzandı, fikirləşməyə başladı: “Hətta dovşanın da dərisini soymaq olmaz, yəqin bunu da cinayət hesab edəcəklər! Özü də kim hesab edəcək? Aslan, ya Eşşək eləsə, yenə bir təhəri var, bəlkə buna dözmək olar, mujiklər hesab edəcək, mujiklər! Heç bilmirəm bu Tarixi haradan tapıb çıxartdılar – ərəbcə ta-rix-dir!” Ayı lələ zağada uzanıb Tarixi yadına saldıqca qəhqəhə ilə gülürdü, amma ürəyi qorxudan tir-tir əsirdi: zarafat deyil, Aslan özü Tarixdən qorxur. Ayı lələ bunu hiss edirdi. İndi sən gəl belə bir şəraitdə meşə əclaflarının əl-ayağını bir yerə yığışdır, bu heç ağlasığan şeydir?! ondan çox-çox şeylər tələb edirlər, amma quldurluq eləməyə icazə vermirlər! Hansı tərəfə yönəlirdisə, bir balaca əl-ayaq açırdısa, o saat çıxırırlar: “Dayan, dur! Özünü hara soxursan, bura sənə yerin deyil!” Hər yanda bir “hüquq” çıxıb. Dələ nədir, onun da bu gün hüququ var! Qırmanı doldurasan təpəsinə, deyəsən: al, bu da sənə hüququn! Onların hüququ var, bunun da ki, bəli də, vəzifəsi! Heç əməlli-başlı bir vəzifə də yoxdur, boş, mənasız bir şeydir. Onlar bir-birini təhqir edirlər, amma bu heç kəsə əl vura bilməz! belə də şey olar?! Bunun hamısını da eləyən Eşşəkdir! Özündən əlləmlik eləyən odur! Bu hoqqanı o çıxardı! Kim bu Eşşəyi yaratmışdır? Kim ona bu şeyləri tapşırırmışdır? Bax, o gerek bunu heç yaddan çıxarmasın, amma gəlib “hüquq” haqqında anqırır: “Ədəblə hərəkət eləyin!” – ax!

Bu qayda ilə uzun zaman pəncəsini sordu, hətta ona tapşırılan meşəni ağıllı-başlı idarə etməyə də girişmədi. Bir gün özü haqqında “ədəblə” danışmaq istədi, ən uca şam ağacına çıxıb, oradan var gücü ilə anqırdı, bunun da bir xeyri olmadı. Meşə əclafı, çoxdan bəri cinayət görmədiklərindən elə həyasızlaşmışdılar ki, ayının səsinə eşidən kimi ancaq bunu dedilər: “Eşdirsiniz, Ayı lələ anqırır! Yəqin yuxuda pəncəsini dişləyib”. 3-cü Ayı lələ yenə öz zağasına qayıtdı.

Təkrar edirəm: o, ağıllı ayı idi; öz zağasına ona görə getməmişdi ki, boş-boşuna heyifsilənib ah-zar eləsin; ona görə getmişdi ki, düşünüb bir yaxşı tədbir töksün.

Belə bir tədbir də tökdü.

Nə qədər ki zağasında uzanıb qalmışdı, meşədə hər şey öz-özünə düzəlmiş qayda ilə gedir. Əlbəttə, bu qaydanı tamamilə “yaxşı” bir qayda adlandırmaq olmazdı. Lakin hər şeyi də nəzərə almaq lazımdır: sərkərdənin vəzifəsi – xəyalda yaradılmış yaxşı bir həyat qurmaq deyil, bəlkə lap qədim zamandan bəri düzəlmiş qaydanı (bu, yaxşı bir qayda olmasa da olar) qoruyub saxlamaqdır. Bir də ki, sərkərdənin vəzifəsi böyük, orta, ya kiçik cinayətlər törətmək deyil, bəlkə “təbii” cinayətlərlə kifayətlənməkdir. Qədim zamandan belə bir qayda qoyulmuşdur: canavar gərək dovşanın dərisini soysun, çalağanlar, bayquşlar da qarğanın tükünü didsin, bu “qayda” da yaxşı bir cəhət olmasa da, hər halda bir “qayda” olduğundan bunu qəbul etmək lazımdır. Bir də ki, əgər dovşanlar, qarğalar bu vəziyyətdən narazılıq etsə, yenə də törəyib artırsa, yer üzünə yayılırsa, demək, “qayda” ta qədim zamandan bəri müəyyən edilmiş hüduddan kənara çıxmır. Yoxsa bu “təbii” cinayətlər kifayət deyilmi?

İndi meşədə hər şey bu qayda ilə davam edirdi. Meşə özünə layiq olan simasını bircə dəfə də dəyişməmişdi. Oradan gecə-gündüz milyon-milyon səs gurultusu eşidilirdi: bunlardan bir qismi – əzab içində çırpınanların feryadı, bir qismi də – zəfər çiğirtələri idi. Nə zahiri şəkillər, nə səslər, nə işıqlar, nə kölgələr dəyişirdi, nə də əhəlinin tərkibi; sanki hər şey öz yerində donub qalmışdı. Xülasə, bu elə bir müəyyənleşmiş, möhkəmlənmiş qayda idi ki, ən qəddar, ən çalışqan sərkərdə də bunu görəndə heç ağına gətirməzdi ki, burada müvəffəqiyyətlə nəticələne bilən bir cinayət işləsin, özü də “siz cənablarının şəxsi məsuliyyəti altında”.

Bu qayda ilə 3-cü Ayı lələnin təsəvvüründə birdən rifahsız bir rifahın bütün bir nəzəriyyəsi canlandı. Özü də bütün təfəsilatı ilə, hətta təcrübədə yoxlanmış halda canlandı. Onun yadına bir şey düşdü. Bir gün dostcasına söhbət zamanı Eşşək ona demişdi:

– Siz həmişə məndən hansı cinayətləri soruşursunuz. Bizim peşədə əsas şey budur: laissez passer, laissez faire!¹ – yəni bizim rus dilində belə çıxır: Əlisi dəli, Vəlisi dəli, qırılmışım hamısı dəli. İndi başa düşdünüzmü! Dostum, əgər siz bu qanundan kənara çıxmıyacaqsınızsa, onda cinayət də öz-özünə baş verəcək, sizin də meşədə hər şey yaxşı olacaqdır!

¹ İcazə vermək, mane olmamaq! (frans.)

Ayı lələnin də fikirləşdiyindən elə bu çıxırdı. Ancaq oturmaq, Əlisi dəlilərə, Vəlisi dəlilərə baxıb sevinmək lazımdır, qalan şeylər öz-özünə düzələr.

– Mən hətta heç başa düşmürəm ki, bu sərkərdələri niyə göndərirlər... – Mayor burada az qala liberallıq eləyəcəkdi ki, birdən ona verilən maaş yadına düşdü, bu fikrindən tez vaz keçdi: eybi yoxdur, eybi yoxdur, sus...

Bunu deyəndən sonra o biri böyrü üstə çevrildi; bu qərara gəldi ki, zağadan ancaq maaşı almaq üçün çıxsın. Sonra da meşədə bütün işlər lap dübbədüz getdi, Mayor yatırdı, mujiklər də donuz potası, toyuq-cücə, bal, hətta sivuxa¹ da gətirirdi, öz bac-xəraclarını zağanın ağızında qoyub gedirdi. Mayor da müəyyən saatda yuxudan ayılır, zağadan çıxıb gətirilən şeyləri aşırırdı.

Bu qayda ilə 3-cü Ayı lələ zağada uzun illər yaşadı, lakin meşənin müsibətli, amma çox-çox arzu edilən qayda-qanunu bircə dəfə də olsa pozulmadı, “təbii” cinayətlərdən başqa, ayrı bir cinayət baş vermədi, Aslan da buna görə Ayı lələni mükafatsız qoymadı: əvvəl ona podpolkovnik rütbəsi verdi, sonra polkovnik, sonra da...

Lakin bu arada meşəyə ox-yaylı ovçu mujiklər gəldi. 3-cü Ayı lələ də zağasından çölə çıxdı. Onun da başına, qiymətli dərisi olan bütün heyvanların başına gələn bir hadisə gəldi...

1884

SƏDAQƏTLİ ALABAŞ

Alabaş 2-ci gild Moskva taciri Vorotilovun əllaf dükəninin keşiyini çəkirdi, ev yiyəsinin mal-dövlətini çox diqqətlə qoruyurdu. Yaşadığı it damından heç kənara getmirdi. Hətta Jivodyorkanın özünü də yaxşı görmürdü, səhərdən axşama kimi zəncirdə atılıbdüşür, hürə-hürə dururdu. Caveant! Consules!²

Özü də çox ağıllı idi; həmişə də öz adamlarına deyil, özgələrinə hürərdi. Bəzən tacirin arabaçısı yulaf oğurlamağa gələrdi. Alabaş

¹ Yaxşı təmizlənməmiş çörək arağı

² Qoy konsullar ayıq olsun! (frans.)

onu görüb quyruğunu bulayır, fikirləşərək öz-özünə deyirdi: bir az yulaf aparacaq da, qoy aparsın! Bəzən də, peşmandı, həyətin yanından öz işindən ötrü bir adam keçsin, Alabaş hələ uzaqdan ayaq səsini eşidib, hay-küy qaldırardı; ay aman, qoymayın, oğru gəlir!

Tacir Vorotilov Alabaşın göstərdiyi xidməti görüb deyirdi: “Bu itin qiyməti yoxdur!” Onun yolu it damının qabağından düşəndə: “Alabaşa yal verin!” demədiyi olmazdı. Alabaş da elə sevinərdi, elə canfəşanlıq göstərirdi ki, heç olmayan kimi: zati-aliləri, qulluğunuzda hazırım! Ham-ham! Zati-aliləri, lap rahat yatın!.. Ham-ham... ham... ham... ham... ham!..

Hətta bir gün belə əhvalat oldu: məhəllə pristavı özü zəhmət çəkib Vorotilovun evinə təşrif gətirmişdi, – Alabaş onu görüb elə hürdü, elə hay-küy qaldırdı ki, ev yiyəsinin arvadı, uşaqları yüyürə-yüyürə evdən bayıra çıxdı; elə bildilər ki, həyət-bacanı qarət eləyirlər. Çıxan kimi gördülər ki, əziz bir qonaq təşrif buyurub!

– Zati-aliləri! Buyurun içəri! Alabaş, səsini kəs! Haramzada, sən nə qayırırsan?! Yoxsa tanımadın? Hə? Zati-aliləri, araq buyurun! Bir balaca qəlyanaltı eləyin!

– Təşəkkür edirəm, Nikanor Semyonıç, nə yaxşı itiniz var! Nə gözəl niyyətli köpəkdir!

– Bəli, çox yaxşı köpəkdir! Çox yaxşı köpəkdir! Adam var ki, heç bunun kimi qanacağı yoxdur, bunun qədər anlamır!

– Deməli ki, xüsusiyyətçiliyin lazım olduğunu düzgün hesab eləyir! İndiki zamanda bunu eşitmək çox xoşdur!

Sonra Alabaşa sarı dönərək əlavə etdi:

– Hür, əzizim, hür! İndi adam əgər istəyirsə ki özünü yaxşı qələmə versin, o da it kimi hürməyi özünə borc bilməlidir!

Vorotilov öz mülkünü Alabaşa tapşırمامışdan əvvəl onu üç dəfə smaçdan keçirtdi. Birinci dəfə oğru geyimi geyindi (qərübə burasıdır ki, bu paltar ona çox yaraşırdı!), bəli, bir qaranlıq gecədə anbardan mal oğurlamağa getdi. Özü ilə də bir parça çörək götürdü ki, itin başını tovlasın. Çörəyi Alabaşa atdı. Alabaş çörəyi iylədi, birdən oğrunun baldırından yapışdı. Vorotilov ikinci dəfə gedəndə Alabaşa bir iri parça kolbasa atdı:

– Ye, Alabaş, ye! – dedi.

Alabaş bu dəfə onun ətəyini parçaladı. Üçüncü dəfə yağlı-çirkli bir manat kağız pul apardı, fikirləşdi ki, it pula aldanar. Alabaş

axmaq-zad deyildi ki! Elə hay-küy qopartdı ki, bütün məhəllənin itləri axışıb gəldi, hamısı da durub Alabaşa baxır, bu qapı itinin öz ağasına nə üçün hürdüyünə təəccüb edirdi!

Tacir Vorotilov bunu görüb arvad-uşağını çağırdı, onların yanında Alabaşa dedi:

– Alabaş, mən bütün var-yoxumu, arvadımı da, uşaqlarımı da, mülkümü də sənə tapşırıram, qoru! Gətirin Alabaşa yal verin!

Alabaş öz ağasının tərifini başa düşdümü, ya elə itlik xasiyyətinə görəmi, böyük bir canfəşanlıqla hürməyə başladı. O gündən öz xasiyyətini həddindən artıq büruzə verdi, lap sərtləşdi. Yatanda da görərdin ki, bir gözünü yumar, o biri gözü ilə baxardı: birdən darvaza altından həyəte girən olar! Atılıb-düşməkdən yorulanda uzanardı, amma zəncirini yenə də sosləndirərdi: “Qoy bilsinlər ki, mən həmişə ayığam!” Yaddan çıxıb yal verilməyəndə, hətta bundan sevinərdi də, hər gün itə yal verilsə, bir də görərsən, bir həftənin içində azğınlaşdı, qudurdu! Nökərlər onu vuranda, o buna xeyirli bir şey kimi baxardı, çünki iti vurmasan, görərsən ki, öz ağasını da yaddan çıxartdı.

Alabaş belə deyirdi:

– Biz itlər ki varıq, görək bizimlə ciddi rəftar olunsun: haqq yerə də, nahaq yerə də görək bizi döysünlər, bu bizim üçün ibrət dərsi olar! Ancaq bu zaman biz əsil it olarıq!

Xülasə, Alabaşın özünəməxsus əqidəsi vardı; o öz bayrağını elə yüksək tutardı ki, başqa itlər ona baxıb quyruqlarını qısar, öz-özlərinə deyərdilər: “Ona çatmaq olmaz!”

Alabaş uşaqları çox istərdi; lakin onlar da iti yoldan çıxara bilməzdilər. Ev sahibinin uşaqları ona yaxınlaşıb deyərdi:

– Alabaş, gəl bizimlə gəzməyə gedək!

– Gedə bilmərəm.

– Qorxursan?

– Məsələ qorxmaqda, qorxmamaqda deyil, mənim buna ixtiyarım yoxdur.

– Ay sarsaq, gəl gedək! Biz səni gizləncə apararıq... Heç kəs görməz!

– Bəs mənim vicdanım?

Alabaş bunu deyib quyruğunu qısar, belə şeylərdən uzaq olmaq üçün öz damına girərdi.

Oğrular da bir neçə dəfə əlbir olub, onu tovlamaq istəmişlər: “Gəlin ona Zamoskvoreçyenin mənzərələrini göstərən bir albom bağışlayaq, bəlkə buna aldanıb bizi buraxdı”. Alabaş buna da aldanmadı:

– Mənə heç bir mənzərənin şəkli lazım deyil. Mən bu həyətdə doğulmuşam, bu həyətdə də qocalıb öləcəyəm, mənə ayrı mənzərə nə lazım?! Məni günaha batırmayın, çıxın gedin!

Alabaşın bircə zəif cəhəti vardı: Sarıbaşı çox sevirdi, onu da həmişə yox, hərdənbir.

Sarıbaş da elə bu həyətdə yaşayırdı. O da xoşxasiyyətli bir itdi; ancaq onun heç bir oqidesi yox idi. Elə hürərdi, ayrı heç bir şey eləməzdi. Buna görə onu zəncirdə saxlamazdılar. Çox vaxt da ev yiyəsinin mətbəxində yaşardı, uşaqların ətrafında hərənlənərdi. Çox-çox şirin şeylər yeyərdi, bundan Alabaşa heç verməzdi. Alabaş da bunu ondan ummazdı: o, xanımdır, xanımlar da gərək şirin şeylər yesin! Lakin Sarıbaşın ürəyində sevgi hissi oyananda, yavaşcadan zingildəməyə, mətbəx qapısını cırmaqlamağa başlardı. Alabaş da bu səsi eşidib elə bir hay-küy qoparar, elə ulardı ki, ev yiyəsi bunun mənasını anlardı, tez öz əmlakını qorumaq dərdinə qalardı. Alabaşı zəncirdən açıb buraxardı, onun yerinə qapı nöqəri Nikitanı qoyardı. Alabaş da Sarıbaşla bərabər atıla-atıla, sevinə-sevinə Serpuxovski vorotiya qaçardı.

Tacir Vorotilov belə günlərdə çox acıqlı olardı. Alabaş öz gəzintisindən səhər qayıdanda onu qamçı ilə bərk-bərk döyərdi. Alabaş da, görünür, günahkar olduğunu anlardı, çünki o, öz vəzifəsini yerinə yetirən məmur kimi, təşəxxüslə deyil, quyruğunu qıçları arasına qısib, alçala-alçala ağasının ayaqlarına sarı sürünərdi; özü də qamçı zərbələri altında ulamazdı, ancaq yavaş-yavaş zingildərdi: mea culpa! mea maxima culpa!¹ Əslində o qanırdı ki, ağası bu cür hərəkət etməklə, cəzanı yüngülləşdirə bilən bəzi məsələləri nəzərdən qaçırır, bunu anlamaq üçün Alabaşın kifayət qədər ağılı vardı; cyni zamanda, məntiqlə düşünərək belə bir nəticəyə gələrdi: belə hallarda ağası onu döyməsə, o qudurub azğınlaşar.

Alabaşda xüsusilə çox qiymətli bir cəhət vardı: onda qətiyyətin şöhrətpərəstlik deyilən şey yox idi. Hətta onun bayramlar haqqında,

bayram günlərində tacirlərin öz sədaqətli nöqərlərinə, adətən bir şey bağışladığı barədə təsəvvürü vardı, bu məlum deyildi. Nikanorun, ya da Anfisanın ad bayramları olanda, onlar özü həyətdə çıxanda Alabaş heç fərq qoymazdı, həmişəki kimi, yenə hürə-hürə zəncirdə atılıb-düşərdi!

Anfisa Karpovna onun üstünə çığırdı:

– Kəs səsini, yaramaz! Heç bilirsən bu gün necə əziz gündür?!

Nikanor Semyonç da zarafatla arvadına deyərdi:

– Eybi yoxdur, qoy hürsün! O bizi ad bayramı münasibətilə təbrik eləyir. Hür, Alabaş, hür!

Ancaq bircə dəfə Alabaşın qəlbində şöhrətə oxşar bir hiss oyandı: bu da onda oldu ki, Vorotilovgilin Roxla adlı inəyi vurağan olduğundan, şəhər naxırçısının tələbi ilə, onun boynundan zinqirov asdılar. Alabaş Roxlanın zinqirovu səslənə-səslənə həyətdə gəzdiyini görəndə, düzü ona paxıllığı tutdu.

Roxlaya dərdli-dərdli dedi:

– Gör sənə necə xoşbəxtlik üz verib! Özü də nə üçün? Sənin xidmətin bundan ibarətdir ki, gündə səndən yarım vedrə süd sağırlar. Əslinə qalanda, bu axı nə xidmətdir?! O südü ki sən verirsen, bu sənin üçün zəhmətsiz-filansız başa gəlir, özü də ki, bu səndən asılı olan bir şey deyil: sənə yaxşı yem verəndə, sən də çox süd verirsen, az yem verəndə, heç süd də vermirsən. Ağaya xidmət göstərmək üçün sən heç əlini ağdan qaraya vurmursan, amma gör sənə necə mükafat verirlər! Mən özüm öz təşəbbüslə, motu proprio¹ gecə-gündüz özümü öldürürəm, doyunca yemirəm, doyunca yatmıram. Hürməkdən səsim batır, – di gəl mənim qabağıma bircə çax-çax oynucağını da atmırlar! Demirlər ki, Alabaş, sənin də xidmətlərini görürlər!

Roxla ona belə cavab verdi:

– Bəs sənin zəncirin?

– Zəncir?

Məsələni o ancaq indi başa düşdü. Bu vaxta kimi o elə bilirdi ki, zəncir elə zəncirdir ki var, amma indi məlum oldu ki, bu, zəncir deyilmiş, mason nişanı kimi bir şeymiş! Deməli, o lap əvvəldən, hələ heç bir xidmət göstərmədiyi zaman təltif edilmişdir. İndi o ancaq

¹ Mən günahkaram! Mənim günahım çoxdur! (lat.)

¹ Öz həvesimlə (lat.)

bir şeyi arzu etməlidir: paslanmış, köhnə zənciri (o hətta bunu bir dəfə qırmışdı!) onun boynundan açsınlar, təzə, möhkəm bir zəncir alsınlar.

Tacir Vorotilov da sanki onun təvazökarcasına edilən bu şöhrət-pərəstlik arzusunun eşitdi: Alabaşın bayramına bir gün qalmış ona lap təzə və çox möhkəm zəncir aldı, götürüb, bir hədiyyə olaraq, Alabaşın boynuna bağladı: hür, Alabaş, hür!

O da, öz səadətini anbarın sağ-salamat saxlanmasıdan ayırmayan bir it kimi, ürəkdən, uca səslə hürməyə başladı. Necə də hürməsin: *ağası onu öz əli ilə bu anbarın yanında bağlamışdı!*

Arabir qan qaraldan bir şey olsa da, ümumiyyətlə, Alabaş çox gözəl yaşayırdı. İtlər aləmində də, insanlar aləmində olduğu kimi, yaltaqlıq, bichlik, paxıllıq çox rol oynayır, qayda-qanuna qalanda bu heç onlara aid bir şey deyil. Alabaş da bu paxıllığın acısını bir neçə dəfə dadmışdı, amma o öz qiymətini yaxşı dərk etdiyindən, heç bir şeydən qorxmurdu. Lakin bu heç də onun özü haqqında həddindən artıq yüksək fikirdə olmasından irəli gəlmirdi. Əksinə, o, təzə gələn, qulluq göstərmək məsələsində öz üstünlüyünü isbat edə bilən hər tüləyə öz yerini, şərəfini tərk etməyə hazırdı. Hətta çox vaxt onu belə bir fikir narahat edirdi: “Görəsən qocalıb əldən düşəndən sonra mənim yerimi kim tutacaq?..” Heyhat! O, Jivodyorkada yaşayan böyük it sürüsünə – bu cırlaşmış, hürməkdən hamının zəhləsini tökən itlərə baxır, onların içərisində birçə it tapmırdı ki, onu göstərib inamla desin: “Bax, bu mənim yerimi tutmalıdır!” Buna görə fitnə-fəsadçılar Alabaşı hor necə olsa, tacir Vorotilovun gözündən salmaq istəyəndə, onlar ancaq heç arzu etmədikləri bir notice əldə etdilər: nəticədə, bütün itlərin istedad cəhətdən yoxsullaşdığı meydana çıxdı.

Alabaşa paxıllıq edən tülələr tək-tək, həm də dəstə-dəstə tacir Vorotilovun həyətinə gələr, bir az kənarda çöməlib Alabaş mübahisəyə çağırardılar. Elə bir mənasız hürüş başlardı ki, bütün ev adamlarını dəhşətə salardı. Lakin ev yiyəsi buna maraqla qulaq asardı, çünki o, yaxın zamanda Alabaşa bir köməkçi lazım olacağını bilirdi. Bu qəzəbli hürüşmədə yaxşı səslər də qulağa dəyirdi, amma qorxudan dərhal adamın qanına ağrı salan səslər yox idi. Tülələrin içərisində istedadlısı da vardı, ancaq onlar ya həddindən artıq çox hürür, ya da lazımi qədər hürə bilmirdilər. Belə yarışlarda Alabaş, adətən susardı, bununla da sanki öz düşmənlərinə fikirlərini açıb

söyləməyə imkan verərdi. Axırda səbri tükənər, hər səsin süni bir gərginlik əmələ gətirdiyini göstərən ümumi hürüşməyə öz sərbəst və təmkinli hürüşünü əlavə edərdi. Onun hürməsi dərhal bütün şübhələri dağıdardı. Aşpaz qadın onun səsinə eşidib tez mətbəxdən bayıra çıxar, fitnə-fəsad törədənlərin üstünə qaynar su atardı. Alabaşa da götürüb yal verərdi.

Dünyada heç bir şey əbədi deyil, bunu tacir Vorotilov deyirdi, özü də haqlı idi. Bir gün onun dükən xidmətçisi it damının qabağından keçib anbara gedəndə Alabaş yatmış gördü. Hələ bu vaxta qədər belə bir hadisə görünməmişdi. O heç yatırdımı (yəqin ki, yatmamış olmazdı!), – bunu bilən yox idi, hər halda, heç kəs onu yatan görməmişdi. Dükən xidmətçisi də dərhal gedib bu qərribə əhvalatı ağasına xəbər verdi.

Tacir Vorotilov özü Alabaşın yanına getdi, Alabaş onu görüb yazıq-yazıq quyruğunu buladı, sanki bununla deyirdi: “Heç özüm də bilmirəm bu nə işdi mənim başıma gəldi!” Vorotilovun ona qətiyyətinə acığı tutmadı, onun halına yanaraq dedi:

– Hə, qoca, mətbəxə getmək istəyirsən? Qocalmışan, gücdən düşmüşsən, eləmi? Yaxşı da! Sən mətbəxdə də qulluq göstərə bilərsən!

Əvvəlcə Alabaşa bir köməkçi tapmaqla kifayətlənmək istədilər. Bu, asan məsələ deyildi. Xeyli axtarıqdan sonra, nəhayət, Kaluyskiyə vorotıda Qarabaş adlı birisini tapdılar, o hər tərəfdə tanınmış, ad çıxarmış bir it idi.

Qarabaş birinci olaraq Alabaşın nüfuzlu və mötəbər bir it olduğunu etiraf etdi, tamamilə ona tabe oldu. Onlar dostlaşdılar. Sonralar Alabaşı həmişəlik mətbəxə köçürdülər. Lakin o yenə də Qarabaşın yanına gedər, öz xeyrini güdmədən, ona həqiqi tacir itinin iş üsulunu öyrədərdi... Mən daha bu barədə geniş izahat verməyəcəyəm, ancaq birçə şeyi qeyd edəcəyəm: nə asudə keçirilən vaxt, nə qabağına atılan ləzzətli tikələr, nə Sarıbaşa yaxın olmaq – Alabaşa uzun qış gecələrində, soyuqdan titrəyə-titrəyə zoncirdə keçirdiyi ilham dolu dəqiqələri unudura bilmədi.

Günlər bir-birinin ardınca keçib gedir, Alabaş da get-gedə qocalırdı. Boynunda şiş əmələ gəlmiş, şiş onun başını aşağı əydi. O çox çətinliklə ayağa qalxırdı, gözləri çox pis görürdü. Qulaqları şəlpə kimi sallanırdı. Tükü pırtlaşıb çəngə-çəngə tökülürdü. İştahı kəsilmişdi. Həmişə də üşüyürdü, buna görə yazıq it ocağın yanından uzaqlaşmırdı.

Bir gün aşpaz qadın tacir Vorotilova dedi:

– Nikanor Semyoniç, ixtiyar sahibisiniz, ancaq Alabaşa qotur düşüb.

Tacir Vorotilov heç bir söz demədi. Lakin aşpaz qadın bir həftədən sonra gəlib yenə ona dedi:

– Alabaşı bütün qotur basıb... Uşaqlar onun yanında hərlənir, sonra onlara da keçər...

Vorotilov bu dəfə də dinmədi. İki gündən sonra aşpaz qadın qaça-qaça gəlib dedi:

– Alabaş mətbəxdən rədd edilməyə, mən birçə dəqiqə də burada qalmayacağam.

Aşpaz qadın donuz potasını kaşa ilə çox məhəretlə hazırladığından, Vorotilov da bu yeməyi çox xoşladığından, Alabaşı mətbəxdən uzaqlaşdırmaq lazım gəldi, onun taleyi də bununla həll olundu.

Tacir Vorotilov təəssüflə dedi:

– Alabaşı mən bunun üçün saxlamırdım. Ancaq ki, görünür, atalar doğru deyib: it it kimi ölməlidir... Aparın Alabaşı suda boğun!

Alabaşı həyəətə çıxartdılar. Bütün nöker-naib də bu sudaqətli itin necə öldürüləcəyinə baxmağa gəldi. Hətta ev sahibinin uşaqları da tamaşaya çıxdı. Qarabaş da burada idi. O öz qoca müəllimini görüb, quyruğunu mehribanca buladı. Alabaş qocalıqdan ayaqlarını güclə sürüyürdü, özü də, görünür, heç bir şey başa düşmürdü. Darvazaya yaxınlaşanda lap gücdən düşdü: onu sürüyə-sürüyə aparmalı oldular.

Sonra nə oldu? Tarix bu barədə susur, ancaq burası var ki, Alabaş bir daha geri qayıtmadı.

Çox keçmədi, Qarabaş Alabaşın surətini tacir Vorotilovun qəlbindən tamamilə silib çıxartdı.

1885

AĞILLI QUMBAŞBALIĞI

Biri varmış, biri yoxmuş, bir qumbaşbalığı varmış. Onun atası da, anası da ağıllı imiş. Lap Nuh öyyəmindən çayda qorxa-qorxa yaşamışdılar, nə balıq şorbasına, nə durnabalığının ağzına düşmüşdülər. Oğlanlarına da bunu öyrətmişdilər. Qoca Qumbaşbalığı öləndə oğluna demişdi: “Oğul, dünyada keflə yaşamaq istəyirsənsə, gözüaçıq ol!”

Cavan qumbaşbalığının da dərya qədər ağı vardı. Bu ağımlı işə salıb gördü ki, onun hər tərəfdən yolu kəsilmişdir, tərpenməyə imkan yoxdur. Ətrafında üzən balıqların hamısı yekədir, amma o, bu balıqların hamısından balacadır. Hər yetən balıq onu uda bilər; o heç birini uda bilməz. Bir də ki, o bir şeyi heç başa düşə bilmirdi: axı udmaq niyə? Xərçəng onu öz qısqacı ilə kəsib iki yerə bölə bilər, su birəsi belinə yapışıb qanını sora-sora, əzab verə-verə onu öldürə bilər. Qumbaşbalıqları da onun ağcaqanad tutduğunu gören kimi sürü ilə üstünə cumar, ağcaqanadı onun əlindən alıb öz aralarında dalaşmağa başlarlar, ağcaqanadı da nahaq yerə əzib təkərlər.

Bəs insan? Heç belə də hiyləgər məxluq olar? Qumbaşbalığını nahaq yerə məhv etmək üçün min cür fitnə-fəsad düzəldirlər. Cürbəcür tor atırlar, səbot atırlar, bir də ki... tilov! Belə baxanda deyir-sən ki, dünyada tilovdan səfeh şey olmaz. Nazik bir ip, ipin ucunda bir qarmaq, qarmağa da bir soxulcan, ya milçək taxılıb... Özü də necə taxılıb? Lap sarsaq bir şəkildə! Amma ən çox da qumbaşbalıqları bu tilova düşür!

Qumbaşbalığının qoca atası dəfələrlə onu tilovdan çəkindirib demişdi: “Hər şeydən çox, özünü tilovdan gözlə! Hərçənd tilov çox səfeh şeydir, ancaq nə qədər səfeh olsa da, biz qumbaşbalıqları üçün bir o qədər qorxuludur. Guya yaxşılıq eləmək üçün bizə milçək atırlar, elə ki bu milçöyə ağız atdın – işin bitdi, ləç demə, bu milçəkdə ölüm varmış”.

Qoca öz oğluna, bir dəfə az qala şorbaya düşəcəyindən də danışdı. O zaman adamlar balığı artelle dəstə-dəstə olub tutarmışlar. Bütün çay eni suya tor atar, iki verstə qədər bu toru çayın dibi ilə sürüyə-sürüyə apararmışlar, tora da hədsiz-hesabsız balıq düşərmiş! Burada durnabalığı da olarmış, xanıbalığı da, ilarya balığı da, çampabalığı da, yayın balığı da... Hətta tənbel çapaq balıqlarını da suyun dibindən, ot-əncər arasından sürüyüb çıxararlarmış! Tora düşən qumbaşbalığının daha heç sayı-hesabı olmazmış! Qoca qumbaşbalığı da onda yamanca işə düşübmiş: onu tora salıb, çayın dibi ilə sürüyəndə o elə qorxular keçiribmiş ki, meşələr qələm olsa, dənizlər mürəkkəb – bunu yazıb başa çatdırmaq olmaz! Hiss edirmiş ki, onu harasa aparırlar, amma hara apardıqlarını bilmirmiş. Baxıb görmüş ki, bir tərəfində durnabalığı, bir tərəfində də xanıbalığı durub, öz-özünə deyirmiş ki, indi bu saat bunlardan biri məni yeyəcək.

Amma ona dəymirlərmiş... “Qardaş, onda hər kəs öz başı hayında idi, heç yemək yada düşmürdü. Hamı ancaq bir şeyi fikirləşirdi: ölüm ayağıdır! Ancaq bunun necə, nə üçün baş verdiyini heç kəs bilmirdi. Axırda toru yığmağa başladılar, çəkib sahilə çıxartdılar, balıqları otun üstünə tökdülər. Mən də balıq şorbasının nə demək olduğunu burada gördüm. Qum üstündə qırmızı bir şey titrəyirdi, bundan da havaya boz duman qalxırdı, elə də isti idi ki, mən o saat süstləşib əldən düşdüm. Onsuz da susuzluqdan yanırıdım. Həmin bu “tonqal”ın üstünə qara bir şey qoyulmuşdu, onun içindəki su, fırtınalı göl kimi dalğalanırdı, qara şeyə də “qazan” deyirdilər. Axırda dedilər ki, balıqları qazana atm, qoy “şorba” olsun! başladılar balıqları qazana tökməyə. Balıqçı böyük balıqlardan birini qazana atanda, balıq əvvəl suyun dibinə gedirdi, sonra dəli kimi suyun üzünə qalxırdı, sonra yenə də suyun dibinə gedib sakitləşirdi. Bununla da mən balıq şorbasının nə demək olduğunu gördüm. Əvvəl heç ağınabozuna baxmırdılar, əllərinə keçəni qazana atırdılar, sonra qoca balıqçı mənə baxıb dedi: “Belə xırda şeydən nə şorba olar, qoy getsin çayda böyüsun!” Bunu deyib məni qəlsəməmdən tutub suya atdı. Mən də axmaq deyildim ki: var gücümle birbaşa evə qaçdım. Gəlib gördüm ki, arvadım yuvadan bayıra baxır, özü də o qədər qorxub ki, nə ölü kimi ölüdü, nə diri kimi diri...

Axırı nə oldu?! Qoca, balıq şorbasından, bunun necə hazırlanmasından çox danışdı, lakin, hələ indiyə qədər çayda çox azı balıq şorbasının nə demək olduğunu düzgün başa düşmürlər...

Cavan qumbaşbalığı atasının öyüd-nəsihətini unutmadı, onu yaxşıca yadında saxladı. O elmlı, bitərəf liberal, dünyagörmüş bir qumbaşbalığı idi, özü də çox yaxşı bilirdi ki, yaşamaq, ömür sürmək – çömçə yalamaq deyil. Öz-özünə deyirdi: “Gözüaçaq ol, yoxsa tələf olub gedərsən”. O da yaşamağa, ömür sürməyə başladı. Hər şeydən əvvəl düşünüb, belə bir qərara gəldi: “Özümüze görək elə bir yuva tikəm ki, məndən başqa heç kəs ora girə bilməsin!” Bütün bir il öz burnu ilə eşə-eşə bu yuvanı qayırdı. Bu müddətdə gecələri gah lil içində, gah ayıpöncəsi altında, gah cil arasında qalib çox qorxular keçirdi! Axır ki, yuvanı hazırlayıb qurtardı. Çox da gözəl yuva oldu: təmiz, səliqəli! Elə bir yuva ki, ancaq özü yerləşə bilərdi. Yaşamaq haqqında onun ikinci qərarı bu oldu: gecə, insanlar, heyvanlar, quşlar, balıqlar yatandan sonra gəzməyə çıxacaq, gündüz də yuvada

qalib titrəyəcək. Hər necə olsa, ona yemək-ichmək lazımdı, ancaq o nə maaş alırdı, nə də qulluqçu saxlayırdı; buna görə günortaya yaxın bütün balıqlar çox olanda, yuvadan çıxacaq, görsün ki, bəlkə cücüdən-zaddan tuta bildi. Tuta bilməsə, gedib ac-acma öz yuvasına girib uzanacaq, yenə də titrəməyə başlayacaq. Tox qarınla həyatdan məhrum olmaqdan, ac qalmaq yaxşıdır!

O belə də eləyirdi. Gecələr gəzməyə çıxardı, ay işığında çimərdi, gündüz də yuvasına girib titrərdi. Ancaq günorta vaxtı cücüdən-zaddan bir şey tutmaq üçün yuvadan bayıra çıxardı. Bu vaxt da nə tutmaq olardı! Günorta vaxtı ağcaqanadlar istidən yarpaq altında gizlənir, cücülər də ağac qabığının arasına girir. O ancaq su içib yuvasına qayıdardı, vəssalam!

Bu qayda ilə günü-günə sataraq yuvasında qalardı, gecələr doyunca yuxu yatmazdı, doyunca yemək yeməzdi, özü də həmişə fikirləşərdi: “Deyəsən axı sağ-salamatam? Ah, görəsən sabah nə olacaq?”

Sonra da birtəhər gözünə yuxu gedərdi. Yuxusunda da görərdi ki, onun uduş bileti var, özü də iki yüz min udub... Sevincindən özünü unudaraq, o biri böyrü üstə çevrilərdi, bir də görərdi ki, başının yarısı yuvadan bayıra çıxıb... Bu zaman ora balaca bir durnabalığı gəlsəydi, onun halı necə olardı: onu dartıb yuvasından çıxarardı!

Bir gün yuxudan ayılıb gördü ki, düz yuvasının qabağında bir xərçəng dayanıb. Elə də sakit dayanıb ki, sanki ovsunlamb, gözlərini bərəldib ona baxır. Ancaq axan su onun bıqlarını tərpədir. O yaman qorxdı! Hava qaralana kimi xərçəng onu güddü, yuvadan bayıra çıxmasını gözlədi, o da öz yuvasında qalib tir-tir əsdi.

Bir gün də, dan yeri ağarana yaxın, yuvasına təzəcə qayıtmışdı, şirin-şirin əsnəyərək təzəcə yatmağa hazırlaşdı, bir də gördü ki, haradansa bir durnabalığı gəlib düz onun yuvasının qabağında durub, dişlərini saqqıldadır. Durnabalığı bütün günü onun keşiyini çəkdi, sanki ona baxmaqdan qamı doyurdu. Lakin o durnabalığını da aldatdı: yuvadan bayıra çıxmadı ki, çıxmadı.

Bu əhvalat da bir gün deyil, iki gün deyil, hesab elə ki, hər gün onun başına gəlirdi. Hər gün o, titrəyə-titrəyə qalibiyyət qazanırdı, üstün gəlirdi, hər gün də öz-özünə deyirdi: “Şükür sənə, Allah, sağ-salamatam!”

Bu hələ harasıdır: o evlənməmişdi, oğul-uşağı yox idi. Amma atasının böyük bir ailəsi vardı. O belə düşünürdü: o zaman atam çox

asanlıqla yaşaya bilirdi! Onda durnabalıqları mərhəmətli idi, xanıbalıqları bizim kimi xırda-xuruş şeylərə göz dikməzdi. hərçənd bir dəfə atam az qala şorba qazanına düşəcəkmış, ancaq yenə də bir qoca tapılmış, onun canını qurtarmışdı! Amma indi, balıq ki çaylardan qurtarıb, qumbaşbalıqları da hörmətə minmişlər. İndi heç ailə yada düşmür, hər kəs öz başı hayındadır!

Ağıllı qumbaşbalığı bu qayda ilə yüz ildən çox yaşadı. Həmişə də tir-tir əsərdi. Onun nə dostu vardı, nə qohum-əqrəbası; o heç kəsin evinə getməzdi, heç kəs onun evinə gəlməzdi. Qumar oynamazdı, çaxır içməzdi, papiros çəkməzdi, gözəl qızların dalınca düşməzdi. Ancaq tir-tir əsərdi, həmişə də ancaq bir şey düşünərdi: “Şükür Allaha! Deyəsən, sağ-salamatam!”

Hətta durnabalıqları da onu tərifi etməyə başladılar: dedilər: “Hamı belə yaşasaydı, çayda da sakitlik olardı!” Ancaq onlar bunu biciklə deyirdilər, istəyirdilər ki, qumbaşbalığı bu tərifi aldanıb bayıra çıxsın, desin ki, həmin tərifi olunan balıq mənəm! Onlar da elə o saat onu qapıb yesinlər! Bu hiyləyə də aldanmadı, fitnə-fəsad törədən düşməyə yenə də öz ağı ilə qalib gəldi!

Yüz il keçdi; bundan sonra o, daha neçə il yaşadı – bunu heç kəs bilmirdi. Ancaq bir gün ağıllı qumbaşbalığı ölməyə başladı. O öz yuvasında böyrü üstə yatıb fikirləşirdi: “Şükür Allaha, mən də atam kimi, anam kimi öz əcəlimlə ölürəm!” Elə bu arada durnabalığının sözü yadına düşdü: “Əgər hamı bu ağıllı qumbaşbalığı kimi yaşasaydı...” “Doğrudan da, hamı mənim kimi yaşasaydı, onda nə olardı?..”

O öz dərya qədər ağı ilə götür-qoy eləməyə başladı, birdən elə bil ki, kim işə pıçıldayaraq ona dedi: “Hamı sənin kimi yaşasaydı, onda yəqin ki, bütün qumbaşbalığının nəslini lap çoxdan kəsilmiş olardı!”

Qumbaşbalığı nəslinin kəsilməməsi üçün, hər şeydən əvvəl, ailə lazımdır, amma onun ailəsi yoxdur. Bir də ki, qumbaşbalığı ailəsinin möhkəm olması, inkişaf etməsi, həm də üzvlərinin sağlam və gümrah olması üçün onlar gərək öz təbii mühitlərində yaşayıb, tərbiyə olunsunlar, sənin kimi yuvanın ala-qaranlığında ömürlərini çürüdüb gözlərini kor eləməsinlər. Bundan əlavə, gərək qumbaşbalıqları lazımınca yemək yesinlər, cəmiyyətdən qaçmasınlar, bir-birinə hörmət eləsinlər, bir-birindən xeyirxahlıq və başqa gözəl şeylər öyrənsinlər. Ancaq belə bir həyat qumbaşbalığı nəslini inkişaf etdirə bilər, onun cırlaşmış məhv olmasına yol verməz.

Bəziləri elə zənn edirlər ki, qorxudan ağlımı itirən, yuvada tiritir əsən qumbaşbalıqları ləyaqətli vətəndaş hesab oluna bilərlər, – onlar yanılırlar. Onlar vətəndaş deyil, olsa-olsa xeyirsiz qumbaşbalığıdır. Onlar heç kəsə nə yaxşılıq elər, nə pislik; nə xeyrə yararlar, nə şərə; onların varlığı ilə yoxluğu hiss olunmaz... boş-boşuna yaşarlar, nahaq yerə yer tutarlar, yemək yeyərlər...

Bu şeyləri elə açıq, elə aydın təsəvvür etdi ki, birdən onun könlündə böyük bir arzu oyandı: “gəlsənə yuvadan çıxıb, bütün çay boyu lovğa-lovğa bir üzüm!” Bunu düşünən kimi yenə də qorxdı. Yenə də titrəyə-titrəyə ölməyə başladı. O titrəyə-titrəyə yaşamışdı, titrəyə-titrəyə də ölürdü!

Keçirdiyi həyat bir anda onun gözləri önündə canlandı. Onun fərohli günləri olmuşdurmu? O kimin könlünü ovundurmuşdu? Kimə xeyirli bir məsləhət vermişdi? Kimə xoş bir söz demişdi? Kimi öz yanına sığdırmış, isindirmiş, kimi müdafiə etmişdi? Onun yaşayıb-yaşamadığından kimin xəbəri vardı? Kim onu xatırlayacaqdı?

Bu sualların hamısına ancaq mənfəi cavab verməli oldu.

O bütün ömrü boyu tir-tir əsmişdi, ayrı heç bir şey eləməmişdi. İndi ölüm onun başının üstünü almışdı, o yenə də titrəyirdi, özü də heç bilmirdi ki, nə üçün titrəyir. Onun yuvası qaranlıqdı, dardı, heç tərponməyə imkan yoxdu. Ora gün işığı düşmürdü, orada istilik hiss olunmurdu. O gücdən düşmüşdü, gözlərinin işığı sönmüşdü, o heç kəsə lazım deyildi, belə bir vəziyyətdə də yuvasının rütubətli qaranlığı içində yığılıb qalmışdı; gözləyirdi ki, ölüm nə vaxt onu aparacaq, bu mənasız yaşamaqdan xilas edəcəkdir.

Yuvasının qabağından başqa balıqların o yan-bu yana qaçırdığını eşidirdi: bəlkə onlar da qumbaşbalığıdır!.. Heç biri onunla maraqlanmır; bircəciyinin də ağına gəlmir ki, desin: qoy gedim bir bu ağıllı qumbaşbalığından soruşum, görüm o necə eləmişdi ki, yüz ildən də çox yaşaya bilmişdir: nə durnabalığı onu udmuş, nə xorçəng öz qısqaqları ilə onu iki yerə bölmüş, nə də balıqçı öz tilovu ilə onu tuta bilmişdir... Öz keflərinə üzüb gedirlər. Bəlkə də bu yuvada ağıllı qumbaşbalığının öz ömrünü başa vurduğunu heç bilmirlər?!

Hər şeydən də çox ona ağır gələn nə idi: heç kəs onu ağıllı adlandırmırdı! Elə hamı deyirdi: “bir sarsaq var: yemir, içmir, heç kəsin yanına getmir, heç kəsə duz-çörək kəsmir, elə ancaq öz mənfur həyatını qoruyur, – bunu eşitmisənmi?!” Hətta bəziləri onu axmaq

da, bədnam da adlandırır, suyun belə səfəhlərə necə dözdüyünə təəccüb edirlər...

O öz ağılı ilə bu cür götür-qoy eləyirdi, yuxuya gedirdi. Əslində o yuxuya getmirdi, yavaş-yavaş huşunu itirirdi. Onun qulaqları səs salırdı. O can verirdi, bütün bədənı sustaldı. Yenə əvvəlki gözəl yuxunu gördü. Gördü ki, iki yüz min manat udmuşdur, yarım arşın böyümüşdür, özü də durnabalığını udur...

Bunları yuxuda gördükcə onun başı yavaş-yavaş yuvasından bayıra çıxdı.

Birdən yox oldu! Ona nə oldu? Durnabalığını onu uddu? Xərçəngmi qısqaqları ilə iki yerə böldü? Ya özümü öz əcəli ilə ölüb suyun üzünə qalxdı, – bunu görənlər olmadı. Yəqin ki, öz əcəli ilə ölmüşdü; çünki durnabalığına nə düşmüşdü ki, belə can verən, xəstə, özü də belə ağıllı qumbaşbalığını udsun!

1883

SAĞLAMDÜŞÜNCƏLİ DOVŞAN

Bu dovşan hərçənd adi bir dovşandı, amma çox ağıllı idi. Elə ağıllı idi ki, heç cəşək də ona tay ola bilməzdi. Gözə görünməsin deyə kol dibində gizlənər, öz-özü ilə danışmağa başladır:

– Hər heyvan bir cür yaşayır: canavar canavar kimi, aslan aslan kimi, dovşan dovşan kimi. Heç kəs də səndən soruşmur ki, sən öz həyatından razısan, ya yox; yaşa, qurtardı getdi. Biz dovşanları, məsələn, hamı yeyir; belə baxanda, bizim, deyəsən, buna etiraz etməyə əsasımız var? Amma yox, yaxşı fikirləşsən, görərsən ki, belə bir etirazı heç də düzgün hesab etmək olmaz. Birincisi, ona görə ki, kim bizi yeyirsə, bilir ki, nə üçün yeyir: ikincisi də, bizim etirazımız doğru olsa, yenə də bizi yeyəcəklər. Hər halda, heç kəs artıq yeməyəcək, nə qədər lazımsa, o qədər də yeyəcəklər. Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən nəşr edilən statistika cədvəlində...

Bu yerdə dovşanı həmişə yuxu aparardı, çünki statistikada elə bir xüsusiyyət vardı ki, bu onu bihuş edirdi. Lakin yuxudan ayıldandan sonra yenə ağıllı-ağıllı düşünməyə başladı:

– Bəli, bizi yeyirlər, həmişə yeyirlər, amma biz dovşanlar da ildən-ilə daha çox törəyib artırır. Bu özü göstərir ki, bizimlə də

ehtiyatlı olmaq lazımdır! Sən yay, qış talaya bir bax – elə görəcəksən ki, dovşanlar orada o yan-bu yana qaçırlar. Giritrik ya kələm ləkəsinə, ya yulaf içinə, ya da cavan alma ağacları hündəvərində özümüzə yer eləyirik, o ki lazımdır yeyirik, mujiklərə də bizdən yamanca ziyan toxunur. Mujiklər həmişə görə bizi görə gözdə-qulaqda olsunlar. Havayı yerə deyil ki, Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən nəşr edilən statistika cədvəlində...

Yenə onu yuxu aparardı, yenə ayılardı, yenə onun başına təzə, həm də yaxşı fikirlər gələrdi. Elə hey ağıllı-ağıllı şeylər düşünərdi, götür-qoy elərdi, məsələyə elə də baxardı, belə də baxardı, həmişə də bunu çox yaxşı bacarırdı. Xüsusilə onun ən qiymətli cəhəti bu idi ki, bu düşüncələrində də böyük bir mənsəb əldə edəcəyini nəzərdə tutmazdı, orijinal fikir söyləməklə də özünü rəisin gözüne soxmaq istəməzdi (o bilirdi ki, rəis onun fikirlərini axıra qədər dinləməyib onu yeyəcək): O ancaq özü üçün, bir dovşan kimi, hər şey barəsində dərinləndirən fikirləşməyi xoşlardı. Belə ki:

Неправо о вешах те думат, Шувалов,
Которые стекло, чтут ниже минералов...¹

Görürsənmi, bizdə belədir!

Bir gün yenə də kol dibində çöməlib oturmuşdu; birdən ağıllı gəldi ki, dərin-dərin fikirlər söyləyib, öz dişi dovşanı qabağında lovğalansın. Dal ayaqları üstə qalxdı, qulaqlarını şəkəldi, qabaq ayaqları ilə cürbəcür oyunlar çıxarmağa başladı, özü də elə danışdı ki, deyirdin sözü ilə düzür.

– Biz dovşanlar lap yaxşı yaşaya bilirik. Toy da eləyirik, yallı da gedirik, kilşə bayramında pivə də hazırlayırıq. On verst məsafədə keşikçilər qoyub ucadan oxuyuruq da, canavar da bizim səsimizi eşidib qaça-qaça gəlir: görsün nəğmə oxuyan kimdir?.. Əlbəttə, o gələn kimi hərə bir tərəfə götürülür! Qaçıb qurtardınmı – başqa yerdə pivə hazırla, yox, qaçıb qurtara bilmədin, canavar səni lap yəqin ki, yeyəcək! Ayrı cür də ola bilməz! Arvad, doğru demirəm?

¹ “Şuvalov, o adamlar ki, şüşəni minerallardan aşağı tuturlar – onlar düzgün düşünmürlər!” Bu mısralar Lomonosovun İ.İ.Şuvalova “Şüşənin mənfəəti haqqında” yazdığı mənzum məktubun başlanğıcıdır.

Dişi dovşan da ona belə cavab verdi:

– Yalan demirsənsə, onda doğru deyirsən.

Bu dovşan dişi dovşanın onuncu əri idi; bundan əvvəlkilər onun gözü qabağında lap havayı yerə məhv olmuşdu.

Dovşan sözüne davam edərək dedi:

– Bu canavarlar ki var, çox alçaq xalqdır, – bu həqiqəti açıq demək lazımdır! Onların fikrində bir şey varsa, o da çalib-çapmaqdır! Neçə dəfə demişəm, qəzetlərdə yazmışam ki, cənab canavarlar, dovşanı birdən-birə parçalayıb yeməkdənsə, siz ancaq dərisini soyun, bir müddətdən sonra o yenə dəriyə gələr, sizə başqa dəri verər! Dovşanlar çox böyüyüb artan da olsa, əgər siz onlardan bu gün bir sürü, sabah da bir sürü parçalasanız, onda bazarda dovşanın biri bir abbasıdan yarım manata qalxar! Amma siz bu işi qayda ilə görürsünüz, onda lap başqa cür olar; gəlib deyirsiniz ki:

– Cənab dovşanlar! Bu gün canavarlar süfrəsinə sizdən filan qədər zəhmət çəkib təqdim oluna bilərlərmi?

Onda sizə deyirlər:

– Cənab canavarlar, lap məmnuniyyətlə! Ey yüzbaşı! Kimin növbəti çatıbsa, ötür getsin!

Bax onda hər şey qanunla, ədəb-ərkanla gedərdi. Canavarlar da arxayın olardı, dovşanlar da! Biz də, siz də, həm bu tərəfdən, həm də o tərəfdən... Ah, İlahi, İlahi!

Dovşan danışdı, danışdı, az qala lap dolaşib kələfin ucunu itirəcəkdi ki, birdən lap yaxında, ot arasında nəyinsə tərpəşdiyini eşitdi. Baxdı ki, dişi dovşan çoxdan əkilib, bir bic, fitnə-fəsad törədən tülkü qarnı üstə ona sarı sürünür: elə də sürünür ki, elə bil onunla oynamağa gəlir.

Tülkü dedi:

– Pah, sən nə ağıllı dovşansanmış! Sən elə şirin-şirin gəvəzəlik edirsən ki, mən həmişə sənə qulaq assaydım, yenə doymazdım!..

Dovşan ağıllı dovşandı, amma tülkünə görə donub qaldı. Şöngüyüb oturmuş, yerindən tərpənmirdi. Gah çəpinə yan-yörəsinə baxırdı: bəlkə bir tərəfə ekilə bildi, gah da öz-özünə deyirdi: bəli, öz vəziyyətimə ağıllı bir nəzər salmaq vaxtı gəlib çatdı...

Mümkün qədər özünə toxtaqlıq verərək dedi:

– Xalacan, acsan?

– Pah, sən nə danışırısan! Mən bu saat lap əməlli-başlı toxam! Sonrası nə olacaq onu bilmirəm, amma indi yox, Allah eləməsin, ürə-

yinə ayrı şey gətirmə! Xoş gördük, dovşancığım, həmişə sağ-salamat olasan!

Tülkü şöngüdü, əziz dovşancığazı da çağırdı. Dovşan da qıçlarını altına yığıb oturdu. Fikirləşməyə başladı: “Mən necə gözləyirdimsə, elə də oldu... Hər heyvan bir cür yaşayır: aslan aslan kimi, tülkü tülkü kimi, dovşan da dovşan kimi! Hə, indi sən dovşan kimi yaşamağa tab gətir görək!”

Tülkü də elə bil onun ürəyindən keçən fikirləri bilirdi; oturub dovşancığazı tərifi etməyə başladı:

– Sənin kimi bir filosof haradan bizə tərif buyurub?

– Xalacan, mən lap yaxında uzaq-uzaq ölkələrdən başılovlu qaçıb bura gəlmişəm. Əvvəlki yerimdə çox yaxşı yaşayırdım. Ailəm də vardı, avadanlığım da, başqa şeylər də... Bütün qışı bir mülkədarın mal saxlanan həyətinə, ot tayası arasında dişi dovşanla lap kefikök yaşadım. Gündüz yatırdıq, gecə də isfəndən və alma ağacı gəmirirdik. Yaz yaxınlaşmağa başlayırdı, meşə yaylağına getmək vaxtı gəlirdi ki, birdən bizim tayaya bir canavar tərif gətirdi. Goldi ki, bu nə heyvandır, burada yaşayır? Nə səbəbə yaşayır? Kimin icazəsi ilə?.. Düzü, mən götürüldüm, amma dişi dovşan balaları ilə...

– Mən bunu eşitmişəm. O canavar mənim kirvəmdir, özü deyirdi: “Bu yaxınlarda bir dovşan yuvasını tamam dağıtdım, hamısını yedim, bircə erkək dovşan qaçdı. Kirvə, onu biz necə axtarıb tapa bilərik?” Deməli, sən haman dovşansan! Yəqin ki, arvadına yazığın gəldi, eləmi?

– Yadımda deyil. Gördüm ki, qaçmaq lazımdır, qaçdım. Qaçmaq gəlib gördüm ki, bir dənə dul dovşan oturub; dedim ki, gəl bir yerdə yaşayaq! O razı oldu; yaşamağa başladıq. İnsafla demək lazımdır – pis də yaşamadıq. İndi də o qaçdı, mən qaldım.

– Ah, zavalı! Heç fikir çəkmə! Vaxt olar, o da bizim əlimizə düşər!

Tülkü əsnədi, dovşanın bir balaca qıçına toxundu (dovşan özünü elə göstərirdi ki, guya bunu görmədi), böyrü üstə uzandı, başını geriye ataraq gözlerini qıydı.

Tənbəl-tənbəl mızıldayaraq dedi:

– Gün gör nə yaman yandırır, elə bil ki, bir iş görür! Yaxşı, mən bir balaca mürgüləyim, sən də yaxında otur, söhbət elə!

Elə də elədilər. Tülkü mürgülədi, dovşan da onun yanında oturdu; elə də oturdu ki, tülkü hər vaxt başını uzatsaydı, ona çatardı; özü də nağıl deməyə başladı:

– Xalacan, mən tələbkar deyiləm, hər cür yaşamağa razıyam. Mənim hələ üç yaşım da yoxdur, amma Rusiyanın az qala yarısını görmüşəm. Bir yerdə qərar tutan kimi bir də görürsən ya canavar, ya bayquş, ya da ovçular sənə qoparağını götürüb, başılovlu qaçırsan, uzaq-uzaq yerlərdə təzə məskən salırsan. Mən bundan narazılıq eləmirəm, qanıram ki, dovşanın dolanacağı elə belə də olar. Bəzən qanmayanda da, yenə elə qanmaya-qanmaya qaçırsan, – bizim yerdə yaşayan mujiklər kimi! Görürsən ki, o yatmağa hazırlaşır, bir də baxırsan pəncərə tıq-tıq döyüldü. “Mixey dayı, xizəyi qoş, gəl!” Bayırda çovğundur, soyuqdan adam donur, at da ki, güclə nəfəs alır. Amma mujik soldatları xizəyə doldurur, özü də xizəyin yanını ilə iyirmi verst piyada gedir. Bir gündən sonra bir də görürsən budur, yenə qayıdıb gəlib; uşaqlara şəkərçörəyi gətirib, arvadına baş yaylığı, hamıya da göz yaşı... Ondən soruşanda ki, bu nə deməkdir? O sənə belə cavab verir: “Bu, mujik güzəranı deməkdir!” Bax, biz dovşanların da güzəranı belədir! Yaşamağına yaşayırsın, amma özümüzü öldürmürük. Biz həmişə hazırıq. Xalacan, düz deyirəm?

Tülkü cavab vermək əvəzinə yavaşca xoruldadı, sanki yuxuya getmişdi. Dovşan xalacının yatıb-yatmadığını bilmək üçün gözücünü ona baxdı. Bu zaman, firsət düşsə, əkilmək haqqında düşünürdümü?.. Bu barədə mən qəti bir söz deyə bilmərəm, çox ola bilsin ki, belə bir siyasət dovşan güzəranının məramnaməsinə daxil olur. Tülkü bu zaman, gözlərini yummaqdan başqa, arxası üstə də çevrildi, hətta haramzadə ayaqlarını da uzatdı. Dovşan hiss edirdi ki, tülkü özünü bicliyə qoyub onun qabağında oyun çıxardır.

– Bəli, indi mən sənə dayımın bir soldatına necə qulluq elədiyindən danışım. Soldat onu lap körpə vaxtında tutubmuş, özünə də soldat görün bütün işləri öyrədirmiş. Belə ki, dayım tüfəng atmağı da, tüfəng oynatmağı da, əsgəri qayda ilə getməyi də, səhər tezdən təbil vurmağı da çox əla bacarmış. Bəzən də onlar bazara tamaşa verməyə gedərmişlər: Allah yolunda, kimi onlara yumurta, kimi bir qəpik pul, kimi də bir parça çörək verərmiş. Həmin o soldat öz güzəranını dayıma nəğl edibmiş. Deyirmiş ki, mən hələ öz evimizdə yaşayırdım. Bir gün dədəm mənə göndərdi ki, get xizəyi qışa hazırla. Mən də gedib nəğmə oxuya-oxuya, çubuq çəkə-çəkə xizəyin oraburasını düzəldirdim: birdən yüzbaşı heyətə girib dedi: “Semyon, nahiyyə dəftərxanasına get, səni soldatlığa çağırırlar”. Mən də necə

vardımsa, elə də getdim. Yaxşı ki, çubuğu şalvarıma keçirməyə macal tapmışdım. O gedən düz iyirmi il qayıtmadım.¹ Qayıdanda da gördüm ki, ev-əşikdən heç əsər-ələmət qalmayıb, yerinə elə bil süpürge çəkilib!.. – Dovşan düşünə-düşünə əlavə etdi: Mujikin güzəranı bax, belədir! İndi mujikdir, bir az sonra da soldat, hər ikisinə də, güzəran deyilir. Bəli, biz dovşanların da...

Tülkü sanki yuxudan ayılıb soruşdu:

– Olmaya sizi də soldat aparıblar?

Dovşan bacardıqca özünü şən göstərərək dedi:

– Yox, bizi yeyirlər.

– Mən də elə bilərəm. Sizdən axı nə soldat? Şanlı general Bibikovun “yaramaz” adlandırdığı qədim qarnizon soldatından da pis olarsınız. Sənə dayımı da soldat yəqin ki, axırda yemişdir, eləmi?

– Yox, yeməyib, soldat ölüb, dayım da o öləndən sonra qaçıb. Qaçıb evə gəlib, amma daha dovşan işini görə bilməyib, – yadırgayıbmış. Xalası da onu havayı yerə yedirib-bəsləmək istəməyib. Bir gün onun ağına bir şey gəlir: gedim, deyir, kənd bazarına, oyun çıxardım. Gedir. Elə bil ki, təbil yeyin-yeyin “kavaleriyskaya rıs” çalmağa başlayır, itlər tökülüşüb onu parçalayır.

– Lap yaxşı ələyiblər! Niyə axı gedib camaatı narahət ələyir?! Sənə dayım yəqin lap əvvəldən bilirmiş ki, bir gün onu tutub yeyəcəklər. İt də olmasa, canavar yeyəcək, canavar olmasa, tülkü yeyəcək. Hər halda, yeyəcəklər. Sizin hamınız üçün qoyulan qərar birdir. İndi hələlik sən mənə de görüm sizin tərəflərdə tülkülər necədir? Yəqin ki, qoçaqdırlar, eləmi?

– Doğrusu, bizim tərəflərdə tülkülər həddindən artıq qoçaqdır. Hərçənd mən onlara rast gəlməmişəm, amma bir dəfə ovçunun bir tülkünü lap gözümün qabağında öldürdüyünü görmüşəm... Etiraf ələyim ki...

İstədi desin ki, mən buna sevindim, tez özünü saxladı, bərk də qorxdı; tülkü onun ürəyindən keçəni duyub məzəmmətlə dedi:

– Sən belə zalım qanıçonmuşsən? – Böyründən də elə bərk qapdı ki, dişlərinin yerindən qan çıxdı.

¹ Görünür, dovşan çox qədim zamandan danışmış; o zaman soldatın qulluq müddəti iyirmi ildən az olmamış. Tozo yığılan soldatların da ayağına buxov vurarmışlar ki, yolda qaçmasın (*müəllif*).

Dovşan çığırdı:

– Ay aman! – lakin elə o saat özünü elə alıb cəsarətlə dedi:
– Əlahəzrət cənabları, mən bunu o yerin tülküləri barəsində deyirəm; deyilənə görə bu yerin tülküləri mərhəmətlidir.

– Eləmi?

– Doğru deyirəm. Keçən il bizim meşədə yetim bir dovşan balası qalmışdı. Bir tülkü onu aparıb öz balaları ilə bir yerdə, eşidirsənmi, bir yerdə bəsləyib böyütmüşdür.

– Böyüdüb sonra da buraxmışdır? İndi sizin o yetim haradadır?

– Kim bilir haradadır... Guya yox olub. Deyirlər ki, əvvəl oğurluğa başlayıb, sonra lap yolundan azıb, axırda da cavan bir tülkünü tovlayıb yolundan çıxardı. Guya bunun da üstündə qarı tülkü onu basıb yeyib.

– Onu mən yemişəm! Sənin dediyin tülkü həmin mən özüməm ki, varam! Ancaq mən onu yolundan azıb əxlaqsızlıq elədiyi üçün yeməmişəm, yetişib vaxtı çatdığı üçün yemişəm.

Tülkü bir az fikrə getdi, dişlərini şaqıldadaraq bir birə tutdu. Sonra tələsmədən, ağır-ağır ayağa qalxdı, silkələndi, açıq üreklə dovşandan soruşdu:

– Sənin fikrincə indi mən kimi yeyəcəm?

Bu dovşan ağıllı dovşandı, ancaq tülkünün nə demək istədiyini başa düşmədi. Ya da ki, doğrusunu desək, bu zaman onun fikrindən belə bir şey keçdi: “Budur bax dovşanın güzəranı... başlanır!” O bunu heç öz-özünə də etiraf etmək istəmirdi.

– Bilmirəm.

Lakin onun üzündən və səsindən yalan dediyi lap aydın görünürdü. Tülkü bundan bərk acıqlandı.

– Gör sən nə yalançısan! Sənin barəndə mənə çox söz deyiblər; deyiblər ki, sən filosofsan, adamın ürəyindən xəbər verənsən, amma indi baxıb görürəm ki, sən lap adi, lap sarsaq bir dovşansan! Səni yeyəcəm! Səni, cənab!

Tülkü geri sıçradı, özünü elə göstərdi ki, guya bu saat dovşanın üstünə atılıb onu parçalayacaq. Lakin yerə oturdu, dal ayağı ilə qulağının dalını qaşımağa başladı, sanki dovşanla onun arasında heç bir şey olmamışdı.

Dovşan qorxa-qorxa astadan dedi:

– Bəlkə də bağışlarsan?

Tülkü daha bərk acıqlandı:

– Getdikcə lap sarsaqlaşırsan! Sən bunu haradan eşitmisən ki, tülkülər bağışlasın, dovşanlar əfv edilsin? Ay gicini biri gic, yoxsa biz səninlə bir ölkədə ona görə yaşayırıq ki, bağışlama oyunu oynayaq... hə?

Dovşan yenə də ruhdan düşmüşdü:

– Xalacan, belə hallar axı olub! – Bunu deyən kimi ruhdan düşdü, ürəyi sıxılmağa başladı.

O, “ərşi-əla arzusunda olan” təriqətçi mujik kimi, ölkənin bu başından o başına, o başından bu başına qaçdığını, günlərlə ac-acına ağac koğuşunda oturub titrədiyini, bir dəfə də zəlm, yırtıcı bir heyvan əlindən qaçıb qurtararkən özünü bir mujikin zirzəmisinə soxduğunu, xoşbəxtlikdən o zaman Böyük pəhriz olduğu üçün mujikin onu yeməyib buraxdığını xatırladı. Sonra da öz sevimli dişli dovşanlarını, onlarla bir yerdə öz balalarının qeydinə qaldığını, bu sevimli dişli dovşanlardan heç biri ilə doyunca vaxt keçirə bilmədiyini yadına saldı. Bunlar onun xəyalından keçdikcə, yavaşca deyirdi:

– Ah, yenə yaşasaydım! Ah, heç olmasa, bir az da yaşasaydım!

Tülkü də bu zaman onun üçün doğrudan da yaxşı bir hədiyyə hazırlayırdı.

– Qulaq as, alçaq dovşan! Mən elə bilirdim ki, sən həqiqətən filosofsan, amma birçə ölüm fikri gör necə sənin qarnına ağrı sahib. İndi gör mən sən üçün necə bir sərbəstlik düşünmüşəm. Mən dörd sajen irəli gedəcəyəm, dalımı sənə sən çevirib oturacağam, sənin kimi bir mürdara düz beş dəqiqə baxmayacağam. Bu zaman sən çalış mənə yanından elə qaç ki, mən səni tuta bilməyim. Qaçma bildin – qaçdın; bilmədin, onda dərhal sənin haqqında qərar hazır olacaq.

– Ah, xalacan, məndə qaçmağa hal hanı!

– Ay axmaq, qaça bilməsən də, heç olmasa vaxtını keçirərsən. Bir işlə məşğul olarsan, yaxşı bir iş tutarsan, dərindən də, görürsən ki, azaldı. Bu da elə davada olan soldatın halına oxşayır: yaxşı iş tutatuta bir də görürsən ki, tələf oldu!

Dovşan fikirləşdi, fikirləşdi, bu nəticəyə gəldi ki, tülkü elə yaxşı deyir, onunla razılaşmaq lazımdır. İş arasında yeyilmək – boş-bekar durub intizar içində yeyilməkdən hər halda yüngül olar. Əsil dovşan ölümü də, elə görə, dovşan bərk qaçanda olsun: sən var qüvvənlə qaçırsan, bir də görürsən ki, işin bitdi.

Dovşan bunu da öz-özünə dedi: “Sən heç qanmırsan ki, başına nə oyun açırlar, bir də görürsən ki, səni iki parça eləyiblər...” – Birdən əlavə etdi: “Bəlkə də...”

Tülkü onun üroyindən keçəni duydu:

– Sən o xəyalları at getsin! Yaxşısı budur ki, elə xəyalsız-filansız... bir, iki, üç! Allaha təvəkkül, başla!

Tülkü bunu deyib, əvvəl dovşanı sıx bir kolun dibində oturtdu ki, o geri qaça bilməsin, qaçsa da ancaq onun yanından qaçsın; özü də dörd sajen qabağa gedib oturdu, öz işi ilə məşğul olmağa başladı, sanki o heç dovşanı görmürdü.

Dovşan çox yaxşı bilirdi ki, tülkü dörd sajen də qabağa getse, yenə də onun heç bir hərəkəti tülkünün gözündən yayınmayacaq. O bir neçə dəfə ayağa qalxıb qulaqlarını yastılatdı; bir neçə dəfə yumaq kimi yığılıb sıçramaq istədi ki, birdən-birə qaçıb canını qurtarsın. Lakin o qəti bilirdi ki, tülkü baxmasa da hər şeyi görür, bu onun bütün bədənini sustaltdı. Aydın oldu ki, tülkü də özünə görə haqlı imiş: doğrudan da dovşan üçün elə bir iş tapıldı ki, bu onun çəkdiyi iztirabı xeyli yüngülləşdirdi.

Nəhayət, təyin edilən beş dəqiqə qurtardı: dovşan yenə də əvvəlki yerində durmuşdu, tərپənmirdi, öz vəziyyətini müşahidə etməklə məşğuldu.

Tülkü dedi:

– Hə dovşan, indi gəl oynayaq!

Onlar oynamağa başladılar. On beş dəqiqə tülkü dovşanın ətrafında atılıb-düşdü: o gah dovşanı qapır, gah lap boğub parçalamaq istəyirdi; gah da kənara atılıb fikirləşirdi: “Bəlkə bağışlayım?” Lakin bu özü də dovşan üçün bir növ məşğuliyyətdi, çünki o özünü müdafiə etməsə də, hər halda pəncəsilə üzünü örtürdü, bir ucdan da çıxırırdı.

On beş dəqiqədən sonra oyun qurtardı. Dovşandan qalan ancaq xırda-para dəri qırıntıları, bir də onun ağıllı sözləri oldu: “Hər heyvan bir cür yaşayır: aslan aslan kimi, tülkü tülkü kimi, dovşan da dovşan kimi”.

1885

Dabanbalığı xanıbalığı ilə mübahisə edirdi. Dabanbalığı deyirdi ki, dünyada bircə elə düzlüklə yaşamaq olar, xanıbalığı isbat edirdi ki, yox, kələksiz iş keçməz. “Kələk” sözü ilə o nəyi nəzərdə tuturdu – bu məlum deyildi; ancaq o hər dəfə bu sözü söyləyəndə dabanbalığı nifrətlə deyirdi:

– Axı bu alçaqlıqdır!

Xanıbalığı ona etiraz edərdi:

– Sonra özün görərsən!

Dabanbalığı dinc balıqdı, özü də idealizmə meyil edərdi, monaxlar onu nahaq yerə xoşlamırdı! Çox vaxt çay körfəzinin lap dibində, özü də lap sakit yerində, ya da gölməçədə lile soxulardı, orda özünə lap xırdaca balıqqulaqları seçib ərzaq toplardı. Bu qayda ilə böyrünü yerə verib yaşardı, təbii ki, fikirləşib özündən bir şey uydurardı. Bəzən də bu uydurmalar çox sərbəst olardı. Dabanbalıqları öz fikirlərini nə senzuraya bildirər, nə də nahiyədə qeyd etdirərdilər, buna görə onların siyasi cəhətdən etibarsız olduqlarını heç kəs güman etmirdi. Bəzən görürdün ki, tuthatut düşdü, ancaq onları azad fikirlilə olduqları üçün deyil, ləzzətli olduqları üçün tutardılar.

Dabanbalıqlarını çox vaxt xırda, ya iri torla tuturlar; lakin işin müvəffəqiyyətlə nəticələnməsi üçün tor atanlar görək bacarıqlı olsun. Təcrübəli balıqçılar bu işə yağış qurtaran kimi, su bulanıq ikən başlayırlar: toru çaya atıb çəkə-çəkə aparırlar, kəndirle, ya ağaclarla suyu döyəcəyib, səs-küy salırlar. Dabanbalığı da səs-küy eşidir, elə bilir ki, azad ideyaların qalib gəldiyini xəbər verirlər. Suyun dibindən qalxır, ondan-bundan soruşmağa başlayır: görəsən mən də birtəhər bu şənliyə qoşula bilərəmmi? Elə bu zaman tora düşür, sonra da qarınqulu insanların qurbanı olur. Çünki təkrar edirəm, dabanbalığından elə ləzzətli yemək olur ki, (xüsusilə xamada qızardıla), dvoryan başçıları buna hətta qubernatorları da məmnuniyyətlə qonaq eləyirlər.

O ki qaldı xanıbalığı – skeptisizm onun başını xarab etmişdir, özü də tikanlıdır. Ancaq bişəndə çox ləzzətli şorbası olur.

Necə olmuşdu ki, dabanbalığı ilə xanıbalığı bir-birinə rast gəlmişdi, bunu bilmirəm; ancaq onu bilirəm ki, bir gün onlar bir-birinə rast gələn kimi mübahisəyə girişdilər. Bir dəfə mübahisə elədilər, iki dəfə elədilər... axırda mübahisə xoşlarına gəldi, bir-biri ilə görüş-

məyə başladılar. Üzə-üzə su ayıpəncəsinin altına girər, ağıllı nitqlər söylədilər. Ağ qarınlı çömbəbalıqları da onların otarında oynaqlaşa-oynaqlaşa o yan-bu yana qaçısar, onlardan ağıl öyrənərdilər.

Həmişə də mübahisəyə əvvəl dabanbalığı başlardı.

Deyirdi ki:

– Mən mübarizənin, dava-dalaşın normal bir qanun olduğuna inanmıram: guya yer üzündə yaşayan bütün canlı məxluqlar gərək bu qanunun təsiri altında inkişaf eləsin! Mən qan tökülmədən böyük müvəffəqiyyət əldə ediləcəyinə inanıram, mən cəmiyyətdə ahəng əmələ gələcəyinə inanıram, mən bütün qəlbimlə əminəm ki, xoşbəxtlik – xəyalpərəstlərin boş fantaziyası deyil, o gec-tez hamının malı olacaqdır!

Xanıbalığı da istehza ilə deyirdi:

– Olacaqdır, gözle!

Xanıbalığı sözləri sərt, qırıq-qırıq söyləyirdi, səbəbi halda danışırdı. O səbəbi bir balıq idi, görünür, çox haqsızlıq görmüşdü. Ürəyi dolu idi... ah, necə dolu idi!.. Duyduqları hələ nifrət dərəcəsinə gəlib çatmamışdı, lakin onda əvvəlki inam və sadələvhlükdən heç əsər qalmamışdı. O hər yerdə dinc yaşayış əvəzinə, didişmə, dava-dalaş, tərəqqi əvəzinə ümumi vəhşilik görürdü. Özü də sübut edirdi ki, kim yaşamaq iddiasındadırsa, o gərək bunların hamısını nəzərə alsın. Dabanbalığını “səfeh” hesab edirdi, eyni zamanda dərk edirdi ki, ancaq onunla “ürəyini boşalda” bilər.

Dabanbalığı deyirdi:

– Əlbəttə, olacaq! Bunu bir mən görməyəcəyəm. Hamı görəcək! Bizim içində üzdüyümüz zülmət acı bir tarixi təsadüfdən meydana gəlmişdir. Lakin indi yeni tədqiqatlar nəticəsində bu tarixi təsadüfün cikinə-bikinə kimi şərh etmək mümkün olduğundan, onu törədən səbəbi də rədd edilməz bir şey hesab etmək olmaz. Zülmət hal-hazırda olan bir faktdır, işıq arzu olunan bir gələcəkdir. Bəli, işıq olacaq, mütləq olacaq!

– Deməli, elə bir vaxt gələcək ki, durnabalığı da olmayacaq?!

Dabanbalığı bu sözə çox təəccüb elədi:

– Necə yəni durnabalığı? – Dabanbalığı çox sadələvh idi, onun yanında deyəndə ki, durnabalığı olan yerdə dabanbalığı gərək ayıq olsun, – o bunu, balaca uşaqları qorxutmaq üçün söylənən damdabaca, süpürgəsaqqal kimi bir şey hesab edirdi, zərrə qədər də qorxmurdu.

– Ax, sən gicsən, gic! bəşəri məsələlər həlf etmək istəyirsən, amma durnabalığının nə olduğunu da bilmirsən!

Xanıbalığı bu sözdən sonra üzgeclərini nifrətlə tərpedərək üzüb gedərdi. Bir az sonra yenə də xəlvət bir yerdə görüşərdilər (suda danıxardılar), yenə mübahisəyə başlardılar.

Dabanbalığı yenə də heyvərəliyə başlardı:

– Həyatda birinci yeri yaxşılıq tutur; pislik anlaşılmazlıq nəticəsində meydana gəlmişdir; həyatın əsas qüvvəsi hor halda yaxşılıqdır.

– İştahamı bol elə!

– Ax, xanıbalığı, sən necə də məsələyə dəxli olmayan sözlər işlədirsen! “İştahamı bol elə!” Bu da cavabdır?

– Doğrusu, heç sənə cavab vermək lazım deyil! Sən gicsən, vəssalam!

– Sən bir qulaq as, gör nə deyirəm. Pislik heç vaxt yaradıcı qüvvə olmamışdır, – bunu tarix özü də göstərir. Pislik həmişə əzmişdir, boğmuşdur, viran etmişdir, dağıdıb talan etmişdir. Yaradıcı qüvvə ancaq yaxşılıq olmuşdur. Yaxşılıq məzlumların köməyinə çatmışdır, onları zəncirdən, buxovdan azad etmişdir, ürəklərdə gözəl hisslər oyatmışdır, fikrin, xəyalın qanadlanıb uçmasına yol vermişdir; həyatın bu yaradıcı amili olmasaydı, heç tarix də olmazdı. Əslində tarix özü nədir? Tarix – azadlıq dastanıdır; tarix – yaxşılığın, əqlin pisliliyi, divanəliyə qalib gəlməsi dastanıdır.

Xanıbalığı onu lağa qoyaraq deyirdi:

– Sən, görünür, pisliliyin, divanəliyin rüsvay olduğunu lap yaqın bilirsən?!

– Hələ rüsvay olmayıb, amma olacaq, – mən bunu sənə lap qəti deyirəm. Yenə tarixdən sübut gətirim. Sən keçmişdə olan vəziyyətlə indiki vəziyyəti müqayisə elə, onda asanlıqla bir şeylə razılaşaçaqsan: pislik ancaq zahirən yumşalmamışdır, onun miqdarı da hiss olunacaq dərəcədə azalmışdır. Elə lap bizim balıq tayfasını götürək. Keçmişdə bizi hər vaxt, xüsusilə kürü tökməyə gedəndə tutardılar, onda biz özümüzü gic kimi tora salardıq. Amma indi bizi kürü tökməyə gedəndə tutmaq zərərli bir şey hesab edilir. Keçmişdə bizi lap vəhşicəsinə bir üsulla tələf edirdilər: Uralda qançabalığı tutanda su bir neçə verst qandan qıpqırmızı olarmış, amma indi belə şey yoxdur. Balığı ancaq torla, səbətlə, tilovla tutmaq olar, başqa heç

bir şeylə, hətta bu barədə komitələrdə də söhbət gedir, suallar verilir: necə tor? Nə münasibətlə? Hansı məsələ üstə?

– Görünür, hansı yolla balıq şorbasına düşməyin sənün üçün əhəmiyyəti var?!

Dabanbalığı bu sözə təəccüb edərdi:

– Necə yeni balıq şorbası?

– Ay sənə yerə girəsən! Adımı dabanbalığı qoymusan, amma balıq şorbasından xəbərin yoxdur! Belə olanda daha sənün nə ixtiyarın var mənəmlə danışasan? Axı mübahisə etmək üçün, öz fikrinə haqq qazandırmaq üçün, heç olmasa, qabaqcadan məsələ ilə tanış olmaq lazımdır. Hər bir dabanbalığı üçün gec-tez balıq şorbasına düşmək var. Sən ki belə adi bir şeyi bilmirsən, daha onda nə danışırısan? İtil buradan... deşərəm qarnını!

Xanıbalığı pullarını qabardır, dabanbalığı da nə qədər ağır hərəkətli olsa da, tez özünü suyun dibinə verərdi. Lakin bir-birinin həm dostu, həm də düşməni olan bu iki balıq bir gündən sonra yenə də görüşər, mübahisə də təzədən qızışardı.

Xanıbalığı deyərdi:

– Bayaq bizim körfəzə bir durnabalığı baş çəkmişdi.

– Sən dünən adımı çəkdiyən balıqmı?

– Hə. Üzə-üzə gəldi, baxdı, sonra da dedi: “Mən belə görürəm ki, bura çox sakitlikdir! Görünür, bura dabanbalıqlarının məskənidir.” Bunu deyib getdi.

– İndi bəs mən nə eləyim?

– Hazırlaş, ayrı heç bir şey lazım deyil. O bir də bura gəlsə, göz-lərini sənə zilləyib dursa, sən pullarını, üzgəclərini yaxşıca yığışdır, düz onun ağzına gir!

– Niyə axı onun ağzına girim? Guya bir təqsirim-zadım var...

– Təqsirin budur ki, sən gicsən! Bir də ki, yağlısan. Həm gic, həm də yağlı olana, qanun əmr edir ki, gedib durnabalığın ağzına girsin!

Dabanbalığı, doğrudan da, acıqlanardı:

– Belə qanun ola bilməz! Durnabalığı da mənə elə birdən-birə yeyə bilməz, o əvvəlcə izahat tələb etməlidir. Mən də ona izahat verərəm, bütün həqiqəti açıb söylərəm. Həqiqətlə onu yorub, lap əldən salaram!

– Mən sənə deyirdim ki, sən gicsən, indi də bunu təkrar edirəm: gicsən! Gicsən! Gicsən!

Xanıbalığı bundan lap acıqlandı, öz-özünə söz verdi ki, bundan sonra bir də dabanbalığı ilə görüşməsin. Lakin bir neçə gündən sonra yenə də görüşməli oldu; vərmiş eləmişdi.

Dabanbalığı anlaşılmaz bir şəkildə sözə başladı:

– Bütün balıqlar öz aralarında razılığa gəlsəydi...

Bu yerdə xanıbalığın özü də qorxuya düşdü. Düşündü ki, bu gic axı nə danışır? Birdən ağzına gələnə deyər... qayabalığı da burada gəzişir... Bir ora bax, elə bil ki, bunun ona heç dəxli yoxdur, özü çəp-çəp kənara baxır, amma yaqın ki, qulağı burdadır.

Dabanbalığını Xanıbalığı başa sala-sala deyirdi:

– Sən ağlına gələnə danışma! Bir də ki, ağzını açıb bağırmaq niyə? Yavaş da danışmaq olar, sözün var, astadan de.

Dabanbalığı əvvəlki qayda ilə sözüne davam edərdi:

– Mən astadan demək istəmirəm! Mən şax üzünə deyirəm: bütün balıqlar öz aralarında razılığa gəlsəydi, onda...

Xanıbalığı öz dostunun sözünü sərt torzədə kəsdi, dabanbalığının üstünə çığırib dedi:

– Səninlə görək dilotu yeyib danışasan! – Sonra da üzgəclərini yığışdırıb öz yuvasına üzdü.

Onun həm acığı tuturdu, həm də dabanbalığına yazığı gəlirdi. Axmaq da olsa, hər halda bircə elə onunla ürəyi istədiyi kimi danışa bilirdi. O nə deyilən sözü gedib orada-burada ağzından qaçırırdı, nə də çuğulluq elərdi, indi balıqlar içərisində beləsini tapmaq çox çətin-dir! İndi zəmanə çox pis olub: heç ataya-anaya da etibar eləmək olmaz! Götür elə çömçəbalığının özünü: onun barəsində pis bir şey demək olmaz, amma bir də görürsən ki, qanmadı, gedib ağzından qaçırırdı!.. O ki qaldı qayabalığı, enlibaşbalıq, yaşıl sazanbalığı və başqa nöker-naib, – bunlar daha heç! Bir soxulcana atalarını satarlar! Yazıq dabanbalığı! Bunların arasında o lap nahaq yerə məhv olub gedəcək!

Xanıbalığı dabanbalığına deyərdi:

– Bir sən öz təhər-töhrünə baxsana! Xudanəkərdə bir şey olsa, sən axı özünü necə qoruyarsan? Qarnın yekə, başın balaca; bu boyda başa axı nə ağıl sığışa bilər? Ağzın kiçik; Axçaların da əməlli-başlı axça deyil! Nə cəldliyin var, nə diribaşlığın – yöndəmsiz bir şey-sən. Kim istəsə, sənə tutub yeyə bilər!

Dabanbalığı yenə də öz sözündə inad edib dururdu:

– Təqsirim olmayandan sonra mənə niyə yeyirlər?
– Qulaq as, ay səfeh. Yeyilənləri bəyəm “təqsiri olduğu üçün” yeyirlər? Xeyr, ona görə yeyirlər ki, yemək istəyirlər, – vəssalam,
– daha burada ayrı söz ola bilməz! Sən özün də axı yeyirsən. Havayı yerə burnunla lili eşmirsen ki, – balıqqulağı tutursan. O balıqqulaqları da axı yaşamaq istəyir, amma sən səfeh səhordən axşama kimi onları tutub o yekə qarnına topırsən. Yaxşı, bir de görüm: onların nə təqsiri var ki, sən hər dəqiqə onları qırırsan? Yadındadırmı, sən o gün nə deyirdin? Deyirdin ki, bütün balıqlar öz aralarında razılığa gələydilər... Yaxşı, bu balıqqulaqları öz aralarında razılığa gələsə, onda sən səfəhin halı necə olar?

Sual elə qəti bir şəkildə qoyulmuşdu ki, dabanbalığı utandı, bir balaca da qızardı. Karıxmış halda mızıldadı:

– Axı balıqqulaqları...

– Balıqqulaqları – balıqqulağıdır, dabanbalığı da dabanbalığı! Balıqqulağını dabanbalığı yeyir, dabanbalığını da durnabalığı! Balıqqulağının da təqsiri yoxdur, dabanbalığının da, amma gerek bunlar hər ikisi tutduqları işin cavabını versinlər. İstəyirsən lap yüz il fikirləş, buna ayrı əlac tapa bilməzsən.

Dabanbalığı xanıbalığının bu sözündən sonra gedib lap suyun dibində, ot-öncər arasında gizləndi, fikirləşməyə başladı. Fikirləşdi, fikirləşdi... amma balıqqulaqlarını da elə bir ucdan tutub yeyirdi. Yedikcə də daha çox yemək istəyirdi. Yeyə-yeyə, fikirləşə-fikirləşə axırda qəti nəticəyə gəldi.

Gəlib xanıbalığına dedi:

– Mən balıqqulaqlarını ona görə yemirəm ki, onların təqsiri var, – sən bunu doğru deyirsən; ona görə yeyirəm ki, təbiət özü bu balıqqulaqlarını mənə üçün yaradıb, mən gerek onları yeyəm.

– Bunu sənə kim dedi?

– Heç kəs demədi, mən özüm öz müşahidəmlə belə bir nəticəyə gəldim. Balıqqulağının canı can deyil ki, buxar kimi bir şeydir: onu tutub yeyirsən, amma o heç özü bunu başa düşmür. Bir də axı o elə yaranıb ki, onu yemək mümkün deyil. Ağzını açıb suyu içəri çəkən kimi bir də görürsən boğazında balıqqulaqları qaynaşır. Mən onları tutmuram, onlar özü gəlib mənə ağzıma girir. O ki qaldı dabanbalığı, bu tamam ayrı bir məsələdir. Qardaş, dabanbalıqlarının on qarış uzunluğu var, – belə qocaman şeyləri yeməmişdən onlarla danışmaq lazımdır. Gerek pis bir iş tutsunlar, onda əlbəttə!..

– Durnabalığı sənə udanda onda sən bilirsən ki, bundan ötrü nə etmək lazımdır. Nə qədər ki sənə udmayıb, sussan yaxşıdır.

– Yox, mən susmayacağam. Hərçənd mən heç ömrümdə durnabalığı görməmişəm, ancaq danışılan sözlərdən belə bir nəticə çıxara bilərəm ki, onlar da həqiqətlə hesablaşırlar. Rica edirəm, deyin görüm: heç belə bir cinayət ola bilərmi ki, dabanbalığı öz yerində dinc durub, heç kəsə dəymir, bir də görürsən durnabalığının qarnına düşür! Yox, belə şey ola bilməz, mən buna qətiyyənlə inanıram!

– Ay səfeh! Elə o gün sənə gözünün qabağında monax iki yekə tor atıb sizdən nə qədər tutdu... Sənə fikrincə bu dabanbalıqlarını o aparıb neynəyəcək, qabağına qoyub tamaşa eləyəcək?

– Bilmirəm neynəyəcək. Ancaq o dabanbalıqlarının başına nələr gəldiyi hələ məlum deyil: ya onları yeyiblər, ya da akvariuma sahiblər. Onlar da orada monax çörəyi yeyir, kefləri kök yaşayırlar!

– Ay dəlibaş, elə isə get, sən də yaşa!

Günlər bir-birinin ardınca gəlib gedirdi, amma dabanbalığı ilə xanıbalığının mübahisəsi qurtarmırdı. Onların yaşadığı yer çox sakit yer idi, hətta buranı bir azca qurbağa çəmi də basmışdı, mübahisə üçün çox əlverişli yer idi. Onlar nə qədər boşboğazlıq eləsələr də, başlarından nə kimi xəyallar gəlib keçsə də, bunun üstündə heç kəs onları cəzalandırmırdı. Bu vəziyyət dabanbalığını elə ürəkləndirdi ki, o ərşi-ələya olan uçuşunu get-gədə daha da qüvvətləndirdi.

O natiqlik edərək deyirdi:

– Gerek balıqlar bir-birini sevsin! Gerek hər balıq bütün balıqların, bütün balıqlar hər balığın dalında dursun, bax, əsil əhəng də onda olar!

Xanıbalığı da onun köpünü yatırdı:

– Mən bir şeyi bilmək istədim: sən öz sevginlə durnabalığına necə yaxınlaşacaqsan?

Dabanbalığı dediyindən dönmürdü:

– Əzizim, mən yaxınlaşaram! Mən elə sözlər bilirəm ki, hansı durnabalığı bunu eşitsə, o saat dönüb dabanbalığı olar!

– Bir de görüm, bu necə sözdür?

– Mən ondan elə beləcə soruşaram: deyərəm ki, durnabalığı, sən xeyirxahlıq nə demək olduğunu, onun bizim üzərimizə nə kimi vəziyyətlər qoyduğunu bilirsənmi?

– Pəh, nə qərribə sualdır!! İstəyirsənmi elə bu sualdan ötrü mən öz tikanımla sənə qarnını deşim?

– Yox! Xahiş edirəm, sən gəl belə zarafatlar eləmə!

Ya da dabanbalığı deyərdi:

– Biz balıqlar ancaq o zaman öz hüququmuzu anlayırıq ki, lap balaca vaxtımızdan bizi vətəndaşlıq hissi ilə tərbiyə etsinlər!

– Vətəndaşlıq hissi axı sənin nəyinə lazımdır?

– Yənə də...

– Necə yəni “yənə də”? Vətəndaşlıq hissini o zaman mənəsi olar ki, onun qabağında geniş ənginliklər olsun! sən ki suyun dibində, ot-əncər arasından çıxmırsan, o sənə nəyinə gərəkdir?

– Suyun dibində, ot-əncər arasında yox, ümumiyyətlə...

– Məsələn?

– Məsələn, monax mənə şorbaya atıb bişirmək istəyəndə, mən ona deyərəm: ata, məhkəməsiz belə dəhşətli cəza verməyə sənə ixtiyarın yoxdur!

– Amma o sənə belə bir kobudluq üstündə ya tavaya atıb qızardar, ya da qora basdırar... Yox, dost, su dibində, ot-əncər arasında yaşayanlara vətəndaşlıq hissi deyil, səfehlik hissi lazımdır, – məsələnə doğruşunu axtarsan, belədir, harada ki, ot-əncər çoxdur – orada saxlanıb qalmısan, di onda sus, axmaq!

Ya da onların arasında belə söhbət gedərdi.

Dabanbalığı yəni sayıqlamağa başladır:

– Balıqlar görək balıq yeməsinlər. Onsuz da təbiət balıqlar üçün bol-bol ləzzətli yeməklər hazırlamışdır, balıqçulağı, milçək, soxulcan, hörümçək, subiresi, bundan başqa da xərçəng, ilan, qurbağa... bu gözəl nemətlərin də hamısı yemək üçündür!

Xanıbalığı da ona deyərdi:

– Dabanbalığı da durnabalığı üçündür.

– Yox, dabanbalığı bu sıraya daxil deyil. Təbiət ona özünü qorumaq üçün, məsələn, sənə kimi müdafiə silahı verməmişdir, buna görə onun şəxsiyyətini müdafiə etmək üçün ayrıca bir qanun nəşr edilməlidir.

– O qanun yerinə yetirilməsə onda necə olar?

– Onda görək məsələni başa salmaq üçün izahatlar yazılsın, öyüd-nəsihət verilsin; deyilsin ki, balam, bir qanun ki, yerinə yetirilməyəcək, onda yaxşısı budur ki, heç bir qanun nəşr edilməsin!

– Bununla da iş düzələr?

– Belə güman edirəm ki, çoxları utanıb, xəcalət çəker.

Təkrar edirəm: günlər bir-birinin ardınca gəlib keçirdi, dabanbalığı da elə hey sayıqlayırdı. Ayrısı olsaydı, belə sayıqlamaq üstündə burnuna bir çırtma da olsa vurardılar, amma ona heç dəyib-dolaşan yox idi. O bir balaca ehtiyatlı olsaydı, bu qayda ilə lap qiyamətə kimi boşboğazlıq edə bilərdi. Amma elə iddialı oldu ki, hər şeyi yaddan çıxardı. Axırda bir gün qayabalığı çağırış vərəqi ilə onun yanına gəlib dedi: “Sabah durnabalığı iltifat buyurub, körfəzə gələcək, bax, dabanbalığı, yadımdan çıxarma ha! Səhər tezdən cavab verməyə gəl!”

Dabanbalığı bundan qorxmadı. Birincisi, ona görə qorxmadı ki, durnabalığı haqqında cürbəcür söhbətlər eşitdiyindən özü onunla tanış olmaq istəyirdi; ikincisi də, o elə sehrli sözlər bilirdi ki, bunları söyləsə, elə o saat ən zalım durnabalığını döndərüb dabanbalığı edərdi. Bu sehrli sözlərə çox arxayın idi.

Hətta xanıbalığı onda olan bu etiqadı görüb fikrə getdi. Bəlkə də o, mənfi istiqamət haqqında həddindən artıq pis fikirdə olmuşdur? Bəlkə, doğrudan da, durnabalığı ancaq bir şey gözləyir: gəlib onu sevsinlər, ona gözəl məsləhətlər versinlər, başına ağıl qoysunlar, qəlbini mərhəmətlə döydürsünlər?! Bəlkə də elə o... mərhəmətli-dir?! Dabanbalığı da yəqin ki, üzəndən göründüyü kimi, səfeh deyil, əksinə, hər şeyi nəzərə alaraq, öz işini qurub düzəldir?! Sabah o durnabalığının yanına gedəcək, lap həqiqətin özünü onun şax üzünə deyəcək, bu elə həqiqətdir ki, durnabalığı bunu heç ömründə eşitməmişdir! Durnabalığı da bu zaman ona deyəcək: dabanbalığı, sən ki mənə əsil həqiqəti söylədin, bax, bu çay körfəzini sənə ixtiyarına verirəm, burada sən rəis ol!

Ertesi gün səhər tezdən durnabalığı üzə-üzə deyilən yerə gəldi. Dabanbalığı ona baxıb bir şeyə təəccüb elədi: gör onun barəsində nə qədər dedi-qodu uydurmuşlar. Bu da elə o biri balıqlar kimi balıqdır da! Ancaq ağzı çox böyükdür, lap qulaqlarının dibinə çatır, boğazı da elədir ki, dabanbalığı oradan keçə bilər.

Durnabalığı dedi:

– Dabanbalığı, eşitmişəm ki, sən çox ağıllısan, danışmağa da çox mahirsən. İstəyirəm sənəmlə mübahisəyə girişəm. Başla.

Dabanbalığı təvazökarlıqla, lakin ləyaqətlə sözə başladı.

– Mən ən çox xoşbəxtlik haqqında düşünürəm. Düşünürəm ki, tək elə bir mən yox, hamı xoşbəxt olsun. Bütün balıqlar hər suda

sərbəstcə üzə bilsin; o balıq ki suyun dibində, ot-əncər arasında gizlənib qalmaq istəyir, qoy qalsın, ona dəyib-dolaşan olmasın.

– Hə... Sən elə düşünürsən ki, bu mümkün olan şeydir?

– Düşünmək azdır, mən hər dəqiqə onun olacağını gözləyirəm.

– Məsələn, mən üzürəm, dabanbalığı da... mənimlə yan-yana üzür...

– Yaxşı da, burada nə var ki?

– Birinci dəfədir eşidirəm. Birdən mən dönüb bu dabanbalığını... yedim?

– Zati-aliləri, belə qanun yoxdur. qanunda belə deyilir: qoy balıqların yemi balıqquლაği, milçək, ağcaqanad və xırda çibinlər olsun. Bundan başqa, sonra verilən bir çox fərmanlar yeməklərin üstünə su birəsinə, hörümçəyi, soxulcanı, qaraqurdu, qurbağanı, xərçəngi, suda yaşayan başqa cücü-mücünü də əlavə etmişlər. Lakin balığı yox!

– Bunlar mənə azlıq elər. – Dönüb qayabalığından soruşdu: – Qayabalığı, doğrudanmı, belə bir qanun var?

Qayabalığı çox bacarıqla işin içindən çıxdı:

– Zati-aliləri, yadımda deyil.

– Mən bilirdim ki, belə bir qanun ola bilməz! Yaxşı, dabanbalığı, sən hər dəqiqə daha nəyi gözləyirsən?

– Mənim gözlədiyim şeylərdən biri də budur ki, ədalət qalib gələcək; güclülər – gücsüzləri, dövlətlilər – kasıbları sıxışdırma-yacaq. Elə ümumi bir iş tapılacaq ki, bütün balıqların mənafeyi burada nəzərə alınacaq, hər balıq öz payına düşən işi görəcək. Sən, durnabalığı, hamıdan güclüsən, diribaşsan – buna görə də sən öz üzərinə daha ağır iş götürəcəksən; mənə bacarığıma görə iş tapşıra-caqlar. Hər kəs hamı üçün, hamı hər kəs üçün – bu düstur hamı üçün qanun olacaq! Elə ki biz bir-birimizin arxasında durduq, onda heç kəs bizə kömək etməyəcək. Toru uzaqdan gören kimi biz əkilərik. Kimi qaçıb daş altına girər, kimi özünü suyun dibində lilo soxar, kimi öz yuvasında, ya suya batmış ağac altında gizlənər. Yəqin ki, balıq şorbəstə bişirənlər də bu işdən əl çəkməli olurlar!

– Nə bilim? Ancaq insanlar onlara ləzzətli görünən şeydən asanlıqla əl çəkmək istəmirlər. Bir də ki, kim bilir bu nə vaxt olacaq. Deməli, sən sözündən belə çıxır ki, mən də gərək işləyəm?

– Başqaları necə, sən də elə.

– Birinci dəfədir eşidirəm. Get yat, özünə gəl!

Dabanbalığı gedib yatdımı-yatmadımı, özünə goldimi-gəlmədimi, bu məlum deyil, ancaq ağılın üstünə ağıl gəlmodi. Günorta vaxtı yenə də mübahisəyə gəldi; bu dəfə heç qorxmurdu da, hətta əvvəlkindən də şən idi.

Gələn kimi də durnabalığı ona belə bir sual verdi:

– Deməli, sən güman edirsən ki, mən işləyəcəyəm, sən də mənim zəhmətimdən istifadə ələyəcəksən?

– Hamı bir-birinin... ümumi zəhmətindən...

– Anlayıram: “bir-birinin...” deməli, mən də... hə?! Mənə elə gəlir ki, sən məzəmmətə layiq sözlər danışsən. Qayabalığı! İndi belə danışılara nə deyirlər?

– Zati-aliləri, sitsilizm deyirlər!

– Mən də belə bilirdim. Çoxdan eşidirdim ki, dabanbalığı üsyan-kar sözlər danışır! Amma deyirdim, yaxşısı budur, qoy özüm qulaq asım... İndi görürəm ki, sən nə fikrin sahibisən!

Durnabalığı bunu deyib quyruğunu suya elə çırpdı ki, dabanbalığı nə qədər sadələvh olsa da, bunun mənasını başa düşdü.

Özünü itirərək mızıldaya-mızıldaya dedi:

– Zati-aliləri, mən nə demişəm ki... mən bunu sadəliyimdən...

– Yaxşı, yaxşı! Deyirlər ki, sadəlik oğurluqdan da pisdir. Axmaqlara yol verilsə, onlar ağıllıları yer üzündən yox edərlər. Sənin bərəndə mənə çox şey danışsınlar, indi görürəm ki, sən elə doğrudan da dabanbalığısan, vəssalam! Heç beş dəqiqə deyil ki, sənənlə danışsın, amma sən lap zəhləmi tökdün.

Durnabalığı fikrə getdi, qərribə bir nəzərlə dabanbalığına baxdı; dabanbalığı da bunun mənasını lap aydınca başa düşdü. Lakin durnabalığı, görünür, dünənki qarınqululuqdan sonra hələ tox idi, buna görə də əsnədi, o saat da yuxuya gedib xoruldamağa başladı.

Ancaq bu dəfə dabanbalığının işi bir balaca bəd gətirdi: durnabalığı susan kimi qayabalıqları hər tərəfdən cumub, onu nəzarət altına aldılar.

Gün hələ batmamışdı ki, dabanbalığı yenə də durnabalığının yanına mübahisəyə gəldi. Ancaq bu dəfə keşikçilərin nəzarəti altında, həm də ora-burası zədələnmiş halda gəldi: xanbalığı onu istintaq edəndə belini dişləmiş, quyruğunun bir hissəsini qopartmışdı.

Amma dabanbalığı hələ ruhdan düşməmişdi, çünki ehtiyatda onun yenə də sehrli sözləri vardı.

Yenə də durnabalığı sözə başladı:

– Hərçənd sən mənim düşmənimdən, ancaq neyləyim, mən mübahisəni yaman xoşlayıram. Görünür, bu da mənim zəif cəhətimdir. Kefini pozma, başla görək!

Durnabalığı bu sözləri deyəndə dabanbalığı birdən sanki üreyinin alışıb-yandığını hiss etdi. Bir anda qarnını özünə çəkdi, çırpındı, quyruğunun qalan hissəsini suya çırpdı, durnabalığının düz gözlorinə baxıb var gücü ilə çığırdı:

– Sən bilirsenmi xeyrxahlıq nə deməkdir?

Durnabalığı heyrətdən ağızını açdı, birdən suyu içinə çəkdi, heç istəmədiyi halda dabanbalığını uddu.

Bu hadisənin şahidi olan bəhiqlər bir anlığa donub qaldı; lakin tez özlərinə gəlib, elə o saat durnabalığından soruşdular ki, zati-aliləri, axşam yeməyiniz necə keçdi, balıq boğazınızda qalmadı ki? Bunların hamısını qabaqcadan görən, qabaqcadan xəbər verən sazanbalığı üzüb qabağa gəldi, tənənəli tərzdə dedi:

– Bizim mübahisələrimiz bax, belə olur!

1884

YAZIQ CANAVAR

Başqa heyvan olsaydı, yəqin ki, dovşanın fədakarlığından razı qalardı, vəd verməklə kifayətlənməzdi, o dəqiqə əfv edərdi onu. Ancaq mülayim və şimal iqlim şəraitində yaşayan bütün vəhşi heyvanların hamısından ən yirticisi elə canavar özüdür.

Amma canavar özxoşuna belə qəddar olmayıb, canavar ona görə qəddardır ki, bütün görkəmindən quduzluq yağır: ətdən başqa heç nəyi dilinə vurmur. Ət yeməkdən ötrü də canavar gərək hər hansı bir canlı varlığı cəhənnəmə vasil eləsin, başqa əlacı yoxdur. Bir sözlə, canavar qəddarlıq, talançılıq eləməyə məcburdur, vəssalam.

Canavar öz yeməyini heç də asanlıqla əldə edə bilmir. O öz qarnını doydurmaq üçün mütləq nəyisə, kimisə öldürməlidir, ölüm də ki, heç kim üçün ürəkəçən iş deyil. Buna görə də güclü heyvanlar özlərini ondan qoruyurlar, zəifləri, özünü canavardan qoruya bilməyənləri isə başqa heyvanlar qoruyurlar. Canavar çox tez-tez ac-acına

sülənərdi, o qədər ac olardı ki, qarnı belinə yapışardı. Hər dəfə şöngüyüb ağızını yuxarı tutar və heybətli səslə elə ulayardı ki, bir verstlikdə nə qədər ins-cins varsa, hamısının qorxudan bağı yarıları. Dişi canavar isə daha qəmli ulayardı, çünki balaları vardı, onları yedirtməyə isə heç nə yox idi.

Bu işıqlı dünyada elə heyvan tapılmaz ki, canavara nifrət etməsin, onu lənətləməsin. Meşədə görünən kimi bütün heyvanlar “məlun canavar! Qatil! Qanıçən!” – deyib vəlvələyə düşürdülər. Canavar isə başını götürüb qaçırdı, qanrılıb heç arxasına da baxmırdı, arxasınca bu sözləri eşidirdi: “Quldur! Qəssab!” Bir ay əvvəl canavar bir qoca arvadın qoyununu süpürleyib aparıb, o vaxtdan qarnının gözünün yaş qurumur ki, qurumur, elə hey canavara ah-qarğış tökür: “Səni görüm lənətə gələsən, ay canavar!” Elə həmin gündən canavarın dilinə bir tikə də olsun ət dəymir, qoyunu aşırırmışdı içəri, başqasını isə hələ parçalaya bilməmişdi... Xülasə, qarnının da səsi ətrafı bürümüşdü, canavarın da... heç baş açmaq olmurdu.

Deyərlər ki, canavar kəndlini varından-yoxundan məhrum edir; axı kəndli də qəzəblənəndə qəddar olur! Canavarı çomaqla da vurur, ona güllə də atır, quyu da qazır, tələ də qurur, sürək ovu da təşkil edir. Hansı kəndə gedirsənse-ge, canavar barədə ancaq bunları eşidəcəksən: “Qanıçəndir! Quldurdur! Bircə inəyim qalmışdı, onu da parçaladı! Damazlıq qoyunumu süpürleyib apardı!” Məgər canavar günahkardır ki, başqa cür yaşaya bilmir?

Canavarı öldürürsən də heç bir işə yaramır. Ətini yemək olmur, dərisi də ki, kobuddur – bir şey tikib geymək olmur. Ancaq özü çox acgözdür, gərək bu lənətə gəlmişlə doyunca əylənəsən, diri-diri çəngələ keçirəsən: qoyasan elə bu mürdarın qanı damcı-damcı axıb qurtara!

Canavarın aqlığı tabı yoxdur – elə bütün müsibətlər də burdan başlayır. Ancaq canavar özü bunu heç cür başa düşmür. Əgər ona qəddar deyilsə, canavar da onu qarabaqara izləyənlərə, onu şikəst edənlərə, onu öldürənlərə qəddar deyir. Məgər canavar başa düşürmü ki, onun yaşayışı başqasının həyatı bahasına olur? Yox, tək bircə şeyi bilir ki, yaşayır – vəssalam. At yük aparır, inək süd verir, qoyun yun verir, canavar da yolkəsənlik edir, qan tökür. At at kimi yaşayır, inək inək kimi, qoyun qoyun kimi, canavar da elə canavar kimi “yaşayır”.

Günlərin bir günü canavarların arasında qoca bir qurd peyda olur; əsrlər boyu çalib-çapan, quldurluq edən həmin bu qurd vaxtında duyur ki, həyatında nə isə bir uğursuzluq var.

Bu qoca qurd elə cavanlığından heç vaxt yeməkdən korluq çəkməyib; meşədə iki tox yırtıcı varmışsa, onun biri elə o özü olub. Gecə-gündüz həmişə yolkəsənlik edərmiş, əlindən hər iş gələrmiş. Çobanların gözlərinin qabağında bir-bir qoyunlardan süpürləyib aparırmış; kənddə girmədiyi qapı qalmazmış; mal-qaraya divan tutarmış; bir dəfə meşəbəyini canı çıxana kimi didik-didik eləmişdi; camaatın gözü qabağında balaca bir oğlan uşağını ağzına alıb, meşəyə qaçırmışdı. Eşidəndə ki, bu işdəklərinə görə hamı ona nifrət edir, onu lənətləyir, daha da azğınlaşmış.

Deyirmiş ki, heç bilirsiniz meşədə nələr olur? Elə vaxt yoxdur ki, ölüm olmasın, hansı vəhşisə vığıldamasın, həyatla vidalaşmasın, bəs yaxşı, buna necə baxaq?

Beləliklə, o quldurluq edə-ədə o vaxtadək yaşamışdı ki, böyüyüb “zorba” bir qurd olmuşdu. Bir azca ağırlaşsa da quldurluğundan qalmamışdı, əksinə, elə bil daha da quduzlaşmışdı.

Bir dəfə, heç gözləmədiyi halda, canavar ayının pəncəsinə keçir. Ayıların da ki, canavarları görməyə gözləri yoxdu, çünki canavarlar çox olanda, sürü ilə ayılara da soxulurlar və tez-tez meşədə sözsöhbət gəzərdi ki, Mixaylo İvanıç hardasa diqqətsizlik edib: boz qurdlar onun tükünü didişdiriblər.

Xülasə, ayı canavarı pəncələyib fikrə getmişdi: “Mən bu alçaqla indi nə edim? Yeyəcəm – ürəyim bulanacaq, elə-belə basıb xurd-xəşil edəcəm – leşinin iyi meşənin havasını korlayacaq. Yoxluyum görüm, bəlkə vicdanı var? Əgər vicdanı varsa, onda qoy and içsin ki, bir də heç vaxt quldurluq etməyəcək – mən də buraxım, çıxıb getsin”.

Toptığın dilləndi:

– Canavar, ay canavar! Doğrudanmı, vicdanın yoxdur?

Canavar cavab verdi ki:

– Ah, siz nə danışırınsız, alilər alisi, məgər birçə gün də vicdansız yaşamaq olar?

– Bir halda ki, sən yaşayırsan, demək olar. Özün fikirləş, Allahın verən günü ancaq sən söz-söhbətini eşidirik: canavar filankəsin dərisini soyub, filankəsi parçalayıb – məgər vicdanı olan da belə işlər tutar?

– Alilər alisi! İcazənilə sizə məlumat verim! Bəs yaxşı, mən bir şey yeməliyəm, ya yox, öz arvadımı yedizdirməliyəm, ya yox, balalarımı böyütməliyəm, ya yox? İndi deyin görüm, sizcə mən necə hərəkət etməliyəm?

Mixaylo İvanıç xeyli fikrə getdi, nəhayət, belə qərara gəldi ki, bir halda ki, canavarın bu işıqlı dünyada yaşamağa haqqı var, deməli, yeməyə də haqqı olmalıdır.

Dedi:

– Haqqın var, eləməlisən.

– Axı mən ətdən başqa heç nəyi dilimə vura bilmirəm. Alilər alisi, məsələn, götürək sizi: siz moruq da yeyib ləzzət alırsız, arıların balına da şerik çıxırsız, qoyunları da əmirsiz, mənə isə bunların heç birini eləmək olmaz. Alilər alisi, bunlardan əlavə, başqa bir rahatlığınız da var: qışda mağaranıza girib şellənəndə, sizə öz pəncənizdən başqa heç nə lazım olmur. Mən isə, istər qış, istərsə də yay – elə bir gün olmur ki, yemək barədə fikirləşməyim! Həmişə də ancaq ət barədə fikirləşirəm. Əgər mən parçalamasam, yaxud boğub öldürməsəm, bəs öz yeməyimi necə taparam?

Ayı canavarın dediyi sözlər barədə xeyli fikirləşdi, ancaq onu bir daha sınamaq istədi:

– Heç olmasa, tutduğun işləri bir az sakit elə də...

– Alilər alisi, bacardığım qədər sakit eləyirəm. Bir də görürsən ki, tülkü qəmiş olur – gah üstünə sıçrayır, gah da geri atılır, bir eləyir, iki eləyir, mən də dözməyib, yapışıram xirtdəyindən – vəssalam-şüdtamam!

Bu sözdən sonra ayı daha dərin fikrə getdi. Gördü ki, canavar ona həqiqəti söyləyir, ancaq yenə də onu buraxmağa ehtiyat elədi, çünki bilirdi ki, o dəqiqə başlayacaq yenidən yolkəsənliyə.

Ayı dedi:

– Canavar, tövbə elə!

– Alilər alisi, tövbə eləyəsi elə bir iş tutmamışam axı, heç kim öz-özünün qənimi deyil, o cümlədən də mən. Yaxşı, bəs mənim günahım nədir burda?

– Onda söz ver!

– Alilər alisi, heç söz də verə bilmərəm! Odur ey, tülkü – necə deyirsizsə, o sizə söz versin, mən isə – bacarmaram.

Nə etməli? Ayı xeyli fikirləşdi, fikirləşdi, nəhayət dedi:

– Sənə deyim ki, çox bəxtiqara vəhşisən! Bilə-bilə ki sənə buraxmaqla üzərimə çox böyük günah götürürəm, bununla belə sənə mühakimə də edə bilmirəm. Amma bircə şeyi deyim ki, sənə yerinə olsam, heç öz həyatıma da qızırqanmaram, xoş güzəranım üçün ölümə də gedərəm! Sən mənə bu sözlərim barədə fikirləş!

Sözünü bitirib canavarı buraxdı.

Canavar ayının pəncəsindən qurtaran kimi, o dəqiqə başladı köhnə şəkərinə işə salmağa. Bütün meşəni zara götürür, sonra da əkilirdi. Bir kəndə yaman dadanmışdı; iki-üç gecənin içində boş yerə bütöv bir sürünün axırına çıxdı – heç ona gözün üstə qaşın var deyən olmadı. Qarnını doyuzdurub bataqlığın içində şəllənərdi, gər-nəşər, gözlərini qıyardı. Hətta ayını – öz xeyirxahını da vecinə almazdı, birdən ayının gözü ona sataşardı, xoşbəxtlikdən o da uzaqdan-uzağa pəncəsi ilə onu hədələyərdi.

Canavarın azgınlığı azmı çəkdi, çoxmu çəkdi, deyə bilmərəm, nəhayət, qocalıq gəlib onun da yaxasından yapışdı. Heydən düşdü, cəldliyi yox oldu, üstəlik kəndli də kirdinlə vurub onun bel sümüyünü qırdı; bir müddət uzanıqlı qaldısa da, sümüyü bitişdi, amma artıq dəliqanlı qanıçənə heç oxşamırdı. Dovşanın dalınca götürü-lürdü – elə bil heç əvvəlki ayaqları deyildi. Meşə kənarına gedib, sürüdə bir qoyun qapazlamaq istəyirdi – o dəqiqə çoban itləri hürüşə-hürüşə hücum çəkirdilər üstünə. O da quyruğunu qısıb, əli-baş aradan çıxırdı.

Canavar öz-özündən soruşurdu:

– Ola bilməz, mən itlərdən də qorxmağa başlamışam?

Yuvasına qayıdıb, hönkür-hönkür ağlayırdı. Bayquş bayquşlu-ğuyla meşədə ağlayır, mən isə bataqlıqda ulayıram – Allah, sən saxla, kənddəki qarmaqarışlıqlara bax!

Bir dəfə bir quzu ələ keçirmişdi, boynundan yapışıb meşəyə sürükleyirdi. Quzucuğazım isə hələ ağıl kəsən vaxtı deyildi: canavar onu boğazlayıb meşəyə sürüyürdü, o isə bundan heç nə başa düş-mürdü. Elə bircə bunu deyirdi: “Nə olub? Nə olub?”

Canavar isə qeyzlenib dedi:

– Mən indi sənə göstərəm nə olub, əəcclaf!

Birdən quzucuğazım ürəyinə damdı ki, bu xına o xınadan deyil, başladı səs-küy salmağa:

– Dayıcan! Mən meşədə gəzmək istəmirəm! Anamın yanına getmək istəyirəm! Bir də eləməyəcəm, dayıcan, eləməyəcəm! – Baş açmaq olmurdu: mələyirdi o, yoxsa ağlayırdı – ay çoban, ay çoban! Ay itlər! Ay itlər!

Canavar ayaq saxlayıb, ətrafa diqqət yetirdi. O, ömrü boyu çox qoyunları qanına qoltan eləmişdi, necə də onların hamısı öz ölüm-lərinə laqeyd idilər. Canavar hələ heç qapmağa macal tapmamış, qoyunlar gözlərini qıyıb yerə uzanırdılar, heç cıyıqlarını da çıxart-mırdılar, elə bil can vergisi verirdilər. Bu da onların balacası – görür-sən necə ağlayır, yaşamaq istəyir! Ah, görünür, bu iyrenc həyat hamı üçün şirindir! Elə onun – canavarın özü də qocalıb, lap kaftar-laşmış, amma hələ bundan sonra yüz il də yaşamaq istəyir.

Toptuğunun sözləri yadına düşdü: “Sənə yerinə olsam, özümə yaşamaq yox, ölüm arzulayırdım...” Niyə axı? Nə üçün yer üzünün bütün başqa canlı məxluqları üçün həyat – xoşbəxtlikdir, onun üçün isə – iyrenlik və rüsvayçılıqdır?

Və cavab gözləmədən quzunu ağızından buraxdı, özü isə quyru-ğunu qısıb yavaş-yavaş yuvasına yan aldı ki, orda macal tapıb bir az götür-qoy eləsin.

Bu ağılla öz bildiklərindən əlavə heç nə dərk edə bilmədi, bil-diyi də o idi ki, qan tökməsə, qarət etməsə yaşaya bilməz.

Bir böyrü üstə yerə uzandı, lakin heç cür uzanıqlı qala bilmədi. Ağıl bir şey deyirdi, daxili başqa bir şeydən ötrü alışmış-yanırdı. Azar-bezarmı onu zəiflətməmişdi, qocalıqını onu səfalətə salmışdı, achiq idimi ona əzab verən? Nə isə heç cür özünü əvvəlki kimi apara bilmirdi. Qulağında elə bircə söz guruldayırdı: “Lənətə gəlmiş! Qanıçən! Zalım!” Burda nə var ki, məgər mən öz təqsirlərimi bilmi-rəm? Axı bu iyrenlikləri onsuz da itirib-batırmaq olmayacaq! Görü-nür, ayı doğru deyirmiş: bircə o qalır ki, öz canına qəsd eləyim!

İşin tərsliyinə bax ey, axı o, heyvandır, hətta özü özünü də öldürə bilmir. Heyvan özü özünə heç nə edə bilməz: nə yaşayış tərzini dəyişə bilər, nə də özünü öldürə bilər. O, sanki yuxuda yaşayır, yuxuda da ölür. Belkə köpəklər onu parçalayırlar, ya kəndli güllə ilə onu vurmağa hazırlaşır; harda olur olsun. Ya yuxuya gedib xorul-dayan kimi, ya da bircə an qıc olan tək – heç izi-tozu da qalma-yacaq. Ölüm hardan gəldi, necə gəldi – heç yüz il də qalsa, dərk edə bilməyəcək bunu.

Məgər ac-susuz qalmaqla o özünü yaxşı mənada tanıdacaq?.. Ay-hay! İndi o, hətta dovşanların da arxasınca qaçmır, ancaq quşların yan-yörəsində gəzinir. Pəncəsinə ya qismət, cavan bir qarğa, yaxud alabaxta keçəndən-keçənə tox olardı. İşə bax ki, Allahın alabaxtaları da canavarı gören kimi xorla qışqırırlar: “Məlun! Məlun! Məlun!”

Bəli, məhz məlun. Bəs bundan sonra necə yaşasın, yenə qan töksün, vəhşilik eləsin? Yaxşı, belə fərz edək ki, onu nahaq yerə lənətləyirlər, əllərində heç bir əsasları yoxdur; o öz iradəsindən asılı olmayaraq vəhşilik edir – axı onu necə lənətləməmək olar! Axı o, ömrü boyu o qədər heyvan öldürüb ki, o qədər qoca qarlıları, kəndliləri yavanlıqsız qoyub, ömürlük bədbəxt edib ki!

Başında bu cür fikirlər xeyli əzab çəkdi; qulağında ancaq birçə “Məlun! Məlun! Məlun!” kəlməsi şimşək kimi çaxırdı. Artıq o da indi tez-tez öz-özünə deyirdi: “Məhz məlunam! Məlunam, özü də böyüyündən; qanıçənəm, başkəsənəm!” – Bütün bunlara baxmayaraq, aclığa tab gətirməyib, ova çıxdı, əlinə keçəni boğdu, didib-parçaladı...

Günlərin bir günü başladı ölümü çağırmağa. Gecə-gündüz üzünü göyə tutub elə hey yalvarırdı: “Ölüm! Ölüm! Heç olmasa sən məni bu vəhşi heyvanların, kəndlilərin, quşların əlindən qurtar! Heç olmasa, sən gəl canımı al, rahatlanım!” Vəhşi heyvanlar və kəndlilər isə onun naləsini eşidib, qorxularından çıxırdılar: “Qanıçən! Qanıçən! Qanıçən!” Nifrinlər hər tərəfdən başına tökülməsin deyə, canavar hətta göylərə də gileylənə bilmirdi.

Nəhayət, ölüm başının üstünü aldı. Əcəl həmin o əldən-ayaqdan uzaq bir yerdə varid oldu, qonşu mülkədarlar onun gəlişindən istifadə edib, canavar ovu təşkil elədilər.

Bir dəfə canavar öz yuvasında oturmuşdu, eşitdi ki, onu çağırırlar. Durub səs gələn səmtə getdi. Gördü qarşı tərəfdə yerə basdırılmış paya ilə yol nişan verilir, arxadan və yanlardan isə kəndlilər onu izləyirlər. O, aradan çıxmağa artıq cəhd eləməirdi, başını aşağı dikib, ölümə sarı gedirdi...

Qəflətən nə isə düz qaşqasına dəydi.

– Bu da... xilaskar – ölüm!

YALANÇI QƏZETÇİ VƏ AVAM OXUCU

Biri vardı, biri yoxdu, bir qəzetçi və bir oxucu vardı. Qəzetçi yalançı idi – hər şeyi yalan yazırdı, oxucu isə avam idi – hər şeyə inanırdı. Elə qədimdən dünyanın işi belədir: yalançılar aldadır, avamlar isə inanırlar. Suum eniguel¹.

Hə, qəzetçi oturmuşdu hücrəsində, öz işindəydi, elə bir ucdan yalan-palan quraşdırırdı: “Özünüzü gözləyin! – deyirdi – difterit xəstəliyi camaatı qırıb-çatacaq!” “Yaz girdəndən, – deyirdi, – bir damcı da olsun yağış yağmayıb, görərsiniz, çörəksiz qalacağıq!” “Yanğınlar kəndlərin, şəhərlərin axırına çıxacaq!” “Dövlətin, xalqın malını hərə bir tərəfdən söküüb-dağıdır!” Oxucu isə oxuduqca fikirləşirdi ki, qəzetçi onun gözünü açır. “Deyir ki, bizdə kitab nəşri işdə, bax, bu cürdür, hara nəzər salırsan ya difteritdən, ya yanğından, ya da məhsul qıtlığından dəm vururlar...”

Getdikcə yalanlar daha da çoxalardı. Elə ki qəzetçi gördü yalanlar oxucuların ürəyindən xəbər verir, bir az da çox gopa basmağa başladı. “Bizdə dərəbəylikdir! Oxucu qardaş, amandır, küçəyə çıxma, o dəqiqə səni tutub qoduqluğa basarlar!” Avam oxucu isə şıq geyinib şeşələne-şeşələne küçədə gəzərək, öz-özünə deyəcək: “Ah, qəzetçi bizdə olan dərəbəylik barədə necə də əla yazıb!” Bu hələ harasıdır, küçədə başqa bir avam oxucu ilə rastlaşacaq və ondan soruşacaq: “Oxumusunuz, bu gün qəzetçi bizdəki dərəbəyliyi necə gözəl tənqid edib?” O biri avam oxucu isə ona belə cavab verəcək: “Heç onu oxumamaq olar? Misilsizdir! Mümkün deyil e, mümkün deyil bizim küçələrdə gəzmək, o dəqiqə qoduqluğa düşərsən!”

Azad kitab nəşrini tərif eləməklə qurtaran deyil. Avam oxucular birağızdan deyirdilər: “Heç bilməzdik ki, bizdə difterit xəstəliyi var, işə bir bax a!” Belə bir inamdan sonra oxucunun kefi kökəlir, ürəyi yerinə düşür. İndi əgər qəzet yazsa ki, difterit xəstəliyi sovuşub qurtarıb, həmin qəzeti heç kim oxumaz.

Qəzetçi də buna çox sevinib-şadlanır, çünki yalan onun üçün qazanc mənbəyidir. Həqiqət heç də hamıya qismət olmur – bacarırsansa get tap, görüm necə tapırsan! – Onun hər sətirini on qəpiyə

¹ Hərənin öz ağı (lat.)

satsan da varlana bilməzsən! Yalana min bərəkət! Gopa bas getsin. Sətri beş qəpikdən qucaq-qucaq yalan gətirərlər sənə hər tərəfdən.

Beləliklə, qəzetçi ilə oxucular arasında elə bir dostluq yarandı ki, aralarından heç su da keçmirdi. Qəzetçi nə qədər çox yalan yazırdısa, o qədər də çox qazanırdı (yalançıya bundan artıq nə lazımdır ki!), oxucu isə bu yalana nə qədər çox uyurdusa, qəzet almağa da bir o qədər çox pul xərcləyirdi. İstər balaca yalan olsun, istərsə də böyük – hamısı qəzetçiyə xeyir gətirirdi.

Paxıl adamlar onun barəsində deyirdilər: “Əynində şalvarı yox idi! İndi gör nə təşəxxüs satır! Yanında məddah saxlayır! Yanındakı hənəkçiyə bax! Kəfdədir!”

Başqa qəzetçilər isə çalışırdılar ki, həqiqəti yazmaqla onu dolaşdırsınlar, yəni sübut eləsinlər ki, həqiqətlə də abunəçini şirnikləndirmək olar – özü də yalan yazan qəzetçidən də yaxşı. Oxucu isə bunu heç vecinə də almırdı, elə dediyini deyirdi:

Alçaq həqiqətlərin kölgəsi mənə daha əzizdir.
Bizi daim ucaldan yalanlara alqış...

Bu vəziyyət az çəkdimi, çox çəkdimi, deyə bilmərəm, amma avam oxuculara yazığı gələn adamlar da tapıldı. Onlar yalançı qəzetçini yanlarına çağırıb dedilər: “Daha bəsdir, ay həyasız, namərd insan! Yeter yalan satdığın, bu gündən camaata həqiqəti yaz, qazan!”

Hə, yeri gəlmişkən onu da deyək ki, oxucular da yavaş-yavaş ayılırdılar, başlamışdılar qəzetçinin ünvanına bir para sözlər yazıb göndərməyə. Biri yazırdı ki, bu gün qızımın Neva prospektində gəzintiyə çıxmışdım, fikirləşdim ki, müsafirxanada gecələyərək (bərayi-ehtiyat qızım hətta buterbrod da götürmüşdü: “Ah, gecəmiz necə də şən keçəcək”, – deyirdi), ancaq hər ikimiz həmin gün sağ-salamat evə qayıdıb gəldik... Əgər belə əmin-amanlıqdırsa, bəs sizin dərə-bəylik barədə yazdığınız baş məqaləni kimin quyruğuna bağlayaçaq?

Təbiidir ki, qəzetçi də elə bil buna bənd imiş. Doğrusunu deyək ki, yalan yazmaq onun özünü də tənqə gətirmişdi. Artıq xeyli vaxt idi ki, qəlbi həqiqətin nisgilini çəkirdi, ancaq nə etsin ki, oxucu yalnız yalan-palana inanır. Eh, bir ucdan yalan yazdığına görə xəcalət tərki töküdü, amma yazmaya da bilmirdi, bir halda ki, indi hərə bir

yandan bıçaq dirəyib xirtdəyinə deyir: həqiqəti yaz, onda nə etmək olar – o, hazırkı buna, ürəkləri həqiqət istəyir – buyursunlar, bu da həqiqət. Yalanla iki daş ev tikdirmişəm, qalan iki daş evi də həqiqətin hesabına tikdirərəm!

Beləcə, qəzetçi başladı hər gün həqiqətlə oxucuların canını almağa! Yoxdur difterit, vəssalam! Qoduqluq da yoxdur, yangın-filan da yoxdur; əgər Konotop yanıbsa, nə olsun, yangından sonra ona elə sığal çəkiblər ki, bir az da gözəlləşib. Kim deyir ki, yağış yağmır, odur ey, o qədər yağış yağdı ki, məhsulu yığıb-yığışdırmaqla qurtarmadı, özümüz də yedik doyduq, üstelik almanların da qabağına atdıq: boğazlarında qalsın!

Ən qəribəsi isə bu idi ki, qəzetçi ancaq həqiqəti çap edirdi, sətirini də cəmi-cümletanı beş qəpiyə satırdı. Həqiqəti necə gəldi satdıqları gündən onun da qiyməti aşağı düşmüşdü. Belə çıxırdı ki, həqiqət də yalanın tayıdır, qara qəpiyə də dəyməz. Bununla belə, qəzet heç də cansızlıq olmadı, əksinə, daha da canlandı, oxunaqlı oldu. Ona görə ki, yalan-palan ab-havanı tamamilə dəyişdirəndə, elə bir mənərə yaranır ki, həqiqətdən nə qədər yazırsansa yaz, elə deyəcəklər azdır!

Nəhayət, oxucu tamam-kamal ayıldı, gözləri açıldı və onun da başı bir şey qaynatmağa başladı. O, əvvəllər, yeni yalanı həqiqət bildiyi vaxtlarda da pis yaşamırdı, indi isə ürəyi lap sakitləşmişdi. Elə ki çörək dükənina girirdi, ona deyirdilər: “Tezliklə çörək də ucuzlaşacaq!”, elə ki quş ətini satılan dükana baş çəkirdi, ona deyirdilər: “Görünür, yaxın vaxtlarda qarabağır quşu da lap su qiymətinə olacaq!”

– Bəs qu-qu quşu neçəyə olacaq?

– Cütü bir manat iyirmi qəpiyə!

Allahın köməkliliyi ilə, bax, belə dəyişikliklər olmuşdu!

Hə, günlərin bir günü avam oxucu şıq geyinib küçəyə çıxdı. “Şən-söhret və xeyirxahlıq ümidilə” gedə-gedə əlağacını yellədir və öz-özünə deyirdi: bilin və agah olun, bu gündən mən tam təmin olunmuş adamam!

Lakin bu dəfə işin tərsliyindən görün nə baş verdi: heç birçə addım atmamışdı ki, səhvən onu qamarlayıb qoduqluğa basdılar. Bütün günü ac-susuz orda qaldı. Hərçənd onu qonaq etmək istəyir-

dilər, o isə yeməyə baxıb-baxıb donquldandı: “Hə, bu da bizim zəhmətimizin məhsulu!”

Üstəlik orda differit xəstəliyi də tutdu.

Söz yox ki, ertəsi gün səhv aydınlaşdırdı və onu zəminə buraxdılar (bilmək olmaz, bəlkə yenə lazım oldu). O, evə qayıtdı və öldü.

Yalançı qəzetçi isə indi də sağdır. Dördüncü daş evi tikib qurtarmaq üzrədir və hər gün səhərdən axşamədək ancaq bir şey barədə fikirləşir: görəsən avam oxucunu gələcəkdə nə ilə daha məharətlə aldatmaq olar: yalanla, yoxsa həqiqətlə?

1884

İTMİŞ VİCDAN

Vicdan yox olmuşdu. Camaat yenə köhnə qaydada küçələrə, teatrlara yığılırdı; yenə köhnə qaydada qaçhaqaç, qovhaqovdu; yenə köhnə qaydada vurnuxurdular, əllərinə nə keçirdisə çırpışdırırdılar və heç kimin ağlına gəlmədi ki, birdən-birə nə isə çatışmamağa başlayıb və həyat orkestrində hansısa tütəyin səsi daha eşidilir.

Bir çoxları özlərini hətta gümrah və sərbəst hiss etməyə başlamışdılar. Hər şey çox asan alınır: yaxın adama badalaq vurmaq adi hal idi, yaltaqlıq eləmək, quyruq bulamaq, kəf gəlmək, söz gəzdirmək və böhtan atmaq daha əlverişli olmuşdu. Bütün qadağalar elə bil birdən qeybə çəkilmişdi; camaat sanki yerimirdi, uçurdu; heç nə onları kədərləndirmirdi, heç nə düşündürmürdü; bu günün də, gələcəyin də ixtiyarı elə bil onlara – xoşbəxtciyəzlərə verilmişdi, özlərini elə xoşbəxt hiss eləyirdilər ki, vicdanın yoxa çıxmasından heç xəbər də tutmadılar.

Vicdan qəfil... demək olar ki, birçə anda yoxa çıxmışdı. Hələ dünən bu zəhlətökən müftəxor, adamların az qala gözüne girirdi, ağlına-başını yerindən oynadırdı və birdən-birə... qeyb oldu! Qan-qaraldan kabustar itib batdı, onunla bərabər vicdan ağrıları da yox oldu. Təkcə Allahın yaratdığı dünyaya baxıb sevinmək qalmışdı: müdrik adamlar başa düşdülər ki, əl-qollarını bağlayan sonuncu əsarətdən, nəhayət, azad olublar və aydındır ki, bu azadlığın bəhrəsindən istifadə etməyə tələsdilər. Camaat azğınlaşdı: soyğunçuluq, quldurluq ayaq açdı, talanlar hər yanı başına götürdü.

Yazıq vicdan isə əldən düşmüş halda, rüsvayçılıqla yolun ortasında tapdanıb qalmışdı. Kim görürdüsə, lazımsız əsgə parçası kimi götürüb kənara atırdı; hamı heyrətlənirdi ki, axı necə olub bu cür abad şəhərdə, özü də şəhərin gur yerində belə bir biabırçılığa yol veriblər. Əgər yoldan ötən bədbəxt bir əyyaş onu götürməsaydı, səfil, yazıq vicdan Allah bilir nə vaxtadək orada qalacaqdı. O bədbəxt də sərxoş olduğu üçün hətta lazımsız əsgiyə də tamah saldı, bir şkalik¹ almaq ümidilə onu yerdən götürdü.

Birdən elə bil ki, ildırım vurdu onu. Dumanlı baxışlarla ətrafa göz gəzdirdi və lap aydın hiss etdi ki, yavaş-yavaş içindən ayılır, ağı başına gəlir, həyatı olduğu kimi, ağrı-acısı ilə bir yerdə görür, o isə bu gerçək həyatın bütün ağrı-acısından canını qurtarmaq üçün ömrünün ən yaxşı illərini sərf edibmiş. Əvvəl-əvvəl ancaq qorxu hiss etdi, küt bir qorxu, elə bir qorxu ki, onu qabaqcadan duymaq belə adamı təşvişə salır; sonra yaddaşı qaynadı, xəyalı qanadlandı. Yaddaşı amansızlıqla eybəcər keçmişinin zülmətindən bütün yalanları, zorakılığı, xəyanəti, ruh düşkünlüyünü çıxarıb ortaya tökdü; təsəvvürü bunlara can verdi. Sonra da, əlbəttə, məhkəmə quruldu...

Bütün keçmişi yazıq əyyaşla tamamilə iyrenc bir cinayət kimi gəlirdi. O, nə saf-çürük edir, nə soruşur, nə də düşünürdü: gözləri önündə canlanmış mənəvi süqutunun mənzərəsi onu o dərəcədə sarsıdıb ki, öz-özünü könüllü surətdə ittiham etməsi onu camaatın ən sərt məhkəməsindən də qat-qat çox ağrıdırdı. O, hətta nəzərə almaq istəmirdi ki, lənətlər yağdırdığı keçmişinin çox hissəsi onun özünə – bədbəxt, yazıq əyyaşla məxsus deyil, çöldə tufanın atıb-tutduğu çör-çöp kimi onu atıb-tutan nə isə sirli, yırtıcı bir qüvvəyə məxsusdur. Nədir onun keçmişi? Niyə o, keçmişini başqa cür yox, bu cür yaşayıb? O özü kimdi? – bunlar elə suallardı ki, o, ancaq key bir heyrətlə cavab verə bilirdi. O öz həyatını əsarət altında yaşayıb; əsarət altında dünyaya gəlib, əsarət altında da qəbrə gedəcək. Bax, indi şüuru özünə qayıdıb, amma bu şüur axı onun nəyinə lazımdır? Məgər ona görə lazımdır ki, qəddarcasına öz-özünə suallar yağdır-sın və özü də öz suallarına cavab vermək əvəzinə sussun, dinməsin? Məgər ona görə ki, məhv olmuş həyatı artıq onun axınına tab gətirmək iqtidarında olmayan xarabazara dönmüş məbədə yuvarlansın?

¹ Qədim Rusiyada araç ölçüsü vahidi; balaca şüşələrdəki arağa da şkalik deyər-dilər (tərc. qeydi).

Əfsus! Oyanmış şüur özü ilə birlikdə ona nə rahatlıq gətirir, nə ümid, oyanmış vicdan isə ancaq bir çıxış yolu göstərir – özünü ittiham. Əvvəllər də ətraf zülmət içində idi, elə indi də, ancaq bu dəfə müdhiş kabuslar da orda yurd salmışdı. Əvvəllər də qollarında ağır qandallar cingildəyirdi, indi də, ancaq indi qandalların ağırlığı birə-iki artmışdı, çünki qollarındakıların qandal olduğunu dərk etmişdi. Əyyaşın mənasız göz yaşları sel kimi axıb gedirdi; xeyirxah adamlar əyyaşın qarşısında ayaq saxlayıb, inandırmağa çalışırlar ki, onu ağladan şərəbdır.

– Qardaşlar! Bacarmıram... dözə bilmirəm! – Yazıq əyyaş haray çəkib qışqırır, camaat isə qəhqəhə qoparır, onu masqaraya qoyurdu. Kütlə başa düşmürdü ki, əyyaşın beyni hələ heç vaxt indiki kimi şərəb dumanından təmiz olmayıb, o elə bir şey tapıb ki, yazıq qəlbinə para-para edib. Əgər yoldan ötənlərin özləri belə bir şey tapsaydılar, onda, əlbəttə, başa düşərdilər ki, dünyada kədər də var kədər də, ancaq ən dəhşətli kədər qəfil oyanmış vicdandır. Kütlə özü də ağıllanardı, çünki elə kütlənin özü də həmin əyyaş kimi kölə vəziyyətinə salınmış, məənəviyyatı pozulmuşdu.

Zavallı əyyaş fikirləşir: “Yox, bunu birtəhər başımdan eləməliyəm! Yoxsa it gününə düşərəm!” – Və tapıntısını yola atmaq istəyirdi, lakin yaxınlığında durmuş polis onu saxladı.

Barmağını silkələyə-silkələyə dedi:

– Bura bax, yoxsa gizləncə həcvlər yaymaq fikrinə düşübsən?! Təkcə elə buna görə polisə düşərsən ha!

Əyyaş tapıntısını cibində gizlədib, polisdən uzaqlaşdı. Çönüb arxasına baxa-baxa xəlvətçə köhnə dostu Proxorıçın meyhanasına gəldi. Əvvəl-əvvəl sakitcə pəncərədən içəri baxdı, görəndə ki meyhanada heç kim yoxdur, Proxorıç da tək-tənha pıştaxtanın arxasında durub mürğü vurur, bir göz qırpımında qapıları fəybatay açıb içəri cumdu, Proxorıç özünə gələndə kimi ən dəhşətli tapıntını onun ovcuna basdı.

Bir müddət Proxorıçın gözləri bərələ qaldı, sonra tər basdı onu. Nədənə ona elə gəldi ki, alveri patentsiz edir, amma yaxşı-yaxşı baxandan sonra əmin oldu ki, bütün patentləri: mavisi də, yaşılı da, sarısı da göz qabağındadır. Əlindəki əsgiyə baxdı və əsgiyə ona tanış gəldi.

“Ehe! – yadına düşdü, – he, deyəsən, bu həmin əsgiyə parçasıdır ki, patent almamışdan əvvəl güc-bəla özümdən rədd eləmişdim. Hə! Özüdür ki, var!”

Buna qəti əmin olanda, nədənə o dəqiqə ağluna belə bir fikir gəldi ki, bütün var-yoxu əlindən çıxacaq.

– Adamın iş gördüyü yerdə bu cür zibil bir şey də ona yapışib qopmaya –bil ki, batdı! Heç nə olmayacaq və ola da bilməz, – o, bütün bunları, demək olar ki, qeyri-şüuri fikirləşdi və birdən titrəyib ağap-paq ağardı, sanki sirli bir qorxu düz onun gözlərinin içinə baxırdı.

Oyanmış vicdan pıçıldadı:

– Bəs zavallı xalqı bu cür içdirmək sənə iyrenc gəlmir?

Qorxudan dəhşətə gələrək qışqırdı:

– Arvad! Arina İvanovna!

Arina İvanovna qaça-qaça onun yanına gəldi, ancaq Proxorıçın tapıntısını görəndə kimi var gücü ilə qışqırdı:

– Ay haray! Vay dədəm, vay! Qoymayın, qərət edirlər!

Proxorıç yəqin ki, tapıntını onun ovcuna basan əyyaşın işarə edərək fikirləşdi: “Axı nəyə görə mən bu cür alçağın ucbatından bircə dəqiqədə hər şeydən məhrum olmalıyam?” – Alnında iri tər damcıları puçurlanmışdı.

Bu arada meyhanada bir-bir, iki-iki adamla dolurdu, ancaq Proxorıç adı mehribanlıqla müştəriləri qonaq etmək əvəzinə, onları tamamilə heyrləndirdi – şərəb süzmədi müştərilərə, hətta canfəşanlıqla sübut etməyə başladı ki, kasıb-kusubun başına gələndə hər cür bədbəxtliyin kökü bu şərəblə bağlıdır.

O, göz yaşları içində deyirdi:

– Bircə qədəh içmək lazımdır – vəssalam! Bu, hətta xeyirdir! Axı sən həmişə can atırsan ki, nəyin bahasına olursa olsun, bir vedrə şərəbi ötürəsən içəri! Nə qazanırsan? Buna görə o dəqiqə səni polis şöbəsinə sürükləyib aparacaqlar; möhkəmçə kötəkləyəcəklər və sən ordan mükafat almış adam kimi çıxacaqsan. Mükafatın isə yüz söyüd çubuğu olacaq! Belə-belə işlər, əziz dost, axı bunun üçün səy etməyə dəyərmisən, həm də öz halal zəhmətinlə qazandığın pulu mənim kimi bir axmağa xərcləməyə dəyərmisən?

Bütün bunlardan heyrətə gələndə müştərilər isə ona deyirdilər:

– Sən nə danışırısan, Proxorıç, sən əməlli-başlı dəli olmusan.

Proxorıç da onlara belə cavab verirdi:

– Qardaş, əgər sənə başına belə bir qəziyyə gəlsə, sən də dəli olarsan! Yaxşısı budur, bax gör indi mən özümə necə bir patent almışam!

Proxorıç ovcuna basılmış vicdanı müştərilərə göstərdi və təklif etdi ki, kim bundan istifadə etmək istəyirsə buyursun, götürsün. Lakin müştərilər biləndə ki, Proxorıçın göstərdiyi şey nədi, nəinki etiraz elədilər, hətta qorxub kənara çəkildilər.

Vəziyyəti belə görə Proxorıç acıqlı-acıqlı dedi:

– Bu da patent!

Müştərilər ondan soruşdular:

– Bəs indi nə edəcəksən?

– Belə fikirləşirəm ki, mənim bircə çıxış yolum var – o da ölməkdir. Ona görə ki, indi mən kəf gəlməyi bacarmıram; bədbəxt xalqı araqla suvarmağa da razı olmaram; axı indi mənim ölməkdən başqa nə çarəm ola bilər?

Müştərilər ona gülürdülər:

– Məsləhətdir!

Proxorıç sözünə davam elədi:

– Mən hətta fikirləşirəm ki, meyxadakı bütün qab-qacaqları çilik-çilik edəm, şərəbləri isə arxa axıdam! Ona görə ki, kimdə bu ləyaqət hissindən varsa, o, hətta arağın iyindən çimçəşər.

– Ağzın nədir! – Nəhayət, Arina İvanovna da dilləndi. Proxorıçı ayıldan xeyirxahlıq hissi, görünür onun ürəyinə yol tapmışdı. – Buna bax, xeyirxah olub mənim üçün.

Ancaq Proxorıça təsir eləmək artıq gec idi. O, acı göz yaşları tökə-tökə ilə hey deyiniirdi:

– Axı bu harda görünüb ki, bədbəxtlik adamı basanda, elə ömrü boyu da bədbəxt qalmalıdır.

Cəsəreti çatmırdı ki, özü haqda fikirləşsin: tacirdir o, ya baqqaldır. Çünki belə fikirlər ona narahatlıqdan başqa heç nə gətirməzdi. Əksinə, o özü barəsində belə düşünməli idi: “Mən bu dünyanın bədbəxt adamından başqa bir şey deyiləm”.

Beləliklə, bütün günü vəz oxumaqla keçdi, Arina İvanovna ərini qab-qacağı qırıb, şərəbı arxa axıtmağa qoymadisa da, həmin gün bir damcı belə şərəb satmadılar. Axşam Proxorıçın kefi hətta durulmuşdu, gecə yatmağa hazırlaşarkən göz yaşı tökən Arina İvanovnaya dedi:

– Hə, canım-gözüm, mehriban arvadım! Bu gün heç bir şey qazanmadıq, ancaq vicdanlı olmaq adamı necə də yüngülləşdirirmiş!

Doğrudan da, uzanan kimi yatdı. Heç bir dəfə də olsa, yerində qurcalanmadı, hətta xoruldamadı da. Əli pul gətirdiyi, vicdanı isə olmadığı vaxtlarda xorultusu evi başına götürərdi.

Lakin Arina İvanovna bu barədə bir az başqa cür fikirləşirdi. O, çox yaxşı bilirdi ki, şərəb alveri ilə məşğul olan adam üçün vicdan elə bir xoş tapıntı deyil ki, ondan xeyir gözləyəsən, buna görə də nəyin bahasına olursa olsun, çağırılmamış qonaqdan canını qurtarmaq qərarına gəldi. Canını dişinə tutub, səhərin açılmasını gözlədi, meyxananın toz basmış pəncərəsindən işıq süzülən kimi yatmış ərinin vicdanını oğurlayıb, cəld küçəyə çıxdı.

Tərs kimi bazar günü idi: qonşu kəndlərdən kəndlilər arabalarını qoşub yola çıxmışdılar, qayda-qanuna nəzarət etmək üçün şəxsən məhəllə polisi Lovets də bazara gedirdi. Tələsə-tələsə gedən Lovetsi görə kimi qiblə olunacaq bir cəldliklə, ehmalca vicdanı onun paltosunun cibinə soxdu.

Lovets lap sırtıq adam olmasa da, heç utanacaq da deyildi və ürəyi necə istəyirdisə, elə də hərəkət edirdi. Sir-sifətindən təkə həyasızlıq yağmırdı, əksinə, məqsədli adamdı. Əliuzun adam deyildi, amma girəvəsinə düşən hər şeyi məmnuniyyətlə qamarlayırdı. Bir sözlə, məhəllə polisi Lovets əməlli-başlı rüşvətxor idi.

Birdən həmin bu adam mütəəssir oldu.

Bazara girdi və ona elə gəldi ki, bazar boyu nə düzülübse: nə arabadakılar, nə dükanlardakılar, nə də sandıqlardakılar – heç biri onun deyil, başqasıdır. İndiyədək belə şey olmamışdı. Sırtıq gözlərini silib fikirləşdi: “Dəli olmuşam-nədir, yoxsa yuxu görürəm?” Arabanın birinə yaxınlaşdı, istədi əlini işə salsın, amma qolu qalxmadı; o biri arabaya yaxınlaşdı, kəndlinin saqqalından yapışıb, silkələmək istədi – dəhşət! Əlini uzada bilmədi!

Qorxdu.

Lovets fikirləşdi: “Nə olub mənə, axı belə getsə, bütün gələcəyimi korlayaram! Nə qədər ki, aqlım başımdadır, bəlkə tez evə qayıdım?”

Ancaq ümidvar idi ki, bəlkə hər şey ötüb-keçdi. Başladı bazarı gəzməyə: gördü ki, yüz cür nemət düzülüb, cürbəcür parçalar sərilib və hamısı da sanki üzünü ona tutub deyir: “Baxma ki əlin çatır, qamarlaya bilməzsən a!”

Kəndlilər isə cəsərlənmişdilər: gördülər ki, kişi başını tamam itirib, öz halal malına göz yumur, başladılar onunla zarafat eləməyə, onu Maymaq Maymaqoviç çağırmağa.

– Yox, deyəsən xəstələnmişəm! – Lovets belə qərara gəldi və elə-belə torbasız-bazarlıqsız evə qayıtdı.

O, evə qayıtmaqda olsun, arvadı Lovçixa da fikirləşə-fikirləşə onun yolunu gözləməkdə: “Görəsən sevimli ərim neçə torba bazarlıq gətirəcək?” Və qəflətən nə görse yaxşıdır – gördü əri əliboş qayıdıb. Hirsindən az qaldı ürəyi partlasın, Lovetsin üstünə düşdü, nə düşdü.

– Torbaları hara əkmisən?

– Vicdanıma and olsun ki... – Lovets ağızını açmaq istəyirdi ki, arvadı imkan vermədi.

– Səndən soruşuram, torbalar hardadır?

Lovets yenə and içdi:

– Vicdanıma and olsun ki...

– Canın çıxar, gələn bazar gününədək öz vicdanını yeyərsən, mənim sənə verəsi yeməyim yoxdur! – Lovçixa öz sözünü dedi.

Lovets başını aşağı saldı, bilirdi ki, Lovçixa dedi – qurtardı. Paltosunu çıxartdı və birdən sanki tamamilə dəyişilib ayrı adam oldu. Çünki vicdanı divardan asılmış paltosunun cibindəydi, ona görə də yenə yüngülləşdi, yenə də ona elə gəldi ki, yer üzündə nə varsa, hamısı onundur. Yenə özündə qamarlamaq və hər şeyi udmaq qabiliyyəti hiss elədi.

Lovets əlini silə-silə dedi:

– Hə, dostlar, indi yaxanızı əlimdən qurtara bilməyəcəksiniz! – Və başladı tələm-tələsik paltosunu geyinməyə ki, birbaşa bazara götürülsün.

Möcüzəyə bax! Paltosunu təzəcə geyinmişdi ki, yenə tərəddüd eləməyə başladı. Elə bil ikiləşmişdi: biri paltosuz – sırtıq, tamahkar, o birisi isə əyni paltolu – utancaq və qorxaq. Darvazadan çölə çıxan kimi mağmunlaşmasına baxmayaraq bazara getmək fikrindən vaz keçmədi. Fikirləşdi: “Bəlkə özümü məcbur edə bildim”.

Ancaq bazara yaxınlaşdıqca, ürəyi daha tez-tez vururdu, bir qəpik pulun dərindən bütün günü yağışın, qarın altında qalan ortabab və balaca adamlarla barışmaq niyyəti özünü büruzə verirdi. Özgənin torbasına baxmaq bir yana, cibindəki pul kisəsi ona ağırlıq edirdi, elə bil mötəbər mənbələrdən öyrənmişdi ki, pul kisəsindəki pul da onun deyil, başqasınındır.

Kəndlilərdən birinə yaxınlaşıb, pul uzatdı:

– Dostcıqaz, buyur, on beş qəpik!

– Maymaq Maymaqoviç, xeyir ola, bu pulu nə münasibətlə verirsiniz?

– Köhnə incikliyimizin əvəzinə, dost! Məni bağışla, İsa xatirinə, əfv elə!

– Allah bağışlasın!

Bu minvalla bazarı o baş-bu baş gəzib bütün pulunu payladı. Bundan sonra qəlbində yüngüllük hiss etsə də, dərin fikrə getdi.

Yenə öz-özünə dedi:

– Yox, deyəsən, bu gün nə işə bir azara düçar olmuşam. Yaxşısı budur evə gedim; yeri düşmüşkən yolda qarşıma çıxan dilənçilərin hamısını qatıb qabağıma aparım evə, Allah verəndən yedirdib-ıçır-dib qarınlarını doyuraram.

Dediyi kimi də elədi: urcahına çıxan dilənçiləri qabağına qatıb öz həyətinə getirdi. Lovçixa əllərini yellədi, gözlədi görsün əri daha nə hoqqa çıxaracaq. Lovets sakitcə arvadının yanından keçib, mehribancasına dedi:

– Fedosyacan, budur, xahiş elədiyin həmin qəribə adamları gətirmişəm. İsa xatirinə, yedizdir onları!

Ancaq paltosunu divardakı mıxdan təzəcə asmışdı ki, yenə özünü yüngül və sərbəst hiss eləməyə başladı. Pəncərədən baxdı, gördü şəhərin bütün dilənçiləri onun həyatindədir. Özü öz gözlərinə inana bilmirdi: “Nəyə görə? Doğrudanmı, bir sürü dilənçini qırmanclamalayıam?”

– Bunlar kimdir? – Qəzəbli-qəzəbli həyətə çıxdı.

Lovçixa deyindi:

– Necə yeni kimdir? Bu qəribə adamların hamısına yemək verməyi özün əmr eləməmişdin bəs?

Bütün gücünü toplayıb qışqırdı:

– Qov bunları! Boynunun ardından vur! Bax belə! – Dəli kimi bağırıb yenə evə girdi.

Evdə xeyli var-gəl elədi, fikirləşdi ki, görəsən ona nə olub? O həmişə çalışqan adam olub, öz vəzifə borcunu yerinə yetirməkdə işə şiri-nərdi, indi birdən-birəcə iradəsizləşib!

Yalvar-yaxar eləməyə başladı:

– Fedosiya Petrovna! Əzizim! İsa xatirinə, əl-qolumu bağla! Ürəyimə damıb ki, bu gün elə böyük qələtlər edəcəyəm ki, heç bir ilə də altından çıxa bilmərəm!

Lovçixa gördü ki, onun Lovetsinin vəziyyəti xarəbdir. Soyundurub çarpayısına uzatdı, isti xörək yedizdirdi. On beş dəqiqədən sonra dəhlizə keçdi və götür-qoy elədi: “Paltosunun ciblərinə baxım,

bəlkə qəpikdən-quruşdan qalıb?” Cibinin birini yoxladı pul kisəsi əlinə keçdi; o birisi cibi axtardı, nəşə kirli, yağa bulaşmış kağız qırığı tapdı. Tez-tələsik kağız qırığını açdı, açan kimi də köksünü ötürdü!

Öz-özünə dedi:

– Gör indi də nəyə uyub! Vicdanımı cibində gəzdirir.

Fikirleşdi, vicdanı eləsinə ilişdirsin ki, axırına çıxmasın, bekarca narahat eləsin onu. Və belə qərara gəldi ki, bunun üçün ən münasib adam istifadə olan otkupçu¹, indi isə maliyyə işçisi və dəmiryol ixtiraçısı olan yəhudi Şmul Davidoviç Brjotski ola bilər.

– Onun heç olmazsa boynu yoğundur! – Lovçixə qetileşdirdi. – Bir az atılıb-düşər, amma tab gətirər.

Beləliklə, fikirleşib vicdanı cəhəzlə möhürlü zərfə qoydu, üstünə Brjotskinin ünvanını yazdı və poçt qutusuna atdı.

Otağa keçib, ərinə dedi:

– Hə-ə, dostum, indi bazara mərdi-mərdənə gedə bilərsən!

Samuil Davidoviç Brjotski bütün ailə üzvləri ilə birlikdə nahar stolunun arxasında əyləşmişdi. On yaşlı oğlu Ruvim Samuiloviç onunla yanaşı oturmuşdu və fikrində bank əməliyyatları aparırdı.

Oğlu ondan soruşurdu:

– Atasın, əgər sənənin bağışladığın qızılı ayda iyirmi faiz sələmlə borc versəm, ilin axırında nə qədər pulum olar?

Samuil Davidoviç isə öz növbəsində soruşdu:

– Hansı hesabla: satə, yaxut mürəkkəp?

– Atasın, əlbəttə ki, mürəkkəp!

– Əgər mürəkkəp hesabla versən və xırda-xuruş qalıqları atsaq, onta qıyx beş manat yetmiş dokkuz kəpik olaçak.

– Atasın, onda iyirmi faiz sələmlə borc verim getsin!

– Ver, dostum, ancaq sənə etibarlı kirov lazımdıy, qardaş.

O biri böyründə isə İosel Samuiloviç oturmuşdu, yeddi yaş ancaq olardı, o da zəhnində məsələ həll edirdi: bir sürü qaz uçurdu; əvvəl Solomon Samuiloviç mane oldu, sonra isə David Samuiloviç, onlar götür-qoy edirdilər ki, borc nabat götürdüyü üçün David Samuiloviç Solomon Samuiloviçə neçə faiz borclu qalır. Stolun o biri başında Samuil Davidoviçin gözəl arvadı Liya Solomonovna əyləşmişdi,

¹ XIX əsrdə Rusiyada dövlətə müəyyən miqdarda pul vermək müqabilində xüsusi şəxslərə verilən vergi toplama hüququ

qoluna xüsusi gözəllik verən qızıl bilərziyə sarı dartınan körpə Rifo da qucağında.

Bir sözlə, Samuil Davidoviç xoşbəxt idi. O, nə işə qeyri-adi sousu yemək istəyirdi ki, lakey kimi hacıləylək lələkləri və Brüssel krujevası ilə bəzənmiş arvadı gümüş nımçədə ona məktub uzatdı.

Samuil Davidoviç zərfi əlinə götürən kimi çırpınmağa başladı, elə bil iyne üstə oturmuşdu.

Bütün bədəni əsə-əsə qışqırdı:

– Bu nəti beyə? Və bunnay mənim neyimə gəyətir!

Yemək stolunun arxasında əyləşənlər onun qışqırığından heç nə başa düşməsələr də, hamısı üçün birçə şey aydın idi: naharı davam etdirmək qeyri-mümkündür.

Samuil Davidoviç üçün unudulmaz olan həmin gündə çekdiyi əzab-əziyyətləri mən burda yerli-yerində təsvir etməyəcəyəm; ancaq bir şeyi deyəcəyəm: üzden mağmun və zəif görünən bu adam ən sərt sınaqlara belə mərdliklə dözdü, hətta üçşahlığı da qaytarmağa razı olmadı.

O, ən dəhşətli vaxtlarında arvadını dilə tutub deyirdi:

– Bu nəti beyə! Bu heş nəti! Ancaq sən məyi bəyk-bəyk tut, Liya! Əyər mən müçrüyü istəsəm – yox-yox! Yaxşısı budur, qoy ölüm!

Lakin həyatda elə bir mürəkkəb vəziyyət yoxdur ki, ondan çıxış yolu tapılmasın, bu dəfə də çıxış yolu tapıldı. Samuil Davidoviç xatırladı ki, çoxdan söz verib ki, tanış generalın rəhbərlik etdiyi bezi xeyriyyə cəmiyyətlərinə müəyyən məbləğdə ianə versin, ancaq nədənsə bu iş gündən-günə uzadılırdı. İndi isə bu vəziyyət çoxdankı niyyətini yerinə yetirməsinin vaxtı çatdığını göstərirdi.

Necə fikirleşmişdisə elə də elədi. Samuil Davidoviç poçtla göndərilmiş zərfi cəhəzlə açdı, balaca maqqaşla içindəkini götürüb, başqa zərfə qoydu, üstəlik bir yüzlik əskinas qoyub, ağzını yapışdırdı və tanış generalın yanına yollandı.

Zərfi onun gəlişindən fərəhlənən generalın qarşısındakı stolun üstünə qoyub dedi:

– Zati-ayiləri, sizə inanə etmək istəydim!

General cavab verdi:

– Nə deyirəm ki! Bu tərifəlayiq işdir! Mən həmişə bilirdim ki, siz bir yəhudi kimi... və David qanununa görə... Reqs edən-oyunayan... Belədi mənçə.

General çaşbaş qalmışdı, yəqin bilmirdi qanunları David verib, yoxsa başqası.

Ürəyi yerinə düşmüş Samuil Davidoviç lap yüngülləşib dedi:

– Elətir ki vay; ancaq biz haydan yəhuti oyduq, zati-ayiyəyi! Biz üztdən yəhutiyyik, üyəkten əsil rusuk!

– Təşəkkür edirəm! – general dedi, – bir şeyə təəssüf edirəm... bir xristian kimi... məsələn, nə üçün siz?.. a?

– Zati-ayiyəyi... biz ancaq üztdən... inayıq, ancaq üztdən!

– Ancaq?

– Zati-ayiyəyi!

– Bəsdə, bəsdə! Allah xatirinə!

Samuil Davidoviç evə uça-uça getdi. Çəkdiyi əzab-əziyyətləri həmin gün axşam tamamilə untdu və hamını təhqir edə biləcək ələ bir əcaib əməliyyat fikirləşib tapdı ki, səherisi bunu biləndə, hamının ağzı açıla aldı: “ah!..”

Bu minvalla zavallı və qovulmuş vicdan işıqlı dünyada çox orabura dolandı, minlərlə adamın əlinə keçdi. Amma heç kim ona sığınacaq vermək istəmədi, əksinə, nə cür olursa olsun, lap aldatmaqla da olsa, ancaq başlarından eləmək barədə fikirləşdilər.

Nəhayət, o yazıq da başını gırləməyə yer tapmadığından, həmişə özgə qapılarda yaşamaqdan, sığınacaqsız ömür sürməkdən tənə gəldi. Axırını yiyəsinə – keçidlərdə durub toz alveri edən və bu alverdən heç cür varlıq bilməyən hansısa meşşancığaza yalvarıb-yaxardı.

Yazıq vicdan şikayətlənib deyirdi:

– Nəyə görə siz mənə əzab verirsiniz? Nəyə görə siz mənimlə əsgə parçası kimi rəftar edirsiniz?

Meşşancığaz öz növbəsində xəbər aldı:

– Cənab vicdan, bir halda ki, sən heç kimə lazım deyilsən, bəs mən səni neyləyim?

Vicdan cavab verdi:

– Bilirsən nə ələ, mənim üçün balaca bir rus uşağı axtar tap, gözü-mün qabağında onun pak qəlbini aç və məni orda saxla! Bəlkə o günahsız tıfil, mənə sığınacaq verər, qulluq edər, bəlkə o öz paklığı ilə məni adam eləyər, mənimlə camaat arasına çıxar və bunu özünə ar bilməz.

Necə demişdisə, eləcə də oldu. Meşşancığaz balaca bir rus uşağı axtarıb tapdı, onun təmiz qəlbini açıb, vicdanı orada gizlətdi.

Körpə uşaq boy atdıqca, onunla birlikdə vicdan da böyüyüb artırdı. Və o böyüyüb yekə kişi olanda, vicdanı da böyük olacaqdı. Onda bütün yalanlar, riyakarlıqlar, hər cür zorakılıq itib-batacaq, çünki vicdan cəsərtli olacaq və hər şeyi özü idarə etmək istəyəcək.

1869

PƏZƏVƏNG

Günlərin bir günü naməlum bir məmləkətdə küpəgiren qarının bir oğlu anadan oldu – Pəzəvəng. Küpəgiren qarı ona süd verdi, naz-nemət içində böyüdü və o yekəlib azman bir pəhləvan olanda, qarı dincəlmək üçün başını götürüb səhraya qaçdı, onun isə “ipini buraxıb” dedi: “Pəhləvan balam, get şücaətini göstər!”

Söz yox ki, Pəzəvəng əvvəlcə meşəyə baş çəkdi; gözüne bir palıd ağacı deydi – əlini atıb ağacı kökündən çıxartdı; o biri palıdı yumruğu ilə vurub iki yerə parçaladı; üçüncü palıda yaxınlaşanda gördü ki, oyuğu var, oyuğun içine girib yatdı.

Palıd meşəsi Pəzəvəngin xorultusundan-nəritisindən inildədi; yırtıcı heyvanlar meşədən çıxıb qaçdılar, quşlar uçub getdilər; qulyabanının özü ələ qorxmışdu ki, arvadını, uşaqlarını da qoltuğuna vurub aradan çıxdı – yalan demirəm ha!

Pəzəvəngin şöhrəti aləmə yayıldı. Doğma-yad, dost-düşmən – hamının ağzı açıla qalmışdı: özünükülər deyirdilər ki, ümumiyyətlə, qorxmasan nə cür yaşaya bilərsən? Bundan savayı, hələ ümidləri də var idi. Pəzəvəng, əlbəttə, ona görə koğuşa girib ki, yatsın, daha çox qüvvə toplansın. “Qoy indi oyansın Pəzəvəng, şöhrətimizi bütün dünyaya yayacaq”. Yadlar isə öz növbələrində ehtiyat edirdilər: “Eşitdiniz, yer necə titrəyir, inildəyir, yəqin ki, “həmin” məmləkətdə Pəhləvan peyda olub! Oyanan kimi axırımıza çıxmasa yaxşıdır!”

Hamı onun yan-yörəsində barmaqları ucunda gəzə-gəzə, pıçılı ilə təkrar etməyə başladılar: “Yat, Pəzəvəng, yat!”

Bələliklə, yüz il keçdi, iki yüz il keçdi, üç yüz il keçdi, bir də gördülər ki, bah, düz min il keçib. Bu müddət ərzində ilbiz də az getdi, çox getdi, nəhayət, gəlib öz yerinə yetişdi. Arıquşu çox özünü öydü, amma heç cür dənizə od vurub yandıra bilmədi. Kəndlini də

canı ağzından çıxana kimi elə hey qaynatdılar, qaynatdılar: ay səni, kəndli! Düzəldilər, dağıtdılar, bir-birlərinin var-yoxunu silib-süpürdülər – bir sözlə, görülesi bütün işləri görüb qurtardılar – haydı! Pəzəvəng isə hələ də yatır, kor gözlərilə ağacın koğuşundan birbaşa günəşə baxır, xorultusunu-nəritisini yüz verstə yayırdı.

Yağılar xeyli fikirləşdilər, çox götür-qoy elədilər, nəhayət, belə qərara gəldilər: “Əgər Pəzəvəngin ağac koğuşunda yatmasından belə qorxuruqsa, deməli, həmin ölkə qüdrətlidir!”

Ancaq yavaş-yavaş başladılar kəllələrini işlətməyə: yadlarına saldılar ki, həmin ölkəni neçə dəfə dəhşətli bəlalara düçar ediblər. Pəhləvan isə bir dəfə də olsun, adamların köməyinə gəlməyib. Neçənci ildə adamcıqların özləri bir-birlərilə vəhşi kimi didişiblər, havayı yerə çox adamı qanına qəltan eləyiblər. Həmin vaxtlar qocalar acı-acı qəm-qüssə çəkər, dərddli-dərddli deyirdilər: “Dadı-mıza çat, Pəzəvəng, fəlakətli günlərimizə son qoy!” O isə köməyə gəlmək əvəzinə, koğuşda yatırdı. Neçənci ildə quraqlıq oldu, günəş bütün əkin sahələrini yandırır tələf elədi, sonra da dolu axırına çıxdı: belə zənn elədilər ki, Pəzəvəng gələcək, bütün el-obanı yedirib-doyuracaq. O isə koğuşdan heç çölə çıxmıdı. Neçənci ildə şəhərlər, kəndlər yanıb kül oldu, camaat evsiz-eşiksiz, pal-paltarsız qaldı, yeməyə bir şey tapmadı, fikirləşdilər ki, “Pəzəvəng gələr, camaatın bütün qayğılarını yoluna qoyar”. O isə koğuşda yatıb yuxuya qaldı.

Bir sözlə, bu min ildə həmin ölkə çox bəlalara düçar oldu, ancaq Pəzəvəng bir dəfə də olsun, yatdığı yerdən qımıldanmadı ki, baxıb görsün nə üçün hər yer ah-vay içində itib-batıb.

Belə də Pəzəvəng olar?

Həmin ölkə əzabkeş və dözümlü idi, onda gələcəyə böyük və tükənməz inam vardı. Ağlayırdı – inanırdı, qəm-qüssə çəkirdi – inanırdı. İnanırdı ki, göz yaşları tükənəndə, “ah” çəkməyə hal qalmayanda, Pəzəvəng macal tapıb, onları xilas edəcək. Budur, vaxt gəlib çatdı, lakin bu, həmin ölkə sakinlərinin gözlədiyini an deyildi. Yağılar təpilib Pəzəvəngin ağac koğuşunda yatdığı ölkəni mühasirəyə aldı. Və düz Pəzəvəngin üstünə yeridilər. Əvvəlcə yağılardan biri çox ehtiyatla koğuşa yaxınlaşdı – iy vurdu onu; o birisi yaxınlaşdı – onu da iy vurdu. Yağılar: “Ə, Pəzəvəng iylənibmiş ki!” – deyib, həmin ölkəyə soxuldular.

Yağılar qəddar və amansız idilər. Onlar qarşılarna keçən hər şeyi yandırır, doğrayıb-tökür, Pəzəvəngin onlara təlqin etdiyi bir əsrlik gülünə qorxu-hürkünün qisasını alırdılar. Adamcıqlar hiss edəndə ki, ağız zamanda başçısız, arxasız qalıblar, özləri yağılardan üstünə yerimək istədilər, amma bir də baxıb gördülər ki, əlləri yalındı – silahları yoxdur. O deqiqə Pəzəvəng yadlarına düşdü, birağzdan bağırtdılar: “Tələs, Pəzəvəng, özünü yetir!”

Bu vaxt möcüzə baş verdi: Pəzəvəng heç yerindən də tərpənmədi. Min il əvvəl olduğu kimi kor gözlərini günəşə dikmişdi, amma bir fərqi vardı ki, vaxtilə palıd meşəsini lərzəyə salan əzəmətli xorultusundan əsər-əlamət qalmamışdı.

Belə bir vaxtda səfeh İvanuşka Pəzəvəngə yaxınlaşdı, yumruğu ilə vurub koğuşu parça-parça elədi və gördü ki, paho, ilanlar Pəzəvəngi elə yeyiblər ki, təkəcə başı qalıb.

Yat, Pəzəvəng, yat!

1886

AXMAQ

Keçmişdə, Cırtan padşahının dövründə ağıllı bir ata-anadan axmaq bir oğlan uşağı dünyaya gəlir. Uşağın adını “İvanuşka” qoyurlar. İvanuşka hələ lap körpə olanda ata-anası bir şeyə təəccüb edirdi: görəsən axı bu uşaq kimə oxşamışdır? Anası deyirdi ki, atasına oxşayır, atası da deyirdi ki, anasına oxşayır; onlar çox fikirləşirlər, axırda bu qərara gəlirlər ki, yəqin hər ikisinə oxşayır.

Burası da var ki, onları narahat edən İvanuşkanın axmaq olması deyildi: uşaq axmaq ola, özü də lap yerinə düşə, daha bundan yaxşı nə ola bilər! Onları narahat edən başqa şeydi: İvanuşka başqa cür axmaqda; elə axmaqda ki, ondan ötrü həmişə rəislər qarşısında cavab vermək lazım gəlirdi. Dəcəllik elər, qəribə-qəribə işlər tutar, sonra da çağırır soruşurlar: “Nə haqla o belə iş tutur? Heç belə bir qanun varmı?”

Axmaqlar yüngül olur, amma bu qəribə bir axmaqdır. Budur, lap bu yaxınlıqda Militrisa Kirbityevna yaşayır, əlini uzatsan çatar, onun da oğlu Lyovka axmaqdır. Ayaqyalın küçəyə qaçar, köynəyinin

qollarını sallayaraq bir ayağı üstə yüyürər, yüyürdükcə də var gücü ilə çığırır: “Hödülər, ay hödülər, Lyovkanı döydülər!” Dərhal onu tutar, soyuq bir otağa salıb qapısını qıfıllar, deyərdilər ki, otur burda, bayıra çıxma! Hətta qubernator təftişə gələndə Lyovkanı ona göstərmişdilər; o da Lyovkanı tərifləyərək demişdi:

– Onu qoruyub saxlayın, bizə axmaq adamlar lazımdır!

Amma İvanuşka fəvqələdə bir axmaqdı. Evdə oturur, kitab oxuyar, ya da ata-anasına mehribanlıq edərdi; bir də onda görərdin ürəyinə elə bil od düşdü: yerindən qalxıb yüyürərdi: elə də yüyürərdi ki, ayağı altında yer titrərdi. Elə iş var ki, ona gərək yaxınlaşmağın yolunu biləsən, amma bu, ağına-bozuna baxmayıb düz üstünə cumardı; elə söz var ki, onu lap yaddan çıxarmaq lazımdır, amma bu həmin sözü yeri gəldi-gəlmədi düz adamın üzünə deyərdi. Ona baxanda adamın həm gülməyi, həm də ağlamağı gələrdi. İstəyirsən onun üstünə qışqır, lap onu döy, – o heç bir şey hiss eləməirdi, heç bir şey eşitmirdi. İstədiyini elər, sonra da qaça-qaça evə, ata-anasının yanına gələrdi.

– Ey gözümün nuru, sənə axı nə olub? Otur, əzizim, otur dincəl!

– Anacan, mən yorulmamışam.

– Əzizim, sən axı hara gedirsən? Heç kəsdən soruşmursan, qaçıb gedirsən!

– Anacan, Lyovkanın yanına getmişdim. Lyovka xəstədir, çörək istəyir; mən də gedib çörək dükanından bir çörək götürdüm, aparıb ona verdim.

Anası bu sözü eşidəndə heyrətdən donub qalardı.

– Sənin bu sözün məni öldürdü! Ah, bədbəxt, sən məni yerə soxdun! Gör sən nə iş tutmusan?! Deməli, sən o çörəyi oğurlamısan, hə?

– Necə “oğurlamısan”? “Oğurlamısan” nə deməkdir?

Qonşular neçə dəfə İvanuşkanın ata-anasına xəbərdarlıq edərək demişdilər:

– Siz o axmaq oğlunuza bir əlac eləyin! O öz səfchliyi üzündən sizin başınıza çox əngəllər açacaq!

Lakin İvanuşkanın ata-anası heç bir şey eləyə bilmirdi. “Əlac eləyin!” demək asandır. Ona nə əlac eləsinlər? Bu adamlar başa düşmürlər ki, ata-ananın ürəyi ağıllı oğuldan daha çox axmaq oğula yanır!

Bəzən görərdin ki, atası onu utandırmağa başlardı, deyərdi ki, “çörək özgəsinin malıdır, buna dəymək olmaz”. İvanuşka da sanki

atasının söylədiyini başa düşərək deyərdi: “Doğrudur, ata can!” Lakin elə bu vaxt haradansa Lyovkanın səsi çsidilərdi: “Vanya, mənə çörək ver!” İvanuşka da elə o saat çörəkçi dükanından çörək götürüb yox olardı. Bunu indi necə başa düşmək lazımdı: çörəyi o oğurlamışdı, ya oğurlamamışdı?

Çörəkçi dözdü, dözdü, axırda incidi, polis idarəsinə şikayətə getdi. Məhəllə polis müdiri axmağın ata-anasının yanına gəlib dedi: “Hər necə olsa, gərək sizin bu axmaq oğlunuz döyülsün!” Ata-ananın ürəyi sızıldadı, ancaq əlac yox idi. İvanuşkanın atası görürdü ki, məhəllə polis müdiri lap qəti deyir: bu axmağı döyün!

Amma axmaq heç bir şey başa düşmədi. Ağrını hiss edərək bir balaca ağlamsındı, lakin şikayətlənmədi, demədi ki, “məni nə üçün döyürsünüz?” “Bir də belə iş tutmayacağam!” Bəlkə buna təəccüb elədi: “Atam axı məni niyə döydü? Bu onun nəyinə lazımdır?”

Axmaq İvanuşkaya nahaq yerə əziyyət verdilər: o, döyüləndən əvvəl də axmaq idi, döyüldükdən sonra da axmaq qaldı. Yenə də o, Lyovkanın ayaqyalın küçə ilə qaçdığını görüb tez bayıra cumar, çəkmələrini çıxarar, köynəyinin qollarını sallar, axmaq Lyovka ilə bərabər axmaqlığa başlardı.

Anası bunu görüb acıqlanardı:

– Özünə sənət tapıb! Gedib axmağa öcəşir!

– Anacan, mən ona öcəşmirəm, onunla oynayırım, o tək olanda darıxır.

– Ona qoşula-qoşula axırda özün də axmaq olacaqsan!

İvanuşkanın atası bunu eşidib arvadına acıqlı-acıqlı deyərdi:

– Onu döymək lazımdır, amma sən onunla söhbət eləyirsən! Elə bilirsən söhbətdən bir şey çıxacaq, – gözlə, çıxar! Sən onu tez-tez döysəydin, o çoxdan adam olub ağı başına gəlmişdi!

Bütün qonşular da İvanuşkanın atasını haqlı hesab edərdilər; əvvələn, ona görə ki, axmaqların başına ağıl qoymaq üçün müəyyən qanun var idi; ikinci də ona görə ki, İvanuşka hamının zəhləsini tökmüşdü. Bir neçə gün əvvəl qonşu uşaqları bir keçiyə öcəşməyə başlayırlar, İvanuşka dərhal keçini müdafiə etməyə qalxır. Özünü qabağa verir, qoymur ki, uşaqlar keçini incitsinlər. Keçi onu daldan buynuzlayır, uşaqlar da əllərinə nə keçsə qabaqdan onun təpəsinə vururlar; amma bunları o heç vecinə də almır. Onu üz-gözü göyər-

miş halda evə gətirirlər. Ertəsi gün yenə də o bir iş çıxardır: aşpazın xoruzunu tutub əlindən alır. Aşpaz xoruzu qoltuğuna vurub mətbəxə aparırmış, axmaq İvanuşka ona rast gəlib deyir:

– Kuzma, xoruzu hara aparırsan?

Kuzma da ona belə cavab verir:

– Məlumdur ki, hara aparıram: mətbəxə, sup bişirməyə...

Axmaq İvanuşka birdən onun üstünə atılır. Kuzma tərpenincə bir də görür ki, xoruz çəpərin üstünə atılıb qanadlarını çırpır.

Atası İvanuşkaya ha başa salmağa çalır ki, “xoruz axı sənə deyil, sən niyə onu tutub aşpazın əlindən alırsan?” İvanuşka isə elə öz bildiyini deyir:

– Mən bilirəm ki, xoruz mənim deyil, ancaq aşpazın da deyil, xoruz öz-özünükdür...

Ev adamları axmaq İvanuşkanı mehriban və sakit olduğuna görə nə qədər sevsələr də o, tutduğu işləri ilə get-gedə hamının zəhləsini töküdü. Acanda daha gedib anasından xahiş etmir ki, icazə ver, anacan, bufətdən pirojki götürürəm. Özü gedib bufeti, mətbəxi axtarar, əlinə düşəni icazəsiz-filansız götürüb yeyərdi. Könlünə gəzmək düşdümü, kartuzunu başına qoyar, icazəsiz-zadsız çıxıb gedərdi. Bir gün bir dilənçi gəlib pəncərə qabağında durur; İvanuşkanın anasının da bu zaman, tərs kimi, stol üstündə bir kağız üçlüyü varmış; axmaq üçlüyü götürüb dilənçinin çantasına soxur.

İvanuşkanın anası bundan lap dəli kimi oldu:

– İlahi, belə də şey olar! Bu axırda Kartuş¹ olacaq.

İvanuşkanın atası belə dedi:

– Mütləq olacaq! Əgər sən onu döymək əvəzinə onunla boş-boş danışacaqsansa, o bundan da pis olacaq!

Əlac yox idi: anası da axmaq oğlunu qamçı ilə döydü. Amma düzünü desək, lap yüngülcə döydü, ona görə döydü ki, ona ibrət olsun. İvanuşka isə gözüyaşlı ayağa qalxıb anasını qucaqladı:

– Ah, anacan, anacan! Yazıq anam!

Anası da birdən elə utandı, elə utandı ki, özü də ağladı.

– Mənim istekli axmaq balam. Allah bizim hər ikimizi bir yerdə bu dünyadan aparsaydı...

Bir gün o az qala özünü də, anasını da məhv edəcəkdi. İvanuşkanın atası arvadının qoluna girmişdi, İvanuşka isə özünü keşfiyyətçi kimi göstərərək qabaqda gedirdi. Sanki onlar Niger çayının mənbələrini kəşf etməyə gedirdilər, İvanuşkanı da qarşıda təhlükə olub-olmadığını bilmək üçün qabağa salmışdılar. Birdən inilti eşitdilər; əyilib çaya baxdılar, gördülər ki, bir uşaq suda boğulur. Elə o saat axmaq İvanuşka özünü çaya atdı; anası da onun ardınca yubkalı-zadlı suya atıldı. Onun da ardınca bir cüt qorodovoy yaraqlı-yasaqlı çaya hoppandı. İvanuşkanın atası isə çay qırağındakı məhəccərin qabağında durub, qanad çalan quş kimi, qollarını yelleyir, “mənimkiləri, mənimkiləri xilas edin!” – deyə çığırırdı. Nəhayət, qorodovoylar onların hər üçünü sudan çıxardılar! İvanuşkanın anası bu hadisədən yalnız qorxmaqla canını qurtardı, axmaq İvanuşka isə bir ay çox bərk xəstələndi. Huşa gələndə anasını arıqlamış və rəngi qaçmış halda başı üstündə oturmuş gördü: o, axmaqcasına bir iş tutduğunu başa düşdüyündənmi, ya anasına yazığı gəldiyindənmi – hər nədənsə hönkür-hönkür ağlamağa başladı. Ağladıqca da elə bir ucdan deyirdi: “Anacan! Anacan! Anacan! Niyə Allah bizi öz yanına aparmadı?!”

İvanuşkanın atası da elə oradaca durmuşdu; o heç olmasa bu dəfə İvanuşkanın: “Məni bağışlayın, əziz atacığım, mən bir daha belə işlər tutmayacağam!” deyəcəyini gözləyirdi. Lakin İvanuşka yenə də bu sözləri demədi.

Bu hadisədən sonra İvanuşkanın atası ilə anası bu axmaqla nə edəcəkləri haqqında ciddi surətdə danışib məsləhətləşdilər. Onlar bir-birini qucaqlamış halda zalda gəzişir, bu məsələni hər cəhətdən müzakirə edirdilər; lakin bir nəticəyə gələ bilmədilər.

İvanuşkanın atası ədalətli bir adamdı. O evdə də, qonaq getdiyi yerlərdə də, küçədə də həmişə bir şeyi təkrar edirdi: “Qanun ki, yerinə yetirilməyəcəkmiş, daha onu yazıb ortalığa çıxarmaq nahaqdır”. Hətta onun çox güllünc bir görünüşü vardı: sanki o bir əlində tərəzi tutmuş, o biri əli ilə də gah tərəzinin günah qoyulan gözüne bir misqal atır, gah da bu günahın əcrini təyin edən o biri gözüne yarım misqal qoyurdu. Buna görə də, bütün yuxarıda deyilən şeyləri nəzərə alaraq, o tələb etdi ki, İvanuşka ilə ev qanun məəcəlləsi əsasında çox sərt rəftar edilsin.

– Madam ki qanunu pozmuşdur, deməli, o buna uyğun olaraq cəzalandırılmalıdır. Bir bax!

¹ Parisdə və Paris ətrafında, aristokratlardan olan gizli köməkçilərin vasitəsilə quldurtuq edərmiş. 1721-ci ildə edam edilmişdir.

O bunu deyib İvanuşkanın anasına bir cədvəl göstərdi. Cədvəldə bu şeylər yazılmışdı:

Qəbahətlərin adı:

Qamçı zərbələrinin sayı:

Tabe olmaq qaydalarından kənara çıxmaq

5-dən 7-ə kimi

İvanuşkanın anası isə bir ana olub qalırdı. O, deyilən sözün ədalətli bir söz olduğunu inkar etmirdi, lakin bunu, “ədalətli” bir adamdan söhbət gedirkən adı camaat bu sözü necə başa düşsə, o da elə ibtidai mənada başa düşürdü: əcrsiz, bir növ bağışlama kimi! Onun hüquq işlərindən çox az başı çıxsada, bir anda İvanuşkanın atasını biabır elədi:

– Biz onu nəyə görə cəzalandırmalıyıq? Ona görə ki, o, suda boğulan uşağı xilas etmək istəyirdi? Bir fikirləş, gör nə deyirsən!

Bununla belə, İvanuşkanın atası öz fikrindən dönmədi; dedi ki, bu axmağı evdə saxlamaq mümkün deyil, onu bir “yerə” vermək lazımdır.

İvanuşkanı belə bir “yerə” verdilər. Buranın sakitliyi ilk əvvəl axmağa çox yaxşı təsir bağışladı. Heç bir şey onu düşündürmürdü, heç bir şey onun qəlbinə həyəcanlandırmırdı. İlk illərdə hətta heqiqi bir təlim də almıdı, orada ancaq tədris materialı mənimsənirdi. Oradakı adamlar arasında da ciddi bir fərq yox idi; elə bir fərq ki, bunun nəticəsində başqalarına təsəlli verməyə, kömək etməyə ehtiyac hiss olunsun. Hər şey orta bir qayda ilə davam edirdi; bu da təlim müvəffəqiyyətini başlıca olaraq hafizədən asılı edirdi. İvanuşkanın da hafizəsi çox güvvətli idi, eyni zamanda o çox gözəl bir qəlbə malikdi, buna görə də o az qalmışdı ki, doğrudan da, ağıllansın.

İvanuşkanın atası sevinə-sevinə deyirdi:

– Mən sənə demirdim?!

İvanuşkanın anası da ona belə cavab verirdi:

– Yaxşı, yaxşı, acıqlanma! – Sanki o, İvanuşkanın atasını biabır etməkdə həddindən artıq tələsdiyinə peşman olmuşdu.

lakin nəzərdə tutulan biliyin həcmi artdıqca İvanuşkanın işi çətinləşirdi. Elmlərin çoxunu o heç başa düşmürdü. Tarix, hüquq fənni, sərvətin toplanması və paylanması elmləri onun başa düşmədiyi şeylərdəndi. O bunları heqiqətən başa düşmürdü. Müəllimlər və mürəbbiflər ona nə qədər öyüd-nəsihət versələr də, onu nə qədər utandır-salar da, o ancaq bir şey deyirdi: “Bu ola bilməz!”

Yalnız bu zaman onun əməlli-başlı axmaq olduğunu bildilər. Elə bir axmaq ki, o ancaq elmin mənasını başa düşəcək, özünü isə heç vaxt! Təbiət bəzən adamla çox sərt rəftar edir: adamın qabiliyyətini ancaq əlifba materialını başa düşəcək həcmdə inkişaf etdirir, lakin məsələ bu materialdan nəticə çıxarmağa gələndə adamın əl-qolunu bağlayır, irəli getməyə imkan vermir.

İvanuşkanın atası yenə də bundan xəcalət çəkdi və “İvanuşka sənə oxşayıb” deyər arvadını töhmətləndirməyə başladı. İvanuşkanın anası isə daha bu töhmətlərə qulaq asmır, ancaq ağlayırdı. Doğrudanmı, İvanuşka həmişəlik axmaq olub qalacaqdı?

İvanuşkaya deyirdi ki:

– Heç olmasa, sən özünü başa düşən kimi göstər! Öz-özünü məcbur elə, azca da olsa başa düş; di gəl mən sənə göstərim!

Kitabı açıb oxuyardı: “Bir anadan olanlar qanunu üzrə irsi qaydalar haqqında” – İvanuşka yenə də heç bir şey başa düşməzdi! Hər ikisi ağlardı: axmaq İvanuşka da, anası da! Lakin bu zaman İvanuşkanın atası qəti bir ifadə ilə izahat verərdi; deyərdi ki, hər şeydən əvvəl bir anadan olanları mütləq aşağıda göstərilən qayda ilə müəyyən etmək lazımdır: birinci, atadan bir, anadan ayrı olanlardan; ikinci, bir anadan olmuş olsalar da ataları ayrı olanlardan, üçüncü də, çervon valetlərdən...¹

İvanuşkanın anası göz yaşını tökə-tökə təəccüblə deyərdi:

– Görürsən atan necə yaxşı bilir!

Axmaq İvanuşka da anasının göz yaşlarını görüb, məsələni başa düşmək üçün çox vaxt bütün qüvvəsini toplardı. Tənəffüs vaxtı sinfə girib dəftəri qabağına qoyar, əlləri ilə qulaqlarını örtüb dərslərini əzbərləməyə başlardı. Yaxşı da əzbərlərdi, elə də gözəl cavab verərdi ki, sanki ağzına gələn cəfəngiyatı söylərdi... Amma İskəndər Zülqərneyin haqqında birdən elə yersiz bir söz söylərdi ki, müəllimlərin daz başında qalan üçcə dənə tük də biz-biz durardı.

Müəllim deyərdi:

– Oturun! Sizin aqibətiniz pis olacaq! Heç vaxt siz dövlət adamı olmayacaqsınız! Allaha şükür edin ki, o sizə elə bir ata-ana vermişdir ki, onlar heç bir pis əməl üstündə təqsirləndirilməmişlər. Əgər belə

¹ Burjua-dvoryan təbəqəsi içərisindən çıxan və boş-boşuna heyət keçirən cavan adamlar

olmasaydı... Oturun! Əgər bacarsanız, çalışın belə ürekbulandırان hərəketlərlə öz mürebbilərinizi dilxor eləməyin!

Doğrudan da, İvanuşkanın ata-anasının yaxşı əxlaq sahibi olduqları üçün onu sinifdən-sinfə keçirirdilər; axırda da onu müəyyən rütbe ilə buraxdılar. Lakin o, şəhadətnamə ilə evə gəldikdə, anası onun şəhadətnaməsinə baxdı, elə o saat da ağlamağa başladı. İvanuşkanın atası isə axmaq oğlundan soruşdu:

– Ay zırrama, yenə nə oyun çıxarmısan.

– Atacan, mən bir şey eləməmişəm, görünür, orada belə bir qayda-qanun vardır...

Hətta o, ağıllı-başlı izahat da vermədi: Lyovkanı küçədə görüb, evdən qaçıb getdi.

Lyovkanı indi o, əvvəlkindən də çox sevdi; çünki zavallı axmaq daha acınacaqlı bir hala düşmüşdü. Altı il bundan qabaq o necə ayaqyalın gəzirdisə, indi də elə ayaqyalın gəzirdi, yenə də ondakı kimi arıqdı, yenə də qollarını sallayaraq küçə ilə yüyürürdü; lakin indi onu saç-saqal basmışdı, özü də şalban kimi uzanmışdı. Militrisa Kirbitevna çoxdan ondan əl çəkmişdi; ona yemək vermirdi; geyiminə də çox az əhəmiyyət verirdi. Buna görə də o həmişə ac idi; çörək satan alverçi arvadların ona ürəyi yanmasaydı o çoxdan acından ölmüşdü. Lakin ən çox ona küçə uşaqları əziyyət verirdi. Onlar Lyovkanı dinc qoymurdular: ona öcəşir, üstünə it qısırdır, qıçını çimdikləyir, köynəyini dartışdırırdılar. Bütün günü küçədən onun çığırtısı gəlirdi.

Axmaq İvanuşka Lyovkanı yedirib doyurdu, əyin-başını düzəltdi. Lyovkaya nə lazımdısa, İvanuşka onu tapıb gətirirdi. Özü də sahibindən soruşmadan götürürdü. Tapa bilmədiyini şeyi də elə bir ifadə ilə tələb edirdi ki, sanki rədd etmək anlayışı özü ona tamamilə yabançı idi. Ancaq axmaq adamın səsində belə bir inam, gözlərində rəddedilməz belə bir ifadə olur. O heç kəsdən və heç şeydən qorxmurdu, heç şeydən iyrenmirdi. Heç şeyə nifrət etmirdi, təhlükə deyilən şeyin də nə demək olduğunu başa düşmürdü. Polis rəisini görəndə qaçıb küçənin o biri tərəfinə keçmirdi, düz ona sarı gedirdi, sanki heç bir taqsırı yox idi. Şəhərdə yangın oldumu – o hamıdan əvvəl özünü oda soxurdu; ağır bir xəstə olduğunu eşitdimi – tez ora cumar, xəstənin başı üstündə oturur, ona qulluq elərdi. Belə hallarda o elə ağıllı sözlər danışardı ki, elə bil heç axmaq deyildi. Ancaq birçə şey onun ürəyindən bir daş kimi asılıb qalırdı: o öz sarsaq

hərəketlərini qurtarıncaya qədər anası gecələri yatmırdı. Lakin onun taleyində rəddedilməz bir şey vardı: bu onu öz-özünü alçaltmağa, öz-özünü qurban verməyə sövq edirdi; o da bunun qarşısında dayana bilmirdi, taleyin bu əmrinə qeyri-ixtiyari olaraq tabe olurdu, bunun nə kimi bir nəticə verə biləcəyini nəzərə almırdı, hətta qohum-əqrəbasına da üz göstərmirdi.

Ata-anası bir neçə dəfə onu işə düzəltmək barəsində düşünmüşdülər, deyirdilər ki, bəlkə bu iş onu az da olsa, adama oxşada bildi. Atası onu şəhər məktəbi popeciteli – nə isə belə bir qulluğa düzəltdi (axmaq da, bu işin öhdəsindən maaşsız gələ bilər, maaş olsa lap yəqin!); lakin axmaq İvanuşka qulluğa girən kimi elə sarsaq bir iş tutdu ki, polis müdiri ancaq onun ata-anasının sınaqdan çıxmış etibarlı adam olduqlarını nəzərə alıb bu məsələni ört-basdır eləməyə razı oldu. Bu hadisədən sonra anası onu evləndirmək fikrinə düşdü – bəlkə – dedi, Allah onu bu axmaqlıq beləsindən xilas etdi. Ona Podvaxina familiyalı, dul qalmış, cavan bir tacir arvadı tapdılar. Arvada heç söz yox idi, deyirdin lap dünya gözəlidir; çarşıda iki dükanı vardı. Özünün də heç bir qüsuru-filanı yox idi. Dükanında da həmişə ən əla mal olardı. Alver işini də çox bacarıqla və təkbaşına aparardı. Sözüün qıyası, İvanuşkaya bundan yaxşı bir qız tapmaq olmazdı. Axmaq İvanuşka da onun xoşuna gəldi. İvanuşka zahiri cəhətdən abırlı bir adama oxşayırdı, xasiyyəti də çox mülayim idi. Arvad hətta başqaları kimi onda ağıl olduğunu da inkar etmirdi, ancaq deyirdi ki, onun aqlını inkişaf etdirmək lazımdır. Bunu da müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmək məsələsində tamamilə özünə arxayın idi.

Lakin axmaq İvanuşkanın bütün instinktləri elə bərk yatmışdı ki, hətta bu mərhəmətli, bu təvazökar arvad da buna təəccüb etdi. İvanuşka ona toxunarkən bir dəfə də ehtirasa gəlmədi, özünü itirmədi, arvadların böyük bir rıqqətlə münasibət bəslədiyini hallardan heç birini özündə hiss etmirdi: kişidə əmələ gələn ehtirasdan arvadlar sevginin ilk və xoş çırpıntılarını duyurlar. Axmaq İvanuşka evə gələr, nahar eləyər, çay içərdi və görünür öz evində deyil, Podvaxinagildə olmasının səbəbini heç başa düşməzdi.

Gözəl arvad ondan soruşardı:

– Siz darıxmırsınız? Yoxsa siz heç bir şey başa düşmürsünüz?

– Ah, mən çox darıxıram! Deyirlər ki, guya ona görə darıxıram ki, mənim heç bir məşğuliyyətim yoxdur.

– Siz də bir şeylə məşğul olun... birisini sevin!

– Əlbət ki, sevmək lazımdır, sevməmək olarmı?! Hamını sevmək lazımdır: xoşbəxtləri də, bədbəxtləri də! Xoşbəxtləri ona görə sevmək lazımdır ki, onlar bacarıb özlərini xoşbəxt etmişlər; bədbəxtləri ona görə sevmək lazımdır ki, onlar ağ gün görmürlər.

Beləliklə, evlənmək baş tutmadı. Podvaxına kədərlandı, hətta bir il gözləməyə söz verdi. Lakin bir-iki ay gözlədikdən sonra daha səbir etməyib Miladi-İsa bayramından bir az əvvəl şəhər bələdiyyə reisi Lixodeyevə ərə getdi. İndi çarşıda onların dörd dükkanı var; adi günlərdə onlar dörd dükanın dördündə də alver edirdilər: Podvaxına qalantereya hissəsində, Lixodeyev isə baqqaliyyə hissəsində oturur. Bayram günlərində isə polis reisini və başqa hökumət adamlarını pirojkiyə qonaq eləyirlər.

Axmaq İvanuşka isə ata-anasının üstünə düşüb qaldığını heç vecinə də almırdı. Yanğın söndürməyə, xəstələrə qulluq etməyə gedir, dilənçiləri dəstə-dəstə evə gətirirdi.

İvanuşkanın atası, arvadı eşitməsin deyə, pıçıldayaraq deyirdi:

– Heç olmasa Allah bunu bizim başımızdan eləyə!

İvanuşkanın anası isə ümidini kəsmir, gecə-gündüz Allaha dua edirdi. Gözləyirdi ki, Allah İvanuşkaya ağıl verər, onu da qəza polis reisinin, ya onun köməkçisinin yoluna salar, bu da olmasa, mütləq iclasçı edər! Hər necə olsa, o bir qulluq sahibi olmalıdır, ya yox?! Ola bilməz ki, hamı üçün iş tapılsın, bircə onun üçün tapılmasın!

Yalnız bircə adam axmaq İvanuşkaya başqa gözlə baxdı, o da yolla ötüb keçən təsadüfi bir adamdı. O adam şəhərin yanından harasa gəldirdi; İvanuşkanın atası ilə lap köhnə tanış olduqlarından onlara gəldi. Söhbət açıldı; keçmişdən, gənclik günlərinin maraqlı hadisələrindən doyunca danışdılar; eyni zamanda hal-hazırda da toxundular. İvanuşkanın atası hər ehtimale qarşı qapını örtüdü. Ürəklərində nə vardısı, hamısını açıb söylədilər. Fikirlərini izah etdilər. Bir-birinin nə fikirdə olduğunu təyin etdilər, lakin bunu bir-birinə demədilər, ancaq bu barədə düşündülər. Məlum şeydir ki, İvanuşkanın atası axmaqdan da söhbət açmamış olmasa, İvanuşkanı daha saymadıqlarından, elə onun yanında ona “axmaq” deyirdilər. Axmaq barəsində söylənilən sözlər gələn adamı maraqlandırdı; gecəni öz dostunun evində qaldı, səhər isə ona dedi:

– Sənin İvanuşkan heç də axmaq deyil, ancaq o alçaq fikirli adam da deyil; buna görə də həyata uyğunlaşa bilmir. Başqa cür də adam olur; onlar alçaq fikirləri tədricən başlarından çıxarırlar. Lakin bu

məsələ çox böyük zəhmətlə başa gəlir, çox vaxt da bunun nəticəsində ağır mənəvi böhran ortaya çıxır. Amma İvanuşka üçün belə zəhmət çəkməyə heç ehtiyac olmamış, çünki bu vaxta qədər onun vücudunda alçaq fikirlər olmayıb, olsaydı olardı. Təbiət özü bunu ona verməyib. Lakin heç şübhəsiz, elə bir vaxt gələcək ki, həyat onu öz ağır təzyiqi ilə iki şeydən birini – ya axmaqlığı, ya da alçaqlığı seçməyə məcbur edəcəkdir. Onda o başa düşər. Ancaq mən sizə məsləhət görürdüm ki, siz bu vaxtın tez gəlməsinə tələsməyiniz, çünki bu vaxt gəlib çatan kimi dünyada ondan bədbəxt adam olmayacaqdır. Lakin onda da – mən buna əminəm – o, axmaq olub qalmaq üstün tutacaqdır.

Gələn qonaq bunu söyləyib yoluna davam etdi. O gedəndən sonra İvanuşkanın atası fikrə daldı. O bütün həyatını xəyalından keçirdi, nə kimi alçaq fikirləri olduğunu və bu fikirlərdən hansı yollarla yaxasını qurtardığını xatırladı. Özünü necə ciddi yoxlasa da imtandan təmiz çıxdı: heç vaxt onun alçaq fikirləri olmamışdı, olmadığına görə də bunlardan yaxasını qurtarmağa ehtiyac hiss etməmişdi. Bəs axı o niyə axmaq deyil?

Nəhayət, bu nəticəyə gəldi ki, onun köhnə dostu ağıl itirmişdir. “Onlar Peterburqda, öz daxmalarında oturub inkişaf edirlər. İnkişaf edə-edə də axırda yalana batıb qalırlar. Amma biz Poşexonyədə oturmuşuq, inkişaf da ələmirik, yalana da batıb qalmırıq, – bu daha yaxşıdır. O nə danışdırsa, hamısı yalandı: axmaqlıq təbiətin töhfəfilanı deyil; əgər mənim İvanuşkam Allahın köməyi ilə ağıllansa, yəqin ki, bundan o bədbəxt olmayacaq, əksinə, qulluğa girəcək, hamı necə yaşayarsa, o da elə yaşayıb ömür sürəcək”.

O belə bir qərara gəldikdən sonra gözləməyə başladı: bir gün İvanuşkanın da ağıl başına gələr, onu da, başqalarından fərqli olaraq, böyük qulluğa dəvət edərlər. Lakin bunun əvəzində bir gün səhər çağı ona xəbər verdilər ki, axmaq evdən yox olmuşdur¹.

İllər dolanıb keçdi. İvanuşkanın qoca ata-anası çox ağladı. Onlar hər gün, hər dəqiqə onun yolunu gözləyirdilər. Axmaq İvanuşka bir an da olsa, onların xəyalından çıxmırdı. Onlar başqa hər şeyi unutmuşdular; onların fikrində yalnız bircə şey dolanırdı: İvanuşka indi

¹ “Axmaq evdən yox olmuşdur” – ya həbs olunmuşdur, ya da sürgün edilmişdir mənasındadır.

haradadır? Acdırımı? Toxdurmu? Üst-başı nə haldadır? Axmağın məhv olmasına nə var ki! Ata-ananın çəkdiyi bu dərdi Allah heç kəsə göstərməsin! Bu dərd onların gecə-gündüz iniltilər, fəryadlar qopan üreyini parçalayır, sinəsinə dağ çəkir!

Lakin axmaq İvanuşka bir gün gəlib çıxdı. O qəfildən yox olduğu kimi, qəfildən də gəlmişdi. Ancaq onun əvvəlki sağlamlığından əsər belə qalmamışdı. Onun bənizi solmuşdu; o arıqlamış, üzülüb əldən düşmüşdü. O haraları gəzib dolaşmışdı? Nələr görmüşdü? Məsələni başa düşmüşdümü? – bunu heç kəs ondan öyrənə bilmədi. O, evə gəlib susdu.

Hər halda, İvanuşkagilə gələn qonaq haqlı imiş: öləne kimi axmaq ləqəbi onun üstündən götürülmədi.

İKİ QONŞU

Bir kənddə iki qonşu yaşayırmış. Onlardan birinin adı Dövlətli İvan, o birininki də Kasıb İvanmış. Dövlətli İvanın adına “ağa” və “Semyonıç” da əlavə edərəkmiş, Kasıb İvana isə ancaq İvan, bəzən də İvanuşka deyərəkmiş. Onların ikisi də yaxşı adammış. Dövlətli İvan isə hətta yaxşıdan da yaxşı imiş. Lap təpədən-dırnağa kimi filantropmuş. Özü dəyərli bir şey istehsal etməmiş, amma dövləti bölüşdürməkdə çox necibənə düşünərmiş. Deyərmiş ki: “Bu da mənim öz qüvvəmə görə bacardığım işdir: halı – halına görə! Elə adam var ki, dəyərli bir şey istehsal eləmir, özü də nanəcib fikirli olur, – bu ki lap yekəbaşlıqdır! Onlara baxanda mən pis deyiləm”. Kasıb İvan isə dövlətin bölüşdürülməsi haqqında heç düşünmürdü (buna heç vaxtı da yox idi), lakin bunun əvəzinə dəyərli şeylər istehsal edirdi. O da deyirdi ki: “Bu mənim öz qüvvəmə görə bacardığım işdir: hallı-halına görə!”

Axşam onlar asudə olan zaman bir-birilə görüşər, Dövlətli İvanın evi qabağında, skamya üstündə oturur və gap eləməyə başlardılar.

Dövlətli İvan soruşardı:

– Sabah sizdə şini nə ilə bişirəcəklər?

Kasıb İvan:

– Heç nə ilə, – deyər cavab verərdi.

– Bizdə ətə bişirəcəklər.

Sonra Dövlətli İvan əsnəyərək, ağına xaç vurur, Kasıb İvana baxar, ona yazığı gələrdi:

– Dünyada qərübə işlər olur! O adam ki, həmişə iş görür, zəhmət çəkir, hətta bayram günlərində onun şisi ətsiz olur; amma o adam ki, vaxtını xeyirli və asudə keçirir – onun adı günlərdə də şisi ətli olur. Görəsən bu nədəndir?

– Mən də bunu çoxdan fikirləşirəm, deyirəm: görəsən bu nədəndir? Axı heç fikirləşməyə də boş vaxt olmur. Elə ki fikirləşməyə başlayıram, birdən yadıma düşür ki, meşəyə odun götürməyə getmək lazımdır. Odunu götürirəm, baxıram ki, indi də peyin atmaq lazımdır, ya da xışla yer əkmək vaxtıdır. Bu qayda ilə iş arasında fikir dağılıb gedir.

– Biz gerek bu məsələni müzakirə eləyək.

– Mən də deyirəm: gerek müzakirə eləyək.

Kasıb İvan da əsnər, ağına xaç vurur, gedib yatarı; yuxusunda da sabahki ətsiz şini görərdi. Ertəsi gün yuxudan ayılında görərdi ki, Dövlətli İvan ona bayram günü şiyə atmaq üçün ət göndərmişdir.

Gələn bayram günü ərəfəsində də bu iki qonşu yenə bir-birilə görüşər, yenə də köhnə məsələdən söhbət açardılar.

Dövlətli İvan deyirdi:

– İnanırsanmı! Mən gecə də, gündüz də ancaq bir şey fikirləşirəm, deyirəm: gör sən məndən nə qədər inciksən!

Kasıb İvan da:

– Bunu fikirləşmək özü böyük şeydir: sağ olun! – deyər cavab verərdi.

– Mən də öz necib fikirlərimlə cəmiyyətə az xeyir vermərəm; amma əgər sən... vaxtında xışla əkinə çıxmasan, yaqın ki, biz çörəksiz qalarıq. Düz demirəm?

– Düz deyirsən. Ancaq bir şey var ki, mən əkməyə bilmərəm, çünki çörək olmasa, əvvəl acından ölən mən olacağam.

– Doğru sözdür! Bu çox mürəkkəb bir məsələdir. Ancaq sən elə bilmə ki, mən bunu düzgün hesab eləyirəm, – vallah yox! Mən ancaq bir şeyin dərini çəkirəm; deyirəm, İlahi, necə eləyək ki, Kasıb İvan da yaxşı yaşasın?! Necə eləyək ki, mən də öz payımı alım, o da öz payını alsın.

– Ağa, çox sağ olun ki, narahat olursunuz! Doğrudan da, əgər sizin bu yaxşılığınız olmasaydı, mən bayram günündə tyuryadan başqa ayrı bir şey yeyə bilməyəcəkdim...

– Bu nə sözdür! Bu nə sözdür! Mən bu barədə danışmıram! Sən bunu yadımdan çıxart! Mən ayrı məsələ barəsində fikirləşirəm. Mən bir neçə dəfə bu qərara gəlmişəm ki, gedib mal-dövlətimin yarısını dilənçilərə verim. Vermişəm də! Heç bilirsən nəticəsi nə olub?! Bu gün mən mal-dövlətimin yarısını vermişəm, sabah yuxudan ayılanda görürəm ki, bunun əvəzində bütün mal-dövlətimin dördde-üçü qəder yenə də üstünə gəlmişdir.

– Deməli ki, üstünə faiz gəlib...

– Qardaş, nə eləyim ki! mən puldan qaçıram, amma pul mənim dalmıca gəlir. Mən kasıba bir ovuc şey verəndə, haradansa bunun yerinə iki ovuc gəlir. Bu lap möcüzədir!

Doyunca danışdıqdan sonra əsnəməyə başlarlar. Söhbət arasında Dövlətli İvan yenə də bir məsələ haqqında düşünür: “Necə eləyim ki, sabah Kasıb İvanın şisi ətli olsun?” Fikirləşir, fikirləşir, axırda tapır. Kasıb İvana deyir:

– Qulaq as, əzizim! İndi daha hava qaralmağa az qalıb: sən get mənim bostan yerimin ləkələrini qaz. Orada sən bir-iki saat yeri bel ilə eşlə, – bu sənənin əlində nədir ki! – mən də gücüm çatdığı qədər sənə mükafat verərəm, guya sən elə doğrudan da, işləmişən.

Doğrudan da, Kasıb İvan bel ilə bir-iki saat oynar, ertəsi gün isə ona bayramlıq gələr, elə bil ki, o “doğrudan da işləmişdir”.

İki qonşu bu qayda ilə bir neçə vaxt gap elədilər. Axırda Dövlətli İvanın Kasıb İvana lap ürəyi yandı; belə ki, doğrudan da, daha bu vəziyyətə dözə bilmədi. Öz-özünə dedi: “Mən lap böyüyün yanına gedəcəyəm, onun ayaqlarına düşüb deyəcəyəm: Sən bizim padşahın vəkilsən! Burada bizim dərdimizə qalan sən sən! İşimiz düyünə düşəndə, onu sən həll eləyirsən – sən yıxırsan, sən tikirsən; sən cəza verirsen, sən bağışlayırsan! Sən mənə Kasıb İvanla bir gözde tut! Ondan bir şey tələb eləyəndə məndən də bir şey tələb elə; ondan bir araba istəyəndə, məndən də bir araba istə; ondan hər desyatınə bir qruş alanda, məndən də bir qruş al. Özü də elə elə ki, mən də, o da aksiyadan eyni dərəcədə azad olaq!”

O düşündüyü kimi də elədi. Böyüyün yanına gəldi, onun ayaqlarına düşdü, öz dərdini açıb dedi. Böyük də bu məsələ üstündə Dövlətli İvanı tərifləyib dedi:

– Mərhəbə sənə, ey igid oğlan, ona görə ki, sən Kasıb İvanı yaddan çıxarmırsan. Rəislik üçün daha bandan xoş şey yoxdur ki, padşahın təbəələri bir-birilə mehriban yaşayırlar və bir-birinə

kömək edirlər; lakin əgər onlar vaxtlarını dava-dalaşla, paxıllıqla, bir-birindən çuğulluq eləməklə keçirirlərsə, daha bundan pis şey yoxdur!

Böyük bunu deyib, məsuliyyəti boynuna götürərək, öz köməkçilərinə buyruq verdi ki, təcrübə üçün, hər iki İvandan ötrü məhkəmə də bir bərabərdə olsun, töycü də bir bərabərdə alınsın, daha bundan qabaqki kimi olmasın ki, biri zəhmət, əziyyət çəksin, o birisi isə kef eləsin!

Dövlətli İvan öz kəndinə qayıtdı; sevindiyyindən onun gözü ayağının altını görmürdü.

Gəlib Kasıb İvana dedi:

– Mənim əziz dostum, mən rəisin mərhəməti sayəsində üstümə çökən o ağır yükü atdım! Daha bundan sonra, mən heç bir cəhətdən səndən artıq olmayacağam: səndən bir şey tələb eləyəndə məndən də onu tələb eləyəcəklər, səndən bir araba istəyəndə məndən də bir araba istəyəcəklər; səndən hər desyatınə bir qruş alanda məndən də bir qruş alacaqlar. Bir də gözünü açıb görəcəksən ki, həmin bu bərabərlikdən hər gün sənənin şində də ət olacaq.

Dövlətli İvan bunu deyəndən sonra, belə bir məsələnin yaxşı nəticələr verəcəyinə ümid edərək isti sulara gəzməyə getdi və düz iki il orada asudə vaxt keçirdi.

Vestfaliyaya getdi – orada Vestfaliya vətçinası yedi; Strasburqa getdi – orada Strasburq pirojkinə yedi; Bordoya getdi – orada Bordo şərabı içdi; sonra da Parisə gəlib orada hər şey yeyib-içdi. Xülasə, vaxtını elə şən keçirdi ki, oradan güclə qaçıb canını qurtardı. Həmişə də Kasıb İvan haqqında düşünür və öz-özünə deyirdi: “Bərabərleşdikdən sonra yəqin ki, onun kefi lap kökdür!”

Lakin Kasıb İvan yenə zəhmətlə yaşayırdı. Bu gün bir parça yeri sumlar, ertəsi gün də malalardı; bu gün bir parça yerin otunu çalar, ertəsi gün hava yaxşı olsa, onu qurudardı. Meyxanaya daha heç ayaq basmazdı, çünki meyxana onu məhv edirdi. Arvadı Mariya İvanovna da onunla bərabər çalışırdı: onunla bərabər yeri malalardı, taxıl biçirdi, ot qurudardı, odun yarardı. Uşaqları da daha böyümüşdü; onlar da bacardıqları qədər iş görməyə can atırdılar. Xülasə, bütün ailə səhərdən axşama kimi sanki qazanda qaynardı, lakin şiləri yenə də stol üstünə ətsiz gəlirdi. Dövlətli İvan kənddən gedəndən sonra Kasıb İvan hətta bayram günlərində də ət üzü görmürdü.

Zavalı öz arvadına deyirdi:

– Bizimki götürür. Məni təcrübə üçün Dövlətli İvanla bərabərləşdirdilər, amma biz yenə də əvvəlki halda qalmışıq. Söz yox, lap bəy kimi dolanırıq – kefirmiz kök, damağımız çəğ; əlimizi hara atsaq, heç boşa çıxmır – hər diləyimiz bir qapıdadır...

Dövlətli İvan öz qonşusunu əvvəlki vəziyyətdə görəndə hey-rətdən donub qaldı. İlk düşündüyü şey də bu oldu: “Yəqin İvaşka qazandığını aparıb meyhanada qoyur”. O bundan son dərəcə kədər-ləndi: “O belə içki mübtəlasımı olub? Onun bu yoldan qaytarmaq olmazmı?” Lakin Kasıb İvan, nəinki şərab, hətta duz almağa çox vaxt pul tapmadığını ona çox asanlıqla isbat etdi. Kasıb İvan bəd-xərc, israfçı bir adam deyildi, əksinə, çox qeyrətli, çalışqan, mal qədr-i bilən bir kəndli idi – bunu da isbat etmək üçün əldə əsas vardı. O öz təsərrüfat alətlərini Dövlətli İvana göstərdi: hər şey, onun döv-lətli qonşusu isti sulara gedəndə necə idisə, indi də elə saz idi. Onun bir axsaq kəhər atı, bir ala-boz inəyi, bir qoyunu, bir arabası, bir xışı, bir də malası vardı. Hətta köhnə yük xizəyini də çəpərə söykəmişdi; əslinə qalanda yay vaxtında ona heç bir ehtiyac yox idi, onu təsərrüfata heç bir ziyan yetirmədən meyhanaya aparıb girov qoya bilərdi. Sonra onlar gedib daxmaya baxdılar; daxma da necə vardisa, elə də dururdu; ancaq damının ora-burasından bəlim götürül-müşdü; bu da ona görə götürülmüşdü ki, inişil yazda yem çatış-madığından damın çürümüş bəlimindən mala yem hazırlamışdılar.

Xülasə, Kasıb İvanın hərəcayı bir həyat keçirdiyini, ya israfçılıq etdiyini göstərən heç bir sübut yox idi. O, təzyiqlə altında qalan xalis rus mujiki idi; o öz yaşamaq haqqını yerinə yetirmək üçün var qüv-vəsini sərf edirdi, lakin hansı bir anlaşılmazlıq nəticəsində idisə, bunu ancaq çox az miqdarda yerinə yetirə bilirdi.

Dövlətli İvan təəccüblə deyirdi:

– İlahi! Bu axı nədən ola bilər? Qonşu, bizi bərabərləşdirdilər, indi bizim hüququmuz da birdir, bir bərabərdə də töycü veririk; amma bunun sənə heç bir xeyri olmur – bu axı nədən ola bilər?

Kasıb İvan da qəmli-qəmli deyirdi:

– Mən də elə bunu fikirləşirəm: bu axı nədən ola bilər?

Dövlətli İvan öz ağı ilə götür-qoy eləməyə başladı və bunun səbəbini tapdı. Dedi:

– Bu ondandır ki, bizdə nə ictimai, nə də fərdi təşəbbüs var. Cəmiyyət bu məsələyə laqəyd baxır; ayrı-ayrı adamlar isə ancaq öz-özü üçün çalışır: rəislər də nə qədər səy edirlərsə, heç bir nəticə

vermir. Buna görə də hər şeydən əvvəl cəmiyyəti canlandırmaq lazımdır.

Dövlətli İvan Semyonıç dediyi kimi də elədi. Camaatı yığıb kənddə iclas düzəltdi, bütün kəndlilərin qarşısında ictimai və fərdi təşəbbüsün xeyri haqqında gözəl bir nitq söylədi... O çox ətraflı, çox aydın, çox mənalı danışdı, sanki donuz qabağına inci səpələ-yirdi. Misallar gətirərək sübut edirdi ki, özü üçün çalışmaq bacaran bir cəmiyyətdə böyük müvəffəqiyyətlər əldə edilər və o cəmiy-yətin yaşamağa iqtidarı olar; lakin o cəmiyyətdə ki, hadisələr başlı-başına buraxılır, onların gedişində cəmiyyət iştirak etmir, – elə bir cəmiyyət öz-özünü tədricən ölümə məhkum edir və nəhayət, məhv olub gedir. Xülasə, bir qəpiklik əlifbada nə oxumuşdusa, hamısını camaata söylədi.

Onun bu çıxışı heç gözlənilməyən bir nəticə verdi: bütün camaatın nəinki gözü açıldı, hətta onlar məsələni də başa düşdülər. Hələ bu vaxta qədər onlar müxtəlif, belə qızgın hisslər axınını duymamış-dılar. Sanki çoxdan bəri arzu etdikləri, lakin haradisa ilişib qalan həyat dalğası onların könlünə dolaraq bu avam camaatı çox-çox yüksəklərə qaldırılmışdı. Camaat gözü açıldığı üçün şənlik edirdi, sevinirdi. Dövlətli İvanı təbrik edir, onu qəhrəman adlandırırdılar. Nəhayət, onlar bir səsə belə bir qərar qəbul etdilər: 1) Meyxana həmişəlik bağlansın; 2) Könüllü Qəpik Cəmiyyəti düzəltməklə yardımın əsası qoyulsun.

Elə o gün də kənddə yaşayan əhəlinin sayına görə, cəmiyyətin kassasına iki min iyirmi üç qəpik pul daxil oldu. Əlavə olaraq Dövlətli İvan yoxsullara yüz dənə bir qəpiklik əlifba kitabı bağışlayaraq dedi:

– Oxuyun, dostlar! Sizə lazım olan şeylərin hamısı burada var!

Yenə də Dövlətli İvan isti suya getdi; yenə də Kasıb İvan kənddə qalıb çalışmağa başladı; onun zəhməti bu dəfə, təzə düzələn yar-dım cəmiyyətinin və bir qəpiklik əlifba kitabının köməyi ilə, heç şübhəsiz, yüzqat artıq səmərə verməli idi.

Bir il keçdi, iki il keçdi. Bu zaman Dövlətli İvanın Vestfaliyada Vestfaliya vətçinası, Strasburqda isə Strasburq pirojkini yeyib-yemədiyini deyə bilmərəm, bunu yəqin bilmirəm. Ancaq bunu bilərəm ki, o, vaxtı qurtarıb evinə qayıdanda və Kasıb İvanı görəndə lap donub qaldı.

Kasıb İvan arıqlamış və əldən düşmüş halda öz köhnə, uçuq dax-masında oturmuşdu; stol üstündə bir qab tyurya qoyulmuşdu; Mariya

İvanovna, bayram olduğundan, tyuryadan yağ qoxusu gəlsin deyə, ona bir qaşığı kəndir yağı töküdü. Uşaqlar da stolun ətrafında oturub ortalığa qoyulan xörəyi yeməyə tələsirdilər, sanki onlar qorxurdular ki, kənar bir adam gəlib bu bir parça yeməyi də onların əlindən alar.

Dövlətli İvan ümitsiz bir halda qəmli-qəmli dedi:

– Bu, axı nədən ola bilər?

Kasıb İvan da adəti üzrə ona belə cavab verdi:

– Elə mən də onu deyirəm: bu, axı nədən ola bilər?

Yenə də Dövlətli İvanın evi qabağında skamyada bayram ərəfəsində olan söhbətlər başlandı; lakin söhbət edənlər onları düşündürən məsələni nə qədər ətraflı nəzərdən keçirsələr də, heç bir nəticə əldə edə bilmədilər. Dövlətli İvan əvvəl belə fikirləşdi, dedi ki:

– Bu ondan meydana gəlir ki, biz hələ yetişməmişik.

Amma götür-qoy elədikdən sonra gördü ki, yox, bu belə deyil: pirojki yemək heç elə çətin bir məsələ deyil ki, bundan ötrü adama mütləq kamal attestatı lazım olsun. O istədi bir az da dərinlərə əl atsın, lakin elə ilk addımda onun əl atdığı dərinliklərdən elə qorxunc şeylər çıxdı ki, o dərhal gerilədi və öz-özünə söz verdi ki, bundan sonra bir daha heç bir şeyin dərinliyinə getməsin. Dövlətli İvanla Kasıb İvan xeyli fikirləşdikdən sonra axırda son vasitəyə əl atmalı oldular: həmin kənddə İvan Prostofilya¹ adlı çox aqil və filosof bir adam vardı; onlar məsləhət üçün həmin bu adamın yanına getməyi qəət etdilər.

Prostofilya kəndin öz camaatındandı, özü də həm axsaq, həm də qozbel idi; belə şikəst olduğu üçün də bir iş görə bilməzdi, ancaq bütün il uzununu dilənərdi. Kənddə deyərdilər ki, Prostofilya keşiş Semyon kimi ağıllıdır, – o da bu sözün tamamilə doğru olduğunu sübut edərdi. Heç kəs onun kimi fala baxmaz və qərribə şeylər söyləyə bilməzdi. Əgər Prostofilya desəydi ki, yağın olacaq, bir də görərdin, kiminsə evi od tutub yanır; əgər Prostofilya desəydi ki, göyərçin yumurtası boyda dolu düşəcək, – bir də görərdin, doğrudan da dolu yağır, mal–qara vahiməyə düşərək böyrüşə–böyrüşə çöldən kəndə sarı qaçır. Hamı ondan qorxurdu. Bayırdan onun əl ağacının səsi eşidiləndə xörək bişirən ev qadını tələsərdi ki, mümkün qədər tez ona yaxşı bir sədəqə verib yola salsın.

¹ Prostofilyanın əsil monası gic, sarsaq deməkdir.

Prostofilya bu dəfə də gələcəyi gördüyünü bir daha isbat etdi. Dövlətli İvan məsələni açıb ona deyəndə və – “Bu nədən belə olur?” – deyə ondan soruşanda o, zərrə qədər də düşünmədən dərhal onun sualına cavab verdi:

– Ona görə ki, planda belə göstərilib.

Kasıb İvan, görünür, elə o saat Prostofilyanın nə demək istədiyini başa düşmüşdü, buna görə də ümitsiz halda başını yırgaladı. Lakin Dövlətli İvan onun sözündən heç bir şey anlaya bilmədi.

Prostofilya hər kəlməni aydın söyləyir və sanki gələcəyi görməsindən həzz ala-ala fikrini izah edirdi:

– Belə bir plant var və o plantda belə yazılıb: Kasıb İvan yol ayrıcında yaşayır, yaşadığı yer də heç bilmirsən daxmadır, ya yırtıq bir xəlbirdir. Dövlət də bunun yanından, ya da delik–deşiyindən axıb gedir, buna görə də ona bir şey qalmır. Amma Dövlətli İvan, sən hər tərəfdən axıb gələn çayların lap töküldüyü yerdə yaşayarsan. Evin böyükdür, yaxşıdır, delik–deşiyi yoxdur, hər tərəfdən də ona möhkəm hasar çəkilmişdir. Özü ilə sərvət gətirən çaylar gəlib sənəin yaşadığın yere tökülür və burda da ilişib qalır. Əgər sən, misal üçün, dünən dövlətinin yarısını paylamışsansa, bu gün onun əvəzinə dövlətinin dördü üçü qədər sərvət gəlir. Sən puldan qaçırısan, amma pul sənəin dalınca gəlir, səndən əl çəkmir. Sən hara baxsan, hansı gölün ətrafına nəzər salsan görürsən ki, orada dövlət var. Bax, plant belə şeydir. Nə qədər ki plantda belə göstərilib, – siz nə qədər öz aranızda götür-qoy eləsəniz də, nə qədər fikirləşsəniz də bir şey çıxmayacaq.

YOL SÖHBƏTİ

Yol ilə iki mujik gedirdi; onlardan birinin adı İvan Bodrov, o birisinininki isə Fyodor Qolubkin idi. İkisi də bir kənddəndi, həm də həyəət qonşusu idi; özləri də bu yazda pəhrizdən çıxanda evlənmişdilər. Aprel ayından başlayaraq Moskvada bənnaltq edirdilər. İndi isə ağadan izin alıb evlərinə ot çalmağa gedirdilər. Onlar dəmir yolundan qırx verst kənara getməli idilər; bu qədər məsafəni, yol getməyə vərmiş eləyən mujik də bir gündə başa vura bilməzdi.

Onlar tələsib özlərini yormurdular. Səhər tezdən yola çıxmışdılar, indi isə gün–günorta idi; cəmisi də on beş verst yol getmişdilər;

lakin qıçlarında bir yorğunluq hiss edir, dincəlmək istəyirdilər; hava həm isti, həm də bürkü idi. Onlar bir taya axtarırdılar ki, kölgəsində oturub çörək yesinlər və yatsınlar, buna görə də ətrafa baxa-baxa gedir və qızgın söhbət edirdilər.

Fyodor İvandan soruşdu:

– İvan, sən evə nə aparırsan?

– Haqq-hesab alana kimi, ağa üçü beşlik verdi. Bunun da birini elə Moskvadaca xırda-xuruşa xərclədim; ikisini və aparıram.

– Mən də elə. Ancaq ki, iki beşliklə nə qayıрмаq olar?

– Hər şey bunun üstündədir: xeyir də, şər də. Dədəm də bu yandan xəbər göndərib ki, haradansa köhnə bir vergi borcumuz çıxıb, zorrama deyirlər ki, verin. Yəqin elə bu pulun da hamısı ora gedəcək.

– Bizim heç taxılımız da təzə məhsul ələ gələne kimi çatmayacaq. Ot çalmaq vaxtı gəlib yetişdi; səhərdən axşama kimi ot çalacaqsan, qarın da ac qalacaq... İndi gəl sən bu qarını doydu, görüm necə doyduursan! Bizim heç nəyimiz yoxdur: nə çörəyimiz, nə duzumuz! Özümüz də adam hesab olunuruq!.. Deyirlər ki, siz bən-nasınız, Moskvada işləyirsiniz, sizin pulunuz olmamış olmaz... İndi sən gör payızda nə qədər pul gətirəcəyik!..

– Kəndlilin dolanacağı cəhənnəm əzabıdır! Daha bundan pis dolanacaq olmaz!

– Pis dedin qoydun!

Onlar ah çəkib bir neçə dəqiqə susdular.

Yenə də Fyodor sözə başladı:

– İndi görəsən bizimkilər kənddə nə qayırlar?

– Nə qayıracqlar?! Yəqin peyini çölə daşıyıblar, indi də yeri şumlayırlar... şumlayırlar, malalayırlar da, toxum da səpirlər... Bütün yayı torpağın başına dolanırlar, amma yenə taxıl olmur ki, olmur! Üç ildir ki, dalbadal gah yağış altında qalıb çürüyür, gah quraqlıq olur, gah da dolu vurur... Görək bu il Allah necə eləyəcək!

– Mənim, qardaş, ayrı bir dərdim də var. Volost yüzbaşısı Dun-kadan əl çəkmir... arvadı göz açmağa qoymur. Elə bir ucdan adam göndərir, bəxşiş göndərir. Heç bacarmaq olmur! Dədəm bu gələnlərdən birini yüyənlə döyüb qovub. Bunun da üstündə onu üç gün qoduqluğa salıblar.

– Heç bir şey də eləyə bilməyəcəksiniz! Yayda, Proxorova Matrenkanın özünü asıb öldürdüyü yadındadır? Onu da yüzbaşı elədi... Matrenka da dözdü, dözdü, axırda özünü asdı...

– Bizim halımız pisdir, amma bizim arvadların halı bizimkindən də pisdir! Biz, heç olmasa, Moskvaya da gedirik, bir dünya üzü görürük, amma arvadlar hara gedir? Elə bil ki, dustaqda buxovlanıb qalıbdır. Yayda işdən əlləri, ayaqları cadar-cadar olur, üzleri yarıb gönə dönür, heç adama oxşamırlar. Hər ötən də onları incidir, söyür...

– Fedya, gəlsənə kefirmizi açmaq üçün bir oxuyaq?

Nəgmə oxumağa başladılar. Lakin dərdin çoxluğundan və yorğunluqdan heç oxumaq istəmirdilər.

Fyodor dedi:

– İvan, mən səndən bir şey soruşmaq istəyirəm: sən bilən Doğruluq haradadır?

– Mən özüm də bunu çox adamdan soruşmuşam; soruşmuşam ki, Doğruluq haradadır, onu haradan tapmaq olar? cavan bir ağa Moskvada mənə dedi ki, guya Doğruluq qaçıb quyunun dibində gizlənib...

Fyodor zarafatla dedi:

– Bir sözə bax! Elə olsaydı, bizim arvadlar onu çoxdan badya ilə quyudan çıxarmışdılar.

– Əlbət ki, o ağa mənə elə salıb bu sözü demişdi. Onlara nə var ki! Onlar Doğruluq olmasa da yaşayacaqlar. Amma Doğruluğun olmaması bizi cana gətirib!

– Qoca adamlar deyirlər ki, Yeremey baba hələ lap qoca ağanın vaxtında elə hey Doğruluq axtarmışdır. Axtara-axtara da axırda Doğruluq onu şikəst eləmişdir...

– Əvvəlləri çoxları Doğruluq axtarırdı. Görünür, onların dolanacağı çox ağırmış, qocalar çox fikir çəkirmişlər. Bircə elə biyar nə qədər adamın evini yıxıb! Hara gedirsən ölümdür: çöldə də, əkində də – evdə də, hər yerdə... Kəndli bayram günü kilsəyə gəlir, orada bütün divarlara Doğruluq yazılmışdır, ancaq ki, onu divardan qoparmaq olmur...

– Bunu sən doğru deyirsən ki, qoparmaq olmur. Kəndlilin əlindən nə gəlir ki? O, görməyinə görür, ancaq bir görməkdən nə çıxar ki?! Biz avam adamlarıq, bədbəxt adamlarıq... Ah-vay eləyirik, ağlayırıq, sonra da: Allah, bizə rəhmin gəlsin! – deyib susuruq. Vəssalam. Dua cləməyi də bacarmırıq.

– Əvvəlləri elə bir el vəkilləri olardı ki, onlar camaatın dərdinə qalardı. Bir də görərdin ki, belə bir vəkil hazırlanıb xəlvətçə Peterburqa getdi, oradan da onu yatabla...

– Hər halda, əvvəlləri Doğruluq məsələsi indikindən yaxşı idi. Qocalar da uşaqlara tapşırardı ki, bax, Nahaqlıq sizi basıb alıb altına, Doğruluğu axtarmaq lazımdır. Dədəm deyərdi ki, Yeremey baba çox yaxşı adamdı, həmişə camaatın dərdinə qalmağa can atardı! İndi o, peç üstündə yığılıb qalıb, şikəstdir; amma yenə də Doğruluqdan dəm vurur! Ancaq indi ona daha qulaq asan yoxdur.

– Deyirlər ki, indi daba camaatın güzəranı yüngülləşib, ona görə də Yeremeyə qulaq asan yoxdur. İndi axı Doğruluq kimin nəyinə lazımdır? İndi yığıncaqlarda da, meyxanalarda da, bir sözlə, hər yerdə yüngüllük əmələ gəlib...

– Əvvəllər ağalar kəndlinin ürəyini parçalardı, amma indi havayıyeyənlər, bir də ki, meyxanaçılar kəndlinin ürəyini parçalayır. Hər kənddə belə havayıyeyənlər əmələ gəlib: onlar xristianların ürəyini parçalayırlar, heç şeyə baxmırlar!..

– Elə misal üçün Vasili İqnatyevi götürək: o, xristian qanı hesabına gör özünə necə evlər tikdirib! Qırmızı taxtapuşu bir verstlikdən görünür... Yanında da dükan; özü də dükanın qapısında durub yekə qarnını qapının dirəyinə sürtə-sürtə qaşır...

– Hamı da ona hörmət eləyir. Yüzbaşı gəldimi – onunla bir yerdə içib kef eləyir, onun nisyo pullarını hökumətin töycüsündən əvvəl yığır. Pristav gəldimi – o da onun evinə düşür. Onun arığı da var, şisi də ətlidir. Yayda ağanın oğlu Piterdən gəlmişdi; gələn kimi də dedi ki, Vasili İqnatiç mənim yanuma çağırın... O da gəldi. “Vasili İqnatiç, – dedi, – işləriniz yaxşı gedirmi? Alveriniz yaxşıdır mı? Öyləşin, sizinlə bir çay içək... Siz insafılı-mürvətli xalis rus kəndlisisiniz! Özünüz üçün əlləşib-vuruşursunuz, özgələrinə nümunə olursunuz... Əgər bir şey lazım olub-eləsə, Peterburqa mənim üstümə yazın”.

– Özünə həyəət-baca düzəldib, yeddi adamlıq da torpaq ələ keçirib! Camaatdan tamam uzaqlaşmış, özü ağa olub...

– Töycü vermək vaxtı gələndə bütün camaat onun ayağına gedir. Bütün camaatlıqla da onun otunu çalırlar, taxılını biçirlər...

– Camaatın dolanacağında əcəb yüngüllük əmələ gəlib!.. Bir sən mənə de görüm axı: Doğruluğu hardan tapmaq olar?

– Yəqin o, Allahın yanındadır. Allah onu göyə aparıb, daha əldən buraxmır.

Onlar yenə də susdular; yenə də ah çəkdiilər. Fyodor dünyada Doğruluğun ola bilməsinə inanmırdı; yoldaşının da onun bu inamına belə yüngülcə baxmasından heç xoşu gəlmirdi.

– Yox, – dedi, – mən evə çatan kimi elə o saat birbaşa Yeremey babanın yanına gedəcəyəm. Soruşacağam görüm Doğruluğu o necə axtarmışdır.

– O da sənə nağıl edəcək ki, onu niyə qamçı ilə döyüblər, niyə dustağa salıblar, yatabla o yan-bu yana göndəriblər; axırda da az qala lap Sibire ötürəcəklərmiş ki, ağası duyduq düşüb, onu gətirib meşə qarovulçusu qoyub! O da ta azadlıq verilən günə kimi meşədə yaşamış, heç kəsin də onun yanına gətməsinə izin verilmirmiş. Bilirsən nə var: yaxşısı budur ki, sən gəl bu işə əl qatma!

– Yox, bu ola bilməz! Elə bir Dunkanı götür: mənə gören kimi o, başına gələn əhvalatın hamısını açıb deyəcək... Mən də onun qabağında kötük kimi durub baxacağam?! Yox, burada iş lap gedib ölümə də çıxıb bilər! Mən o azgın köpəyin qarnını yırtıb bağırsaqlarını tökərəm!

– Bir sözə bax! Bayaقدan Doğruluqdan dəm vururdu, indi də bağırsaqlara əl atdı! Heç bu da Doğruluq oldu? Sən bilirsən belə Doğruluğun üstündə adamın başına nə oyun açırlar?

– Qoy açsınlar! Sənin sözümdən belə çıxır ki, mən bunu elə belə də qoyum qalsın? Bəli, Yeqor Petroviç, buyur gəl, mənə Dunkam həmişə... yox, bunu belə qoymaq olmaz! Mən doğruluğu axtarıb taparam! Taparam!

İvan söhbəti dəyişmək məqsədilə dedi:

– Heç belə isti olmaz! Yəqin indi qabağımıza bir kənd çıxacaq. Çörəyimizi gedib orada yeyəcəyik, ya elə çöldə dincələcəyik?

Lakin Fyodor sakit ola bilmirdi: o elə bir ucdan “Mən Doğruluğu axtarıb taparam, taparam!” – deyə mızıldayırdı.

– Amma mən elə güman eləyirəm ki, sən Doğruluğu tapa bilməyəcəksən! Ona görə tapa bilməyəcəksən ki, bizdən ötrü Doğruluq deyilən şey yoxdur!.. Guya hələ bunun vaxtı çatmayıb!.. Təzə taxıl ələ gələndə kimi sən nə yeyəcəksən, hansı pula taxıl alacaqsan, – yaxşısı budur, sən bunu fikirləş!

Fyodor qaşqabaqlı:

– Nə fikirləşim?! – dedi. – Yenə də həmin Vasili İqnatyevin yanına gedəcəyik, gedib qabağında baş əyəcəyik, ayağına düşəcəyik. Əlac nədir?!

– Bəli, bu da olacaq! Bunun üçün ona, hər şeydən sonra hələ bir desyatın yerin otunu da çalacaqsan! Dədəm də yəqin deyəcək ki,

arvadına yaylıq, özünə də qurşaq alıb buna beş manat xərcləmək-dənsə, bu pulu taxıl üçün saxlasaydın, daha yaxşı olardı...

– Heç belə müsibət olmaz! Həmişə ac-yalavac... Hər il də göz-ləyirik ki, bəlkə gələn il yaxşı oldu... Nə vaxta kimi göz-ləyəcəyik? Doğrudan da, dünyada Doğruluq yoxdur! Adamlar boş-boşuna bu sözü çeynəyər-çeynəyər durublar: Doğruluq, Doğruluq... Bu axı hardadır?!

– Bu yaxında bir hafiz Moskvada mənə belə dedi: “Doğruluq bizim ürəyimizdədir; Doğruluqla yaşayın, onda sizin də, hamının da güzəranı yaxşı olar”.

– Görünür, o hafizin qarnı toxdur, ona görə də belə heyvərlik eləyir.

– Bəlkə də ağalar onu erköyünləşdiriblər. Yoxsa adicə bir mujik də belə sözlər danışarmı?! O özü yaxşı yaşayır, amma başqalarının əzab çəkdiyini yadımdan çıxarıb...

Bu zaman onların gözünə yarıçürümüş bir verst ağacı sataşdı; ağa-cın üstündə güclə oxuna bilən bu sözlər yazılmışdı: Moskvadan 18, Rudaki stansiyasından 3 verst.

İvan soruşdu:

– Necə deyirsən: çöldə dincələkmə? Odur ey, balaca bir taya da görünür!

– Əlbəttə çöldə! Daha gedib çörəyimizi kənddə yeməyəcəyik ki! Onlar yoldan kənara buruldular, gedib köhnə, yana əyilmiş bir tayanın kölgəsində oturdular.

İvan laptilərini çıxara-çıxara dedi:

– Görürsənmi, hələ köhnə otu qalan adamlar da var! Amma biz damların bəlimini də yazda götürüb inəklərə veririk.

Onlar nahar eləməyə başladılar: su tapıb gətirdilər, torbaların-dan çörək çıxardılar; su ilə çörək yedilər, naharları da bununla tamam oldu. Sonra tayadan hərəsi bir qucaq ot götürdü, yerə sərib üstündə uzandılar.

İvan uzana-uzana və əsnəyə-əsnəyə dedi:

– Feyda, bir bax, göz işlədikcə hər tərəf çöldür, gör necə geniş-likdir! Hamıya yer var, amma bizə...

MÜNDƏRİCAT

Ön söz 4

HEKAYƏ VƏ OÇERKLƏR

Podyaçinin birinci söhbəti (tərc. Beydulla Musayev)	9
Podyaçinin ikinci söhbəti (tərc. Beydulla Musayev)	22
Kiçik orqan (tərc. Beydulla Musayev)	30
Boş söhbət (tərc. Beydulla Musayev)	44
Porfiri Petroviç (tərc. Beydulla Musayev)	50
Cəmiyyətin sütunu (tərc. Beydulla Musayev)	65

NAĞILLAR

Mesenat qartal (tərc. İsmayıl Vəliyev)	101
Liberal (tərc. Beydulla Musayev)	110
Kramolnikovun sərgüzeşti (tərc. Beydulla Musayev)	116
Vəhşi mülkədar (tərc. İsmayıl Vəliyev)	126
Alaşa (tərc. Beydulla Musayev)	134
Bir mujikin iki generalı yedirib-bəsləməsi (tərc. Elçin Cabbarov)	140
Ayı sərkərdəlik edir (tərc. Beydulla Musayev)	148
Sədaqətli Alabaş (tərc. Beydulla Musayev)	159
Ağıllı Qumbaşbalığı (tərc. Beydulla Musayev)	166
Sağlamdüşüncəli dovşan (tərc. Beydulla Musayev)	172
İdealist Dabanbalığı (tərc. Elçin Cabbarov)	181
Yazıq canavar (tərc. İsmayıl Vəliyev)	192
Yalançı qəzetçi və avam oxucu (tərc. Elçin Cabbarov)	199
İtmiş vicdan (tərc. Elçin Cabbarov)	202
Pəzəvəng (tərc. Elçin Cabbarov)	213
Axmaq (tərc. Beydulla Musayev)	215
İki qonşu (tərc. Beydulla Musayev)	226
Yol söhbəti (tərc. Beydulla Musayev)	233

Buraxılışa məsul: *ziz Güləliyev*
Texniki redaktor: *Rvan Aayev*
Trtibatı-rəssam: *Nərgiz Əliyeva*
Kompyuter shiflyicisi: *Rvan Mürsəlov*
Korrektorlar: *Elsevr Muradov*
Tutu Məmmədova

Yığılmağa verilmişdir 08.09.2006. Çapa imzalanmışdır 22.11.2006.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 15. Ofset ap sulu.
Tirajı 25000. Sifariş 228.

Kitab "r-Qərb" mtbesində ap olunmuşdur.
Bakt, Aıq lesger küçəsi, 17.